

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

ОСВАЈАЊЕ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА

**УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ
ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА КРАЈЕМ XIX
И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

Др Драгана Милорадовић

Пожаревац, 2019.

ИСТОРИЈСКИ
АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ

**ОСВАЈАЊЕ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА
УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

Издавач:

Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

Едиција „Посебна издања“,
Књига 15

За издавача:

Др Јасмина Николић, директор
Главни и одговорни уредник:
Др Јасмина Николић

Аутор:

Др Драгана Милорадовић

Рецензенти:

Академик Љубодраг Димић
Проф. др Сенка Ковач
Проф. др Илдико Ердеи
Проф. др Предраг Марковић
Доц. др Данијела Велимировић

Превод на енглески:

Јелена Чкоњевић, проф.

Припрема и штампа:

Бирограф Земун

Тираж: 300

ISBN 978-86-84969-96-7

2019.© Историјски архив Пожаревац

Није дозвољено дељење, умножавање и дистрибуција садржаја у комерцијалне сврхе без изричитог пристанка Историјског архива Пожаревац. Доступне садржаје корисници могу користити искључиво уз поштовање ауторских права и навођење извора података.

Објављивање ове монографије омогућио је Град Пожаревац

ИСТОРИЈСКИ
АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 15

ДР ДРАГАНА МИЛОРАДОВИЋ

ОСВАЈАЊЕ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА
УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Пожаревац, 2019.

РЕЧ УНАПРЕД

Културно наслеђе, као фактор трајности, идентитета и људског достојанства, једно је од суштинских чинилаца политике одрживог развоја и носилац је различитости, локалних одлика и идентитета заједница, које се у култури препознаје као посебност и као део сопственог идентитета. Иманентне вредности културе, друштвени догађаји, као и цртице из обичних живота, налазе се забележени у архивској грађи која пружа неисцрпан извор истраживања.

Историјски архив Пожаревац је, још једном, показао богатство својих фондова и збирки, промовишући их у циљу антрополошког истраживања и презентације архивских фотографија и докумената кроз које се недогађајна историја и свакодневни живот града и његових житеља представља из перспективе малих људи на путу модернизације и европеизације Кнежевине/Краљевине Србије и Краљевине Југославије.

Истражујући архивску грађу фондова и збирки првенствено Историјског архива Пожаревац, а потом и Архива Србије, ауторка др Драгана Милорадовић дошла је до података који су пружили увид у развој Пожареваца који од 1815. године наредбом Књаза Милоша постаје важно трговачко, административно и културно средиште Пожаревачког округа. Архивска грађа је пружила и увид у свакодневни, приватни живот Пожареваца у периоду од зидања дворског комплекса Књаза Милоша (1825) до касних тридесетих година 20. века. Применом историјског и антрополошког приступа ауторка је истражила улогу жена у процесу низа промена у друштвеном и културном животу града Пожареваца у дужем временском

периоду, кроз призму стицања одређених права жена на појављивање у јавности, образовање, право на запослење, као и на резултат корпуса промена које су довеле и до промена у приватном породичном животу.

Архивски фондови и збирке пружили су увид у породичне прилике ранијег периода које су биле скоро непромењене током дугог временског раздобља. Жена је и својим, још лимитираним али све чешћим изласком на улицу, у сферу јавног, обликовала и културу опхођења према њој – ниво указаног јој поштовања зависио је од њеног статусног положаја и социјалног нивоа, односно положаја њеног мужа у граду. Захтеви `женског питања`, који су обликовани у 19. веку, односили су се на потпуну промену правног статуса жена, право на редовно школовање, економску слободу и политичка права, садржали су и захтев за моралну реформу друштва и сексуалну слободу. Уз живу политичку ситуацију, каква је владала у Пожаревцу у периоду између два светска рата, у оквиру активности и стратегија женских удружења на плану политичке националне и културне презентације и социјалне политике, политички вид деловања био је посредан и прикривен, али и врло присутан и успешан. Истрајност на захтеву решавања `женског питања` диктирала је и темпо модернизацијских процеса. „Сакупљањем података о женама у прошлости, истрајавањем на томе да су жене утицале на догађаје и имале удела у јавном животу, односно да приватни живот има јавну димензију, остварен је један од циљева – да предмет историје није универзална мушка фигура. [...] Ипак показало се да су тешко

достижни главни циљеви женске историје: интеграција у историју и реконцептуализација целе дисциплине.“¹

Научна монографија „Освајање сфере јавног живота – улога жена у друштвеном и културном животу Пожареваца крајем 19. и почетком 20. века“ др Драгане Милорадовић, коју стављамо читалачкој јавности на увид, за основу има докторску дисертацију одбрањену на Катедри за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, пред комисијом у саставу Академик Љубодраг Димић, проф. др Сенка Ковач, проф. др Илдико Ердеи, проф. др Предраг Марковић и доц. др Данијела Велимировић.

За потребе овог рада, поред архивских фондова и збирки Историјског архива Пожаревац и Архива Србије, коришћена је и пажљиво одабрана литература. На тим темељима, и уз помоћ историјског и антрополошког приступа, уз квалитетну обраду архивске грађе и опрезно формулисане и

осмишљене закључке, настао је веома добар рад, из ког разлога се објављује у оквиру едиције „Посебна издања“ Историјског архива Пожаревац. Верујемо да ће ова научна монографија изазвати велико интересовање наше читалачке публике и допринети бољем познавању српске историје, традиције и културе.

Историјски архив Пожаревац захваљује Граду Пожаревцу на великој подршци у реализацији овог издавачког подухвата.

Посебну захвалност исказујемо рецензентима академику Љубодрагу Димићу, проф. др Сенки Ковач, проф. др Илдико Ердеи, проф. др Предрагу Марковићу и доц. др Данијели Велимировић, на искреној подршци током обликовања овог издања.

Велику захвалност исказујемо и нашој колегини др Драгани Милорадовић, не само као ауторки ове научне монографије, већ и као истинском промотеру наше културне баштине.

У Пожаревцу, децембар 2019. године

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина Николић, директорка
Историјског архива Пожаревац

¹ Ана Столић, *Од историје жена до родне историје*, у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, 430.

Пред Вама и Вашим `судом` налази се дело чији је основ, само у малим цртама измењена, докторска дисертација „Улога жена у друштвеном и културном животу Пожареваца крајем XIX и почетком XX века“, која је одбрањена 16. септембра 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред Комисијом у саставу: академик Љубодраг Димић, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, проф. др Сенка Ковач, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, проф. др Илдико Ердеи, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, проф. др Предраг Марковић, Институт за савремену историју у Београду, и доц. др Данијела Велимировић, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Неизмерну захвалност дугујем њиховим сугестијама, оценама и саветима, критици, али и похвалама које су ми дале и прилику и снагу да се одважим и свом скромном истраживачком раду додам корице.

Велику захвалност посвећујем ментору, проф. др Сенки Ковач, која је помно пратила сваки корак током настајања дисертације, а и сада, била уз мене током припрема за објављивање.

Велику захвалност дугујем др Јасмини Николић, директорки Историјског архива Пожаревац, на помоћи, разумевању и прилици за објављивање дисертације.

Из дубоке сене некако је увек уз мене - уз сачуване мејлове, писма, фотографије и недостајуће дуге разговоре - драга професорка др Сребрица Кнежевић, и знам да би била веома срећна што је њен `дипломац` дошао до објављивања дисертације.

Пожаревац, новембра 2019.

Др Драјана Милорадовић

Мајка и ћерке
ИАП, Слога 53/128

УВОД

Кроз архивска документа из XIX века можемо пратити формирање државности независне Кнежевине Србије и просперитет младе словенске државе која ће 1882. године постати Краљевина Србија. Период доказивања међу суседима, као и период доказивања према великим силама и државама Европе, текао је на свим пољима – државотворним (успостављањем установа државе: судства, војске, парламента), привредним (не само развитком пољопривреде већ успостављањем индустрије, јачањем саобраћаја и развијањем банкарства), и бригом за сопствени народ (здравство, просвета, култура). Цео овај процес био је у сфери јавног живота доступног мушкарцима. Жена је била изузета од јавних токова и спутана у стеге сфере приватног живота. Штавише, у документима XIX века њено име се, најчешће, изоставља и замењује мужевљевим. Она је репрезентативни статусни симбол свог супруга – огледало његовог имућног и друштвеног угледа. Чини се да је фигура супруга, као статусног симбола удате жене, највалиднија и пресудна за њен друштвени положај.

Период од проглашења Краљевине Србије до касних тридесетих година XX века је време које је донело највећи број промена у свим аспектима живота. За Србију то је управо стицање независности, за Пожаревац стасавање варошице у град, за политички живот – бурно политичко надметање странака, за науку – велики број проналазака који ће утицати и на живот једноставних људи. Али то је и време усавршавања војних средстава и оружја, друштвене климе у неким суседним државама подгрејане милитантним интересима, што ће и довести до, до тада највећег ратног сукоба, до Великог, Првог светског рата.

И у породици и животу затвореном иза пенцера и ретких кибиц-фенстера, догађале су се велике промене које су довеле не само до прихватања одевних елемената или костима у целини из западних земаља, промене у начину исхране, већ и до начина одгајања деце. То је и период прихватања идеје о школовању женске деце и спровођење доступног школовања за женску младеж, као и почетак образовања девојака благодетанаца на Високим школама и у Београду или у иностранству. Повратак младих школованих жена у родни Пожаревац унео је многе промене у породични али и у јавни живот варошице тек стасале у град. Пратећи историјске изворе, желела сам више да сазнам о њиховим судбинама и проблемима, о њиховом учешћу у променама у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века.

Подстицај у женском јавном ангажману имале су прилике у Првом светском рату, када су многе жене биле принуђене да преузму улогу мушкараца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, у Србији се жене све више школују на универзитетима и запошљавају ван куће, што је за последицу имало другачије поимање интимне сфере живота. У новој држави и жене су тражиле нову улогу. У септембру 1919. основан је Народни женски савет СХС, а његови основни задаци били су опште просвећивање народа и, пре свега, изједначење жена и мушкараца. У 'изједначење жена и мушкараца' сматрало се да спадају право гласа, грађанска једнакост и једнако право наслеђа.² Да

2 Искрпну анализу модернизације и женског питања као значајног дела свеукупног, комплексног процеса модернизације дали су Љубодраг Димић (Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, Стубови културе, Београд, 1996-97. и Културна политика

је положај жена и 'женско питање' друштвена и политичка парадигма модернизацијских процеса сматра Предраг Марковић. Еманципација жена је „део ширег процеса повећавања друштвене једнакости или бар произвођења једнакости у прихваћени друштвени идеал“,³ али и да је политичка и правна еманципација жена последња карика у ланцу опште еволуције ка већој политичкој и друштвеној равноправности, која није изведена до краја ни у међуратној Југославији, ни у Европи⁴ у посматраном периоду.

Процеси модернизације свакако су се више осећали у Београду, самим тим и еманципација жена је текла бржим током. Основна хипотеза од које полазим у истраживању је претпоставка да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати улогу жена у процесу низа промена у друштвеном и културном животу варошице/града Пожаревца у дужем временском периоду – од наслеђа Кнежевине, настанка Краљевине Србије, преко периода Првог светског рата, до позних тридесетих година XX века, и то као целовиту појаву, кроз призму стицања одређених права жена на појављивање у јавности,

и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (*Моћност и ограничења*), у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 193-210.) и Предраг Марковић (Београд и Европа 1918-1941, европски утицаји на процес модернизације Београда, Савремена администрација, Београд, 1992; Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 435-446; Место жене у јавном мњењу Београда 1918-1965, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 373-384.), чији су радови незаобилазни при истраживању ових проблема.

3 П. Марковић, *Београд и Европа 1918-1941, европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, Београд, 1992, стр. 51.

4 Према: П. Марковић, *Београд и Европа 1918-1941*, стр. 207.

образовање, право на запослење, и резултат корпуса промена које су довеле и до промена у приватном породичном животу. Архивски фондови и збирке пружиле увид у породичне прилике ранијег периода које су биле скоро непромењене током дугог временског раздобља. За време Кнежевине Србије и општег полета за национално осамостаљење, положај жене и њена улога и место у друштву су остали непромењени, да би стицањем независности и настанком Краљевине Србије почео и тихи бунт жена и њихова борба у циљу стицања права – родних, личних, образовних, политичких. Фактор који је знатно утицао на промену идентитета и самосвести жена било је школство, културни живот града и ангажовање жена у разним грађанским организацијама превасходно хуманитарног карактера. Тим чином сфера јавног била је одшкринута и за женски свет.

Основни циљ овог рада састоји се у томе да се кроз антрополошку и мултидисциплинарну призму сагледа како је, са једне стране, начин живота пожаревачког становништва у периоду на размеђи векова одражавао друштвено-културну реалност града, а са друге, како су сами модернизацијски процеси друштва и културе учествовали у формирању физиономије градског живота и која је била њихова улога у тада изразитим процесима акултурације, сусретања и спајања различитих културних образаца и стварања јединственог пожаревачког културног модела, а све то фокусирано на уздизање жена до основних људских права, једнакости и слобода.

Потпомогнута фреквентним контактима са иностранством – од кога је Пожаревац до 1918. године делио само Дунав, а омогућавале царинарнице у Дубравици и Раму, пристизали су не само

технолошки проналасци и модне новотарије, већ и гласови о студентским и интелектуалним покретима из Европе. За жене, припаднице грађанске класе, радознале да сазнају о животу с друге стране Дунава, пристизале су и новине и журналы који су, уз модне новине, бројне рецепте и савете, подстицале на ангажовање у друштву и отвориле нове могућности њиховог појављивања/ деловања ван породичне куће.

„Модерно и традиционално (патријархално) нашли су се у Србији један насупрот другом, често и у сукобу у коме је изгледало да један искључује другог. Жестина политичке реторике која је владала политичким животом стварала је утисак да су се пред Србијом налазила два сасвим одвојена пута. Један је водио у болне процесе модернизације који увек носе високу цену коју традиционално друштво треба да поднесе да би се трансформисало. Други је значао конзервацију традиционалног, отпор променама и стално трагање за „сопственим путем“. Представници интелектуалне и политичке елите сврставали су се на једну или на другу страну политичког спектра, у зависности од својих темељних политичких уверења или конкретне политичке ситуације.“⁵

Али најзначајније промене које је донео и оставио за собом Први светски рат нису само политичке, већ промене у друштвеном и економском статусу жена. Промене у односу између полова биле су, у ствари, највеће и потпуно су измениле стари предратни свет и Европе и Србије.⁶ Први светски

5 Дубравка Стојановић, *Рецепција идеала слободе, једнакости, браћинства и јединства код српске елите почевшиком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Петровић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003, стр.74.

6 П. Марковић, *Сексуалности између приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 101.

рат променио је све – изглед града, атмосферу, навике људи, начин живота, начин опхођења, место жена у јавности, њену снагу и самосвесност...

Налазећи релеватна сведочанства преко истражених података које пружају архивски фондови и збирке, да кроз промену свеукупног живота – просперитетом привредних, просветних, културних прилика које су учиниле да живот у граду буде подигнут на један виши ниво у односу на стање пре Првог светског рата, учинимо видљивим ангажовање жене не само у сфери забаве већ на културном, економском и друштвеном пољу.

У потоњем периоду мира, двадесетак година до почетка новог рата, замајац промена донео је нове технолошке новине, нестанак неких заната и појаву нових професија, одзвањао је новом бучном музиком, лепршао сукњама до колена, тапкао високим потпетицама, кратким фризурама као из холивудских филмова и запослио велики број жена: у кафанама, продавницама, учионицама, канцеларијама, библиотекама, атељеима, ординацијама - пружајући им шансу да се докажу и представе, да бирају одговорно свој начин живота и објаве своје виђење среће и одговорности за своје поступке, размишљање и делање.

Ту је неминован сукоб унутар патријархалне породице када млада девојка, уместо да се 'на време' уда и скраси, одлучи да крене на даље образовање, да стекне диплому, запосли се и искаже свој идентитет. Ту је и неминован сукоб када жена одлучи да успостави контролу над својим телом и духом.

„Сакупљањем података о женама у прошлости, истрајавањем на томе да су жене утицале на догађаје и имале удела у јавном животу, односно да приватни живот има јавну димензију, остварен је један од циљева – да предмет историје није уни-

верзална мушка фигура. [...] Ипак показало се да су тешко достижни главни циљеви женске историје: интеграција у историју и реконцептуализација целе дисциплине.“⁷

Истраживани период поделила сам на три доба која се само донекле поклапају са историјском периодизацијом, а ова временска одредница – доба⁸ - послужила је као временски оквир који је прилагодљив 'недогађајној' историји, антропологији свакодневног живота и логичким сегментима који је истраживани период наметнуо.

Посматрани дискурс поклапа се са хронолошком и друштвено-политичком поделом на период Краљевине Србије до Првог светског рата, потом период 'критичног догађаја'⁹ - 'лошег времена' и догађаја током бугарске окупације, и период између два светска рата све до поновног комешања милитантних струја, пружа нам се могућност да сагледамо велике разлике у сваком од сегмената по питању активности жена у јавном, друштвеном и културном животу. Како се тема улоге жена у јавној сфери, у друштвеном и културном животу града Пожаревца, где се 'недогађајна историја' додирује са 'догађајном историјом', то

⁷ Ана Столић, *Од историје жена до родне историје*, у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 430.

⁸ Временски оквир 'доба' употребила је Д. Антонијевић у свом раду *Карађорђе и Милош, од мита до историје*, Етнолошка библиотека књ. 33, Београд, 2007. „Временски след у трајању од 12 година подељен је, по први пут у овој студији, на сегменте назване *доба*, у зависности од актуелних догађаја који су усмеравали, наметали и одређивали различите облике политичког деловања, дискурзивне употребе митополитичких образаца и пратеће реторике“ - објашњава Д. Антонијевић, у навед. делу, стр. 123.

⁹ Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних представа о социјализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији*, у: Етноантрополошки проблеми, н.с.год.7.св.4, Београд, 2012, стр. 899-930. Бојан Жикић наводи да ти догађаји које је Дас назвала критичним јесу "догађаји без преседана, због тога што установљавају нови облик историјске акције, који није био уписан у инвентар те ситуације" нав. дело, стр. 902-903.

је време подељено на посматрана 'доба' која прате усложњавање и решавање проблема 'женског питања'. Први светски рат утицао је на редефинисање друштвених и културних категорија и односа, што је довело до великих промена и у приватном животу у периоду после рата.

По Б. Жикићу, линеарно време одступило је од свог уобичајег тока услед 'критичног догађаја' и период после рата може се објаснити кроз 'културно поимање времена'.¹⁰ Наиме, културно време класификовано је као линеарно и циклично, односно, Жикић сматра да "један од начина на који вршимо друштвено, односно културно организовање времена јесте на основу вредновања одређених догађаја, те заузимање сопственог интелектуалног и/или емотивног става у погледу њих".¹¹

Претпостављамо да се највећи квалитет промена догодио управо у периоду између два светска рата када је Пожаревац од трговачко-занатлијске вароши постао индустријски град, стециште многобројних досељеника који су изабрали Пожаревац не само као место пребивалишта и града који пружа могућности за стицања капитала, већ и као града у успону где се може успоставити нови културни ниво, оставити печат и на том пољу живота. Морамо да напоменемо да је у граду надомак Аустроугарског царства живело двадесеттри народа и нација које ће исковати особен амалгам културе, језика, обичаја, забаве, навика и менталитета. Тако су првобитно економске миграције у периоду независне Краљевине Србије постале квалитативно виши ниво – довеле до социјалних

¹⁰ Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних промена...*, стр. 899.

¹¹ Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних промена...*, стр. 902.

и културних промена у процесу уобличавања урбане средине. При том мислимо и на улогу жена припадница различитих етницитета, култура, социјалних статуса, које су управо својим контактима чиниле и покретале многе промене у животу града – од изгледа његових улица, клупа покрај окречених ограда, донеле свој идеал животног простора и породичног живота и – размењивале га.

Процес од формирања новог урбаног простора, формирања градске елите и рефлектовање економског и социјалног напретка, утицало је на промене у јавној и културној сфери и њено повратно дејство на породични живот и живот жена. Напуштајући породичне клишее, отискујући се на пут школовања – што је подразумевало привремено напуштање породичне сигурности, младе образоване жене школујући се у Београду или у иностранству, финансиране од стране имућне добростојеће породице или као благодетанци државе, сусрећу се са новим идејама, навикама, културама. Образовање чини битну квалитативну промену прво у њиховим животима, а њиховим повратком и на урбану пожаревачку средину. Њихов 'пут по мукама' за прихватање и признавање њиховог интелектуалног нивоа трајао је, у неким случајевима, током њиховог целог живота.

Покушаћемо из перспективе историјске етнологије и антропологије, користећи релеватне изворе, пружајући целовиту слику градског живота у омеђеном времену, да реконструишемо и анализирамо процес женске борбе за стицање родних, личних, грађанских и политичких права.

Управо живот града одигравао се паралелно, а различито, у ужем урбаном делу Пожаревца и на његовим ободима. Два лица тек стасале урбане средине показивала су кроз дужи период, својства урбанизованог простора где живи образована

или богата елита грађанског друштва која се бави трговином, индустријом, цењеним занатима. Њихове супруге и ћерке прате модне трендове, читају тек пристиглу женску штампу, пробају нове рецепте, иду на балове, имају служавке... Друго лице града припада његовим махалама на ободу где се још увек гаје животиње и двориште је пуно живине и пољопривредних алатки. Где се јутром чисти шпорет, кува помузено млеко и креће на њиву. Женски послови ту се нижу једни за другим, тек по који модни хаљетак дође до њих кад га одбаци богата госпођа, углавном су неписмене и немају времена, а ни интересовања, да прате догађаје у граду, политичку сцену, позориште. Славе и заветине, мобе и свадбе, посела и понека занатлијска забава обележавају њихов друштвени живот. Цивилизацијски ход ишао је различитим кораком у економски супротним деловима града.

„Женска историја је такође настојала да се усредсреди на промену, обично смештајући жене у традиционалну периодизацију историје чак и када је доказано да су ефекти промена били различити за мушкарце и жене“.¹²

Суштинска карактеристика модернизацијских процеса у сфери друштвености подразумевала је повећање адаптивне и интегративне моћи друштва, односно стварање нових интегративних структура, механизма и система вредности који појединце или групе промовишу као равноправне чланове заједнице. Економски статус доноси и антагонизам вредностних оријентација. Женско питање могло је да буде тумачено само у том контексту и само на начин да се интеграција свих сегмената друштвеног живота оствари у својој потпуности.¹³

¹² Ана Столић, *Од историје жена до родне историје*, у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 440.

¹³ Према: Б. Прпа, *Неуспешни реформисања – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрватима и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у

Научни циљ рада је представљен на различитом нивоу имајући у виду различите методе истраживања, као и сам предмет рада. Научна дескрипција је остварена у оквиру истраживачког поступка обраде, делом необјављене архивске грађе. Презентовање архивских фондова и збирки, које до сада делом нису представљане јавности и нису публиковане, представља јединствени основни фактографски материјал на коме је засновано и вршено истраживање за потребе сагледавања проблема стицања јавних функција и права жена. Овој архивској грађи, која се систематизује и чува у Историјском архиву у Пожаревцу, природаћемо и архивалије из приватних колекција које, такође, до сада нису или су само делимично публиковане, нису биле предмет истраживања, а утичу на истраживачки процес. Архивска грађа, без обзира на њеног тренутног власника, установу или појединца, морала је проћи истим путем утврђивања њене вредности, да би могла да стекне квалификацију `архивска грађа` - да буде аутентична, са довољним бројем података о свом пореклу и времену настанка, да би била обухваћена истраживачким поступком. Први ниво рада је њена дескрипција. Сама дескрипција изучавање архивске грађе - која ће претходно бити архивистички систематизована, сређена, обрађена и валоризована у складу са постулатима архивистичке науке, представља први степен научног циља – научну дескрипцију као најнижег нивоа научног циља у квалитативном смислу.

Виши ниво научног циља од научне дескрипције представља научна типизација или класификација коју ћемо остварити поделом припреме модификације улога и нивоа остварених могућности рада жена у сфери јавног живота у

модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3, Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003, стр. 122.

омеђеном временском периоду и поделом на историјске/временске периоде.

Научно објашњење, као знатно виши ниво научног циља, биће остварено кроз анализу битних фактора који су допринели модернизацији друштва односно спознајући рефлексију низа појава (образовања, запослења, модног костима, упливу медија, и друго) који се пренео на социокултурни образац друштва, изазвао промене и на сам статус жене, њену позицију у породици и улогу у јавном животу. Највиши ниво научног циља – научна прогноза неће бити заступљена у раду, имајући у виду строго временски омеђен историјски период којим се рад бави.

У анализи овог рада, с обзиром да истраживање полази од архивске грађе, покушаћу да применим више метода прихватљивих и антропологији/етнологији и историји и архивистици, дакле мултидисциплинарни приступ. У анализи ће бити коришћен етнолошки приступ, историјско-антрополошки приступ, историјско-компаративни, функционални метод као и симболичка функција посматраних појава и друштвених промена.

Културно-историјском методом утврђујемо развој, промене и одлике битних узрока за социокултурну трансформацију града и његових становника. Тај моменат подразумева дескрипцију извора, а квалитативност извора – у овом случају архивске грађе и збирки, подразумева њену претходну архивистичку валоризацију у складу са начелима архивистике.

Функционалним методом и анализом симболичке функције биће одређени системи функција и порука које преносе запажене појаве у грађанском друштву. Одевање и мода су један од најбољих показатеља модернизацијских проме-

на. Кроз њу се огледа преображај појединца, али и његова подложност утицајима колективних образаца који убрзо постају општеприхваћени. Напуштањем конзервативног српског грађанског костима скинуте су стеге старог, окоштало, скоро табуисаног у друштву и друштвени и социјални моменти пуштени низ токове модернизације, уз економски напредак донеле су промене не само на модном костиму већ и у социјалним односима унутар градске средине Пожаревца, и односа унутар породице. Квалитативне социокултурне и демографске промене, као и процеси модернизације утиснуће промене у систем функција и порука које носи костим.

У раду ће социокултурне појаве и трансформација положаја жена у одређеним аспектима бити обрађени методом и историјских и друштвених наука, односно у питању је мултидисциплинарни приступ. Свака културна односно социјална појава биће посматрана као комплексан феномен који је повезан са свим релевантним елементима друштва и који заједно не само да дозвољавају низ функција већ енкодирају различита значења.

Лингвистичке дефиниције културе увеле су дистринкцију на идеацијски и појавни ред.¹⁴ Идеацијски ред представља систем идеја, веровања и вредности карактеристичних за одређену заједницу коју њени чланови користе да објасне себе, свет у коме живе и да артикулишу своја понашања и деловања на разумљив и прихватљив начин, док се појавни ред остварује као материјализација идеацијског кроз серију догађаја, артефаката, понашања. Идеацијски и појавни ред међусобно су

¹⁴ Више: М. Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Београд, 2006, стр. 15-48; Драган Петровић, Јасмина Николић, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј-Институт за политичке студије, Нови Сад- Београд, 2008.

зависни и реверзибилни, а њихова интеракција открива концептуални ниво, кодове или правила по којима се истраживани феномен, део културе, или сама култура реализује. Ова дуалност биће коришћена у процесу сагледавања односа унутар урбаног друштва Пожареваца у периоду од краја XIX до првих деценија XX века и ширења свеукупног процеса егзогене модернизације¹⁵ са елементима појединачне иницијативе у оквиру посматране урбане средине.

Реконструкција урбаног амбијента, као и реконструкција друштвено-политичког, културног и привредног контекста је неопходна да би се вишеструке релације и социјална стратификација уочиле и у културном животу града и других елемената појавног и идеацијског реда што потпуније разумеле.

ИЗВОРИ

Архивску грађу сматрамо извором првог реда. Архивска фотографија, која је дефинисана као носилац визуелних информација, сматра се неопходном у истраживању културе, али њено коришћење подразумева потпуно поштовање принципа унутрашње и спољашње критике, што омогућава потврђивање или порицање веродостојности забележеног. У обиљу доступних фотографија из истраживаних збирки, коришћени су репрезентативни реперни примерци који недвосмислено упућују на тумачену појаву или особу. Коришћена периодика, која се вреднује извором другог реда,

¹⁵ Више: П. Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међурајину Југославију и Београд*, Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 435-446.

у случају фрагментарности и велике оскудности у информацијама које пружа архивска грађа, у случају истраживања 'недогађајне' историје била је изузетно вредан носилац информација о догађајима у времену. Коришћење историјских извора, валоризоване архивске грађе, представљао би етску/спољашњу методолошку позицију у истраживању социјалних и културних појава којима су жене овладале.

С друге стране, у живој градској средини, која опстаје као живи организам, добијала сам низ информација из породичних прича, сећања, анегдота, које сам покушала да уткам као емску/унутрашњу перспективу сагледавања промена очима потомака актера. Ове две методолошке позиције у истраживању одликује различито поимање објективности и реалности, али тек садејством оба – спољашњег и унутрашњег, етског и емског, може се добити, попут слагалице, адекватна слика величина промена које су се догодиле током дугог временског периода. Сматрам да је позивање на чисто један од понуђених приступа, који искључује онај други, умногоме одстрањивање важних чињеница, или одређеног фона и валера који су обликовали стварност.

Богатство Историјског архива Пожаревац, његови фондови и збирке, пружили су могућност истраживања за задану тему. Суочила сам се са архивским документима и збиркама које су посведочили управо о великим променама у изучаваном периоду и тиме дали релеватне податке као потврду новонасталих и промењених социјалних и породичних релација.

Податке о истраживаној теми пронашла сам и у фондовима и збиркама Архива Србије, Архива Југославије, Архива Војводине, Војног архива и

у Народној библиотеци у Пожаревцу. Архивска грађа Архива Србије – пре свега фонд Кнежеве канцеларије – допринео је вредним подацима везаним за град из периода владавине кнеза Милоша и постојању дворског комплекса у Пожаревцу. У Војном архиву истраживан је фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије који је донео сведочанства о страдањима током Првог свеског рата. Изузетне податке пружа и фонд Дунавске бановине са центром у Новом Саду, којој је Пожаревац припадао од 1929. године.

Како се тема односи на улогу жена у Пожаревцу, највећи део истраживања архивске грађе обавила сам управо у Историјском архиву Пожаревац. Нажалост, у архиву се не налази ниједан сачуван фонд женског друштва, већ сам се у раду ослањала на појединачна архивска документа која се налазе у оквиру фондова а) управне провенијенције - Суда општине Пожаревац (1883-1914), Начелства Среза Звишког (1839-1922), Начелства Округа Пожаревачког (1839-1922), Градског поглаварства Пожаревац (1922-1946);

б) сталешких и грађанских удружења: Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика (1893-1950), Пожаревачка трговачка омладина (1903-1947), Соколско друштво у Пожаревцу (1911-1940), Друштва пријатеља Француске (1922-1940), Занатлијско удружење за град Пожаревац и срез пожаревачки (1895-1947), Обједињени фонд Добротвори и задружбинари Браничевског округа, Трговачка мануфактурно-галантеријска радња Павловић и Мирковић (1909-1948);

в) верске провенијенције – Протопрезвитерат пожаревачки (1817-1889), Збирка црквених матичних књига – рођених, крштених, брачно испитаних и венчаних за град Пожаревац (1837-1938);

г) архивске фондове здравства, просвете и културе: Пожаревачка гимназија (1862-) 1919- , Женска занатска школа Пожаревац (1880-1941), Народно позориште Дунавске бановине (1929-1930), Пожаревачко певачко друштво (1885-1893) и Певачко друштво „Слога“ у оквиру истоименог удружења (1893-1939); Пожаревачка болница (1919-);

д) архивских збирки – фотографија (1880-1930) и збирка фотографија унутар архивског фонда Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика (1893-1930), збирка разгледница, збирка *Varia*, као и личне фондове Јосиф Чечелски (1906-1923), Божић Антић (1905-1989); збирке и дигиталне збирке Драган Шалер, Јован Милачић, Танасија Бате Димитријевића, Марко Јанковић, М. Караџић, Д. Крстић; као и архивалије из приватних колекција: М. Александрића, Шалера, Фелдића и Милачића.

Наведени фондови и збирке до сада нису коришћени у циљу истраживања улоге жена и 'женског питања', а нагласићу да архивски фонд Протопрезвитерат пожаревачки до сада није истраживан са аспекта проблематике брака и није објављиван.

Периодиком сам употпунила недостајуће теме¹⁶ које се односе на „женско питање“, а које се у оквиру архивских фондова мало помиње. Локални лист *Грађанин* који је излазио у периоду од 1887. до 6. априла 1941¹⁷, пратио је економска, политичка, друштвена, образовна и културна питања у Пожаревцу, али доносећи и занимљивости из

16 О потреби коришћења штампе – новина и часописа – при истраживању 'недогађајне' историје, више: П. Марковић, *Београд и Европа...*, стр. 11.

17 Нажалост, *Грађанин* је сачуван готово у целини само за период између два светска рата, ранији бројеви сачувани су само фрагментарно. (Подаци Историјског архива Пожаревац, одељења за завичајну периодiku). Коришћени су и примерци из Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу, као и из приватних колекција.

света широкој читалачкој публици. Иако се сматра извором другог реда, *Грађанин* је добар хроничар времена који употпуњује теме из завичајне историје града. Годишњак Кола српских сестара, календар *Вардар* доносио је годишње извештаје¹⁸ подружница добро организованог женског удружења, те спада у изворе првог реда. *Домаћица* орган Београдског женског друштва, била је штиво пожаревачких госпођа и госпођица, и пружила увид у бројне савете и оновремене актуелности, као и часопис *Жена и Свети*. Први српски таблоид, *Балкански рай у речи и слици*¹⁹ први је доносио вести са ратишта, али и приче о судбинама, погибијама, спасавању живота у војним болницама где су ангажоване биле и жене.

Коришћени су и бројни необјављени и објављени извори, необјављена истраживања аутора овог рада, као и литература о периоду до Првог светског рата, и о стању југословенског друштва у периоду између два светска рата.

Полазна помоћ при формирању теме биле су студије *Приватни живот код Срба у деведнаестом веку*,²⁰ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*,²¹ *Историја приватног живота у Срба*,²² *Културна политика краљевине Југославије 1918-1941*,²³ *Београд и Европа 1918 – 1941, европ-*

ски утицаји на процес модернизације Београда,²⁴ *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*,²⁵ као и зборник *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века* посвећена женама и њиховом положају као мерила модернизације.²⁶

Из завичајне библиотеке издвојићу *Пожаревац од турске касабе до српске вароши*,²⁷ *Пожаревац окупљена варош 1858-1918*,²⁸ и *Коло српских сестара*²⁹ – радове пожаревачких посленика културе који су пружили битну научну подлогу архивским фондовима и збиркама заступљеним у истраживању.

Наведени релеватни извори пружиће валидну слику о токовима промене положаја жене у друштву током истраживаног периода. Њиховом интеракцијом и комплементарношћу биће разјашњена повезаност модернизационих процеса са јачањем женских организација и озбиљношћу њихових акција и стремљења. Друштвена структура града је основа свих модернизационих процеса, стога је и полазна тачка овог истраживања и сагледавања проблема. Кроз стална преплитања струја конзервативног, традиционалног и модерног, напредног, одмеравајући снаге на свим пољима јавног и приватног живота, која ће битно утицати и на успех разрешења 'женског питања' и неопходност промене положаја жене у породици и друштву у посматраној микросредини Пожаревца.

18 *Вардар* је доносио годишње извештаје, податке о финансијском стању организације, броју одржаних састанака, покренутим акцијама и бројним активностима Кола српских сестара.

19 Часопис који је излазио током 1913. године, од 20. јануара до 25. децембра, доноси низ текстова и аутентичних фотографија са ратишта и из прихватних болница где су биле ангажоване и жене. (Укупно је објављено 40 бројева, који су имало по 15 страна. Власник и уредник био је Душан Шијачки, а седиште часописа било је на Теразијама, у ул. Краља Милана.)

20 Приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић, објавио Клио, Београд, 2006

21 Приредио Милан Ристовић, објавио Клио, Београд, 2007.

22 Аутори: Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић и Милан Ристовић, објавио Клио, Београд, 2011.

23 Аутор: Љубодраг Димић, објавили „Стубови културе“, Београд, 1996. и 1997.

24 Аутор: Предраг Марковић, издавач Савремена администрација, Београд, 1992.

25 Аутор: Неда Божиновић, Београд, 1996.

26 Зборник радова са научног скупа 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.

27 Аутор: Мирољуб Манојловић, издавач Народни музеј Пожаревац, 2005.

28 Аутор: Мирољуб Манојловић, издавач Историјски архив Пожаревац, 2011.

29 Аутор: Јасмина Живковић, издавач Народни музеј Пожаревац, 2007.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ У РЕКОНСТРУКЦИЈИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА И ПОЛОЖАЈА ЖЕНА У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА

Архивиста има изузетно преимућство - да се пред њим налазе тако нежни, осетљиви листови – оштећени, болесни од плесни, похабаних ивица, расечени, угрижени зубом времена (и још понечијим), избледелог мастила, али поносно носе своје датуме, печате, потписе, садржину... Сведоче о одликовањима, похвалама, „свидителствима“, одлучивали су о нечијим имањима и именима, пресуђивали нечије судбине – живот и смрт... Били би претворени у прах или чамили у породичним албумима да нису сачувани у архиву као тапије времена и простора.

Архивска грађа је носилац информације - документ који је од значаја за појединца, популацију, урбану/руралну целину, етничку заједницу или државу, а при том је издржала временску дистанцу од преко 30 година и према критеријумима вредновања архивистике припада културном наслеђу.

Архивски документ, који је најчешће објављен без коментара, у ствари је полазна основа историјским истраживањима или је допуна за празнину у етнолошкој грађи из ранијих времена. „Знатно је мање радова у којима писана грађа представља полазни или основни извор за вршење етнолошких анализа. То би се могло објаснити, с једне стране, чињеницом о још јасно неистраженим архивским фондовима, а са друге стране, неуобичајеном методом да се у архивама документ каткада може сматрати прворазредним етнолошким извором“.³⁰

Тражећи ослонац за истраживања друштвених и културних процеса XIX века, определила сам се за истраживање архивске грађе, као полазне основе за истраживање свих мена историје и њених рефлексија на свакодневни живот.

Малим корацима свакодневни живот је, у ствари, мењао ток историје.

30 Д. Николић, *Значај архивских извора XIX века за етнолошка истраживања*, у: Симпозијум о методологији етнолошких наука САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови књ. II, Београд, 1974, стр. 181-193. (182.)

УРБАНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА

„Као и свуда у свету, иако је се и у Србији сељак јаче држао своја ствари, наслеђенова, народној, а варошанин је ипак полако осавлађао, уледајући се на варошане других народа јеврејских са којима је и природи посла и положаја своја долазио у саобраћај, и тежио. Да се са њима изједначи.“

Владимир Карић³⁰

Средином XIX века већина варошких кућа у Србији изгледала је скромно: биле су ниске, покривене ћерамидом, са широким оцацима и малим прозорима. У кућама градске сиротиње често се у једној соби и јело и спавало и седело и гајила се живина.³²

Полако, импулси са Запада стижу у далеком еху – куће добијају три просторије – собу која је служила за спавање али и за дневни боравак укућана, кухињу и одаклију која је била репрезентативније опремљена и служила је за примање гостију. Под је био од утабане земље, али и све чешће патосан, прекривен крпама или асурама. Намештај је средином XIX века био мешавина оријенталног и средњеевропског стила – сламарице и ниске оријенталне постеље постепено су биле замењене европским креветима, а треношци, софре и миндерлуци, знатно касније, нестале пред дрвеним столицама и асталима.

У одаклији се седело на миндерлуцима, покривеним асурама, тканим крпама и јастуцима, а у богатијим кућама прекривеним ћилимом, са јастуцима извезеним свилом и златом. Ту су се о великим празницима и породичним слављима дочекивали гости, а на одаку се кувала кафа.

Први двор кнеза Милоша у Београду, близу Саборне цркве, био је скромна кућа у стилу балканске профане архитектуре: асиметричне основе, са два еркера на фасади са стране улице, кровом благог нагиба, покривен ћерамидом, широке стреје и витких димњака.³³ Промене у овом првом двору кнеза Милоша настају тек пригодном удаје Петрије

31 В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Нови Сад - Београд, 1997, стр. 152.

32 М. Перишић, *Ваљево крајем 19. века*, Историјски архив Ваљево, стр. 298.

33 Више: Мирослав В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, Историјски музеј Србије, Београд, 2004.

Обреновић за Тодора Бајића, синовца земунског трговца, када стиже модернији намештај и допуњује собе намештене 'по турски'. Том приликом таваница је рађена у штукатури, и набављају се столови и дрвене столице међу којима је и једна већа превучена кожом, за Књаза. Конзервативна кнегиња Љубица, 'која је била верна духу традиције' ни у свом конаку 1842. године скоро да није имала столице. У оквиру првог двора, у доњем делу било је „осам соба, две кујне и два подрума. На горњем боју било је шест соба, једна сарачана (за грејање суседних соба) један кафе оџак и три кујне...“ „... Собе су биле различитих димензија и само су се неке грејале па, по речима кнегиње Љубице, „зими, врло тешко ове собе (се) греју.“³⁴ На спрату су собе називали: 'шарена', 'соба до шарене', соба у аремлуку (то је била кнегињина соба), оџаклија у аремлуку, трпезарија, соба са диванханом, кафе оџак, итд. „...за седење и одмарање укућана и гостију служио је миндерлук, застрт црвеном чојом, затим седамнаест јастука од кадифе и једно шилте свилено са два јастука... Под је био прекривен ћилимом, а у соби се налазило: тринаест јастука од плаве чоје, три комада чоје на миндерлуцима, пет чибука са такумима, седам таблица од тенећке за чибукe, две коже стамболске, три чирака бакарна жута као и један чирак са таблом.“³⁵ У трпезарији је било „двадесет и пет дрвених столица, једна велика столица, један велики и један мали астал, и један астал за чаше.“ Од посуђа 1824. године било је: 38 пари старих ножева... један нож велики за транжирање, 4 пара ножева филдшких, 18 кашика калајних и 13 сломљених, 2 кашике велике за супу, 19 кашика од шимшира, 60 кашика шарених, дрвених, две мере винске (градус), 3 сланика стакле,

³⁴ М.Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд, 1898, стр. 752: Љубичин одговор Милошу на писмо од 13.X 1836.

³⁵ М. В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, стр. 16-19

а 24 сланика дрвених, 5 чаршава за астал старих, 21 салвета асталска и 5 пешкира за руке.

Соба до трпезарије имала је диванану на којој су била три фењера. То је била нека врста канцеларије. На поду ћилим, а на столу за писање – маказе, дивит земљани и федермесер, сандук за азну и даска за бројање новца. ...у најмањој просторији, кафе оџак, припремала се кафе. Ту се налазио долап, 22 цезве, ибрици бакарни за шербет, ибрици за кафе, зерфови од туча, филцани, тепсије гвоздене, машине за ватру, шољице од порцелана и кутија за кафе и шећер од тенећке.³⁶ У приземљу су биле собе намењене послузи, собе за дворску стражу, потоњу гарду, опремљене сламарицама са сеном и парчадима старе чоје. У подруму је смештана зимница: купус у кацама, до хиљаду ока црног лука, неколико стотина ока сира, пасуља, чабрице са туршијом, мали и велики бакрачи, сита за брашно, тепсија демирлија, једна ступа са тучком, велике машине, карлице, асуре, акови ракије и вина...

Србија је припадала Истоку, али долазило је време промена и загледаности ка Западу.

Утицај кнежевске породице на формирање градске средине

У Пожаревцу су, одмах после боја за Пожаревац, јуна 1815, начињени први кораци ка стасавању једне вароши и друге престонице. Довољно далеко од очију београдског везира, Књаз је, после своје највеће победе и боја у коме се највише истакао, у Пожаревцу не само саградио свој конак, већ почео истих да формира основе независне државе. Доба прве владавине Књаза време је устројавања и вароши пожаревачке. „Место више Шутулове बारे, гди

³⁶ М. В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, стр. 16-19.

су сада башче и неколико кућа, испод оног места гди је мој шатор био, брдашцем оним мислим да би чаршија бити могла.” Та његова замисао данас се може с правом сматрати почетком урбанизма – градитељства и градоустројства у Пожаревцу. Он ју је остварио што силом – наредбама о пресељавању сеоских дућанција, што милом – јер је он „за један ред чаршије од свог плаца уступио.”³⁷

Настанком трговачке четврти у Турској махали, велике пијаце и конака – Кнежевог, кнегиње Љубице и коначића за принчеве – који су чинили `дворски комплекс` – оснивањем военије школе, солдата, военог шпитаља, војне музике, магистрата, апсане, обнављањем Саборне цркве,³⁸ оснивањем школа, настаје средиште града које ће и кроз каснија раздобља само мењати архитектонску физиономију и унеколико намене, али ће остати центар града. Тако су постале три четврти централног дела града – духовни део са обновљеном Саборном црквом и школама и непосредној близини, `дворски комплекс` уз који су и установе државе – полиција, војска, судство; и трговачка четврт која ће кроз дуги низ година привлачити богате да се ту населе и отворе дућан или занатску радњу.

Сматра се да су ту, током прве Милошеве владе³⁹ учињене прве интервенције професионалних градитеља који су позивани из Аустрије и Немачке, да настају прве регулације улица и од турске касабе зачиње европски град,⁴⁰ односно на оријенталном наслеђу грађени су аустријски утицаји.

Још увек налазећи се у Османском царству, новом српском двору било је тешко изаћи из кру-

тих оквира наметнутих унапред одређеним статусом немуслиманских поданика. Мере против јавног исказивања раскоши, борба против луксуза и кићења, нису биле израз општих мера штедне колико су биле забрана ремећења устаљених друштвених норми.⁴¹

Књаз је од 1825. године често проводио добар део године у Пожаревцу. Крај Кнежевог конака су подигнута два конака и коначић,⁴² и игралиште недељом увек пуно млађарије. Јоаким Вујић је описао двор као „прекрасно, лепо зданије на једном кату, на којим налазе се лепе, украшене собе ... споља са прекрасним, пространим диваном, а доле јест канцеларија, трпезарија и друге лепе собе...”⁴³

Конак кнегиње био је нешто даље, повећа зграда са спратом и широким оцаима и ограда плотом од коља. Недалеко са налазио и коначић, а крај њега канцеларија и писарев стан. Из те пожаревачке кнежевске канцеларије слана су писма великом везиру и кнезу Метерниху.⁴⁴

Кнегиња Љубица је словила за конзервативну госпођу. Пожаревачком економијом управљала је сама, излазила у поље и надгледала све послове да би кнезу поднела исцрпан извештај.⁴⁵ Кнегиња води рачуна о ткању и прећи, сама води рачуна

41 Више: Александар Фотић, *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, Клио, Београд, 2005, стр. 7-8.

42 Судбина није била благонаклона према кнежевом конаку. Највише због лоше изабраног места на коме је подигнут, угрожен подземним водама, а нешто и због слабе грађе и неискусних мајстора, овај конак срушен је 1844. године, иако је завршен тек 1825. Конак кнегиње Љубице био је дужег века – у њега су се 1844. године уселили Начелство и Окружни суд, а пред рушење 1887. године коришћен је као пошта и телеграф. У близини конака налазио се и коначић кнежевића Милана и Михаила, у коме су, по неким ауторима, били стан и канцеларија за писара.

43 Сматра се да је до данас очуван Конак кнеза Милоша у Чачку идентичан пожаревачком.

44 ...а потичу и многа документа која су поживела до наших дана у оквиру архива – Историјског архива Пожаревац и фонда Књажевске канцеларије који се чува у Архиву Србије.

45 М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804-1858*, Народни музеј Пожаревац, 2005, стр. 72.

37 М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015, стр. 97.

38 1819. године

39 Чаршија је `ника` а 1827. године забележено је њено „урежђење”, дакле прва регулација једне улице, “сматра архитекта Д. Фелдић, *Пожаревац на стварним плановима*, рукопис.

40 Више: Др Зоран Маневић, *Палате на путу Србије у 19. веку*, у: Окружно здање, Пожаревац, 1989, 5-6.

Конак кнегиње Љубице у Пожаревцу, фотографисан 1883. године,
(Народни музеј Пожаревца, Збирка фотографија)

о кухињи.⁴⁶ Књаза је дворила и стајала крај њега док би он обедовао. Тек нешто пре 1833. године госпођа Љубица је добила дозволу да равноправно седи с мужем за столом за време јела, али тек пошто му прво са `страхопочитанијем` пољуби руку⁴⁷ и сипала би јело последња.⁴⁸ Морамо додати и слику госпође Љубице која се, после Милошевог неуспеха код Љубића, како анегдота каже, вођи

Другог српског устанка обраћа „Кецеље женске пашите, а ми жене да идемо да се бијемо!“⁴⁹

Једном приликом чиновник упита кнегињу зашто она и принцеза Петрија мешају пекмез кад има беспослених војника, на шта му кнегиња одговори: „Ово је мој посао који треба ја и да свршим; а војници имају свој посао који морају сами вршити. Пекмез би они могли мешати и код своје куће.“⁵⁰

46 Катарина Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Клио, Београд, 2006, стр. 294.

47 М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015, стр. 55.

48 М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005, стр. 1063.

49 Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош* – између историје и предања, Етнолошка библиотека, књига 32, Београд, 2007, стр. 219.

50 М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005, стр. 1063.

Коначић кнежевића Милана и Михаила, снимљен 1883. године.
(Народни музеј Пожаревац, Збирка фотографија)

Пирх је, посетивши Пожаревац, за двор рекао „зграде су скромне, солидне, а свуда влада највећа чистоћа.“⁵¹ На двору је видео и принцезу Јелисавету, која је говорила италијански и свирала клавир, али је исто као и кнегиња, током ручка, послуживала госте нимало се не уклапајући у европску слику једне принцезе.

„...око једанаест сати звонило је за ручак. Слуге донеше воду за прање руку. Ушло се затим у обич-

ну трпезарију где је све било постављено по француском начину. Кнез седе у чело стола, сви скинуше капе, а мали Михаило прочита молитву, те седе он с једне стране оца, а Милан с друге. Љубица даде Милошу ракије, и она и принцеза Јелисавета стајаху са стране Књаза.

...Посуђе је било лепо, уз сребрни есцајг из Беча с кнежевим монограмом, а сребрне чаше с везеним грбом и шлифоване чаше. Почело се хлебом и сиром, а онда је дошла супа од пиринча, 'говеђина', кувано виме, јагњеће и пилеће печење, пржена риба из Мораве, кисело биволско млеко с прженим земичкама, а завршило се алвом и тортом. Поред житног хлеба служена је и врућа проја, а точено бело и

црно смедеревско вино. После скоро једног сата, поново би се читала молитва, још једном би сви опрали руке, а онда би се уз чашицу вина и шољицу кафе разговарало о политици“ – тако је изгледао ручак на кнежевом двору октобра 1829.⁵²

Лети Кнез устаје предзору, зими око шест сати, силази у двориште где га очекује 'околина'. Прво почињу лаки, шаљиви разговори, а онда се прелази на озбиљне теме. Шест сати увече је време када наступа мир... У то доба Кнез седа да игра

⁵¹ О.Д. Пирх, *Путовање по Србији у јуни 1829*, СКЗ, Београд, 1900.

⁵² Према: Пирх, *Путовање по Србији...*, стр. 63-64.

карата, читају му се новине Petersburger Zeitung, Augsburger allgemeine Zeitung, Oesterrchische Beobachter, Constitutionnele... Вечера се око 8 и иде на спавање у 9 сахата.⁵³⁵⁴

На самом двору Књаза живели су веома скромно, а Кнегиња је била изузетно штедљива домаћица. О њеним трошковима - намењеним оправци конака, одржавању чистоће и оправци одеће – остало је трагова међу списима Кнежеве канцеларије.⁵⁵ Из плаћених рачуна видимо да је кнегиња Љубица направила „ситне трошкове“: „за оїравку беїовских хаїина 18 іроша, за крїљење Милан-беїових хаїина 7,30 іроша, Мијаилу беїу на іирошак 5 іроша, Мураїу шїїо је дјеци зубе вадио 23,10 іроша, іосїођа кнеїиња исїлаїиїла іїкаїи 12,25 іроша. Послала іосїођа у Чачак Цмиљани за іїкање 150 іроша, једне шифле и 4 краватїе свилени за Милана беїа, іо іисму Цвеїїка Рајовића 120 іроша, једно іїесїїе арїиїје за іенцере собе кайїанске 2 іроша и 12 іїесїїеїїа арїиїје за іенцере на касарни 24 іроша.“⁵⁶ Кнегињи је у одржавању двора - конака и коначића - помагало девет удовица: баба Караоланова, Дока удовица, баба Ружа, Живана удовица, Стоја Милвина, Добрњчевица и Јована Влајна, које су за своју службу добијале 25 ока брашна на месец и помало дрва. Посебну испомоћ, и дружбеничку част, имала је Боса, сестра кнегиње Љубице.⁵⁷

53 Више: М. Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, стр. 55-56.

54 Представници више земаља долазили су у Пожаревац код Књаза - барон Петар Иванович Рикман, Димитрије Глигоријевич Филипеску и Гица Опран, Џорџ Лојд Хоџес, Иштван Сечењи, Боа л' Конт...

55 *Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839*, Зборник докумената 1, Историјски архив Пожаревац, 2011.

56 М. Манојловић, *Кнежев конак (двор) и породица у Пожаревцу*, у: *Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу*, стр. 172 наводи: М. Петровић, *Финансије и усїанове обновљене Србије*, I, 406.

57 М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, стр.63; М.Манојловић, *Пожаревац од шурске касабе...*, стр.66.

И кнез и кнегиња остали су упамћени као проводације многих бракова у Пожаревцу: поп-Ђирка оженили Миљом, учитељевом ћерком, Агајевту (Јевта Стојановић, пандур, пратилац младих кнежевића) оженили Василијом, удовицом Аврама Стојковића, и многе друге.⁵⁸ Кад поменуемо Аврама Стојковића, у оквиру докумената Књажеве канцеларије⁵⁹ налазимо „Инвентаријум свега непокретног именија заоставшег“ што је Аврам оставио својој тетки баба-Анђи (!) где се, између осталог помиње:

„3 фисїана са срма арчом...2 анїериїе златїалиїе...2 либадеїїа, једно свилено, једно йамучно...цубе од кадифе, са срма арчом, кайїаїсано, 2 бошчалука мушка, 2 бошчалука женска са златїом везена...2 іаће мушке, 2 іаће женске, једне свилене, једна йамучне...1 цийеле женске свилене... сатї женски златїан с куїиїјом (цилиндер)...бројанице црвене, 2 сїакла с водом од рузмарина, 2 куїиїје са сайуном, 2 куїиїје фини сайуна,...Вукове народне йесме с фуїролом, часловац, 2 Забавника сїшара, Песмарица,...ћердан од 7 низа бисера, наниз од 60 дукаїїа шїїивика, наниз од 50 дукаїїа цесарски, наниз од 7 дукаїїа велики, сваки іо 4 дукаїїа, іорчилук с бисером и на њему 181 рубија, 6 дукаїїа мали, ћошалија и 1 фундук, іїейелук сребрни, кийе сребрне женске, 4 ірсїїена с дијаманїиїи,... леїе-за бела свилена са шїокама, 2 амрела свилени“ али и „шое с іїасови, од іорцелана, шарене, сатїїїика, за зеїїиїн, 1, а 1 за сирће са својом белом сїшалицом мейїалном“, чаше за воду, вино,

58 Према: М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Пожаревац, 2015.

59 АС, КК/XXII-232 од 24. септемврија 1838; *Нахијски суд Пожаревац 1821-1839*, Зборник докумената 2, Историјски архив Пожаревац, 2013, стр. 297-304.

ракију, послужавници, кутије за кафу и шећер, „22 комада њорцелански судова, шерџење, тини-
јањи, астиал ораов окруао, лаџиран, орман ора-
ов од 4 фијоке лаџиран, 2 сандучића од седефе,
2 њорџиреџа књажеска, 8 кашика од абонеса,
стиамболиски, с држци од седефа, 3 чиније за
сују, 3 оке калаја; 6 џезви бакарни...“,

јастуци, јоргани, душеци, ћилими, ћебад...⁶⁰ сведо-
че о богатству куће Стојковића у Пожаревцу, а на-
вели смо само део заоставштине коју је наследила
баба-Анђа, а не Василија, удовица Аврамова.

О Љубичином тегобном животу жене која носи
терет `прве међу једнакима` у првим стадијумима
Кнежевине, њеној борби са болешћу младог Ми-
лана, трагедији коју проживљава губитком брата
Вукомановића током боја за Пожаревац, а онда и
губитку сина, кнежевића Милана 1839, писало се
посредно. Борбу за живот старијег сина и излечење
млађег, Михаила, сачували су, такође, акти и писма
Кнежеве канцеларије али и акта Начелства Округа
пожаревачког и Начелства Среза звишког.⁶¹ Иако је
већину њих писао настојатељ двора, а не сама кне-
гиња, која је била и у немилости кнежевој, можемо
да сагледамо како је текао њен живот у Пожаревцу.
Књаз у Крагујевцу, далеко од проблема породичног
живота, уз државничке послове, али и у загрљају
љубавница, а Љубица у свом пожаревачком конаку
уз болесну децу, уморна од брига али уз ореол Вели-
ке госпође која даје пример свима.

60 Према: АС, КК/XXII-232 од 24. септемврија 1838; *Нахијски суд Пожаревац 1821–1839*, Зборник докумената 2, Историјски архив Пожаревац, 2013, стр. 297–304.

61 ИАП, НСЗ LXV 110, од 14. априла 1839. Пожаревац: Обавештење народу да кнез Милош није отпутовао у Тенишвар јер га је кнегиња Љубица обавестила да је кнежевић Милан тешко болестан и да ће бити пренет у Београд; ИАП, НОП VII 4, од 1. јуна 1839, Београд: Књаз обавештава цео народ српски да се због слабог здравља одриче „достојанства Књаза сербског“ и за наследника поставља сина Милана; ИАП, НОП VII 11, од 26. јуна 1839, Београд: Прокламација намесништва кнежевог достојанства о смрти кнеза Милана.

По узору на Кнегињу одржавале су се куће у вароши, намештали ћилими, иконе, и наручивао први намештај, руководило се кујном, готовио ручак, постављао сто, водили се разговори, испијала кафа, носило либаде и одређени крој сукње. Ипак, Пирх је приметио да је одело кнегиње простије но у других варошанки, а да се разликује само „лепим самурима и бриљантом у коси.“⁶²

Тако се из пожаревачког двора дифузијом ширио утицај Љубичиног конака и поштовала Велика госпођа, одмерена, штедљива и узорна домаћица, али неписмена.

Према ономе шта се зна, мало је била писмена Петрија Обреновић, док је друга кнежева ћерка, Јелисавета-Савка, од 1822. ишла у школу у Крагујевцу, учила италијански језик и свирала клавир. Писмена је била и Станка, једна од љубавница кнеза Милоша.⁶³ Кнезу је стало да му деца што боље уче, па су он и кнегиња присуствовали испитима младих кнежевића у дворској школи у Пожаревцу 1832. године. Забележено је да су кнежевићи у Пожаревцу положили испит из француског са одличним успехом.⁶⁴

Током XIX века прихватили су се нови обичаји са запада, али испијање кафе *alla turca* и даље је било саставни део дневних активности и гостопримства. Гошћење је било праћено оријенталним уобичајеним слаткишима, ритуал испијања ракије негован и у највишим круговима, али су цигарете потиснуле чибук – чак и међу дамама.⁶⁵

62 М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, стр. 182.

63 Према: Љ. Трговчевић, *Жене као гео елије у Србији у 19. веку. Ошварање њишања*. (<http://www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf>), стр. 255.

64 Више: М.Манојловић, *Двор и њородица Књаза Милоша у Пожаревцу*., стр. 165.

65 Више: Мишковић Наташа, *Базари и булевари, свет живота у Београду 19. века*, Музеј града Београда, Београд, 2010, стр. 274. и даље.

Традиционалне форме сеоског и градског дружења мешале су се са новим обичајима и конвенцијама.

Путујући по Краљевини Србији, Ф. Каниц нам је оставио изузетан извештај – минуциозно виђење западњака који, посетивши Србију у два маха, прави поређење шта се све променило. „Сваки дан путовања показивао ми је све јасније да је у некада заосталој земљи извршен у току последњих 25 година значајан преображај. С напретком пољопривреде, са школама и железницом, порасли су код младе генерације, не само у градовима већ и у селима, захтеви за већим стандардом, што је сада знатно одударало од раније спартанске једноставности. Овај прелазак ка новим облицима је, уопште узевши, још у току и често је праћен упадљивим противречностима, које понекад и комично изгледају.“ Каниц је био затечен када је на прилазу куће народног посланика Симе Несторовића,⁶⁶ у Великом Црнићу, једва пробио кроз густо благо. „Овај имућни човек, који у Кличевцу тови свиње и са великом зарадом из извози преко Рама у Базјаш, примио нас је са својим сином школованим у Пешти, који је течно говорио немачки, у једној просторији сасвим европски опремљеној фотељама, огледалима, сликама итд. Обојица су на себи имала одело шивено по француском кроју, али нису осећали потребу за лакшим, чистијим и мање опасним прилазом својој кући, у којој нас је домаћица у старој српској ношњи послужила на најљубазнији начин кафом и воћем и при том се

⁶⁶ Сима Несторовић, председник Владе и стари сват на венчању Александра Обреновића и Драге Машин. По казивању његових потомака из Малог Црнића, у то време, уочи Мајског преврата, у његовој кући био је 'погођен' пастир који уопште овце није чувао, већ се 'показао ко је' дан после убиства Обреновића у Београду. Био је то Петар Карађорђевић. (Интервју са Миланом Несторовићем, параунуком Симе Несторовића, 14.маја 2015.)

Свечана антерија кнегиње Љубице
(Народни музеј Крагујевац, инв. бр. И-1027)

по старом обичају клањала безброј пута.⁶⁷ Обичај жена да поштују госта остао је кроз дуго времена виђан како на селу, тако и у граду.

Варошка трпеза се није много разликовала од сеоске. Европска јела су улазила у моду, али и даље су се готовила јела грчко-оријенталног порекла (која су остала доминантна на селу) – ђувеч, јанија, капама, папазјанија, пилав, боранија, паприке, кромпир, јела од рибе (чорба, пржена или `ајмокац`) и печења, као и неизоставни качамак, попара и цицвара са сиром (из кога се не вади масноћа за кајмак). Средином XIX века у градовима је почео да улази у моду бечки до-ручак од беле кафе и милхброта, у почетку само као посланица за Божић и Васкрс. Белу кафу, као свој јутарњи `немецки` обичај, донео је Димитрије Давидовић дошавши у Србију на позив Књаза. Раније је ујутру био уобичајен напитака салеп или боза од кукурузног брашна, млеко, а током дана пили су се чај или кафа.

За зиму су остављани пасуљ, кромпир и кисели купус. У дворишту је копан трап – дубља јама у којој се ређао кромпир,⁶⁸ шаргарепа, пашканат, покривао песком и тако презимљавао. Спремало се слатко, компот, киселило поврће, а као конзерванс употребљавале су се гранчице и лишће од вишне.⁶⁹ У подрумима су се налазиле каце и бурад за купус, канте за маст, месо упржено и остављано у масти, или сушено. Свињско месо и сланина углавном се јело зими. Спремао се подварак, а сарма је сматрана празничним јелом због временске припреме и високе цене пиринча. Само се не-

дељом и о празницима, за бољи ручак, одлазило у касапницу по свежу говедину за супу, или по свињско или јагњеће месо за печење.⁷⁰ Полако у градску кухињу улазе супа,⁷¹ ринфлајш, цушпајз, мелшпајз...⁷²

Теста и слаткиши прављени су недељом и празницима, јер је шећер дуго био скупа намирница. Махом су то били слаткиши источњачког порекла – баклаве, татлије, шећер-локуми, ораснице, гурабије, алва, али и пите са сиром, месом, јабукама, зељем, бундевом, орасима... Полако су се ширили колачи – китњикес, који је личио на европске колачиће, `лење` пите, палачинке и резанци са маком `из прека`, комисброт, лондон штангле, торте...⁷³

Спретне домаћице посебно су пристављале јела за највећи кућни породични празник – славу. У част патрона породице слава се `дворила` – домаћин негде није ни седао са осталим гостима већ је `служио славу`, док женама није било дозвољено ни да изађу из кујне. Код других породица, домаћин седи са гостима, домаћица послужује додајући јела на велику славску трпезу. Код најимућнијих градских породица долазило се на `честитање славе` – кратко послужење и одлазак даље, на друго честитање... И данас су се сва три облика обележавања славе у Пожаревцу задржала – од најпатријархалнијег, када и домаћин служи, до најједноставнијег послужења делактесним за-

70 АС, КК XXI- 1789 од 25.III 1836 – установљење касапнице и документ о давању у закуп.

71 Супу је на српске столове увео кнез Милош. Према: Т. Чолак-Антић, *Један крајак ђојлед у књију рецејайа*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 367.

72 Т. Чолак-Антић, *Један крајак ђојлед у књију рецејайа*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 367.

73 Карић Владимир, *Србија- опис земље, народа и државе*, Београд 1997, стр. 114; Перишић Мирослав, *Ваљево крајем 19. века (1870-1903)*, Ваљево, 1997, стр. 267-268.

67 Каниц Феликс, *Србија – земља и сјановништво*, II, Београд 1986, стр. 262.

68 Кромпир у устаничку Карађорђеу Србију доноси Доситеј Обрадовић.

69 Према истраживању аутора – необјављена грађа.

Пијачни дан у Пожаревцу испред Цветног трга, прва деценија XX века⁷⁶

логајима.⁷⁴ Прослављање славе у дому је био дан и за мирења, братимљења, склапања познанстава међу младима, окупљања за будућа весеља, сусрет свих генерација и оба пола. Градске куће „отварале су се за шири круг посетилаца једино на дан славе, још по неког верског празника или породичне прославе“,⁷⁵ али обичај прослављања славе остаје у домену сфере приватног.

У великом броју пожаревачког листа *Грађанин* наилази се на огласе да због болести или теш-

ке имовне ситуације ове године неко неће прослављати славу сем у кругу најуже породице.⁷⁶

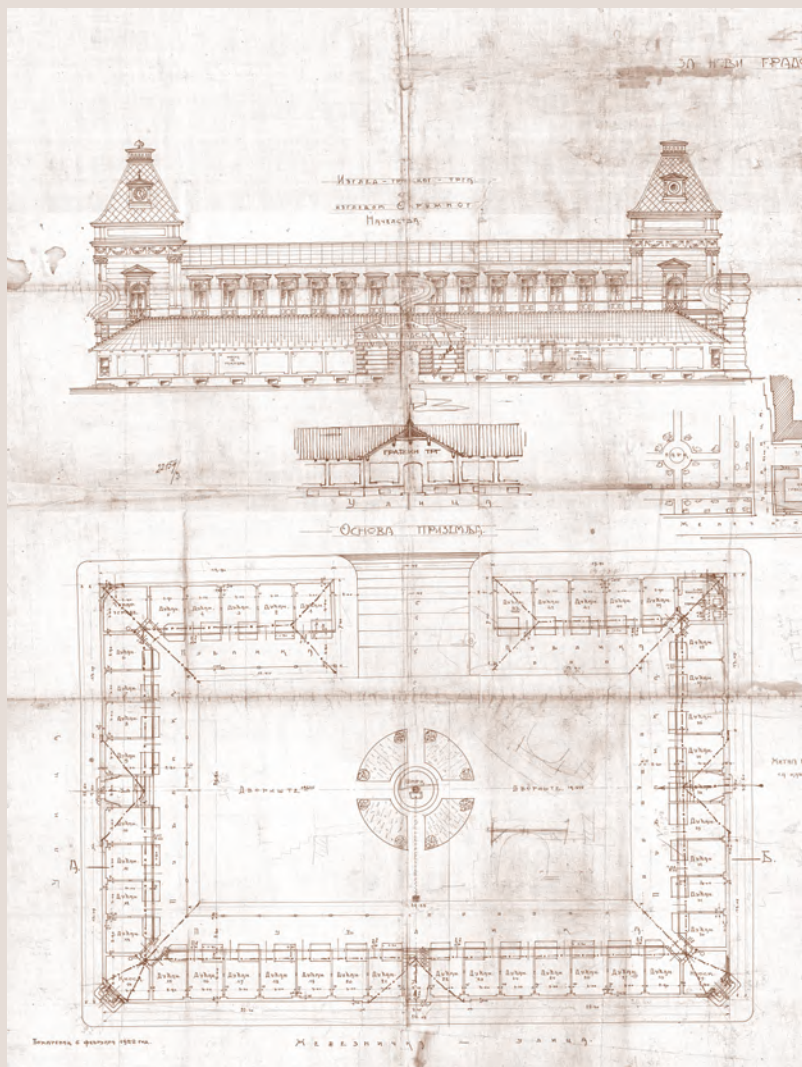
Петак је одвајкада пијачни дан у Пожаревцу када се на Велику пијацу слије река људи из околине. Некада је у Пожаревцу XIX века у самом центру града постојала Велика или Житна пијаца са великом вагом, где се, испред дрвене цркве одмеравало жито; Пилићарска пијаца била је под старим кестеновима, а у близини ње, на месту где је срушена џамија отворена је Рибља пијаца где су

⁷⁴ Према личном истраживању: и данас домаћице не одступају од старинског менија и распореда јела за славску трпезу, „не сме се.“

⁷⁵ Мирјана Прошић-Дворнић, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, 1984, стр. 23-32.

⁷⁶ *Грађанин*, 1926, бројеви: 88, 90, 92, 98, 100; 1927, бројеви: 87, 89, 90, 98.

⁷⁷ Преузето из: М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Историјски архив Пожаревац, 2011, стр. 172.

Део пројекта Цветног трга уз зграду Окружног начелства.
(ИАП, Суд општине пожаревачке, 1893)

дунавски аласи доносили свежу рибу, ракове и јесетре. Године 1889, уз тек завршено здање Окружног начелства, саграђен је Цветни трг,⁷⁸ Зелена пијаца или 'пија-

⁷⁸ У оквиру архивског фонда ИАП, Суд вароши пожаревачке, чувају се планови пијаца, а између осталих и план Цветног трга – делимично покривене пијаце са 43 дућана, са чесмом, шмрком, магазиама, системом за одвођење воде и свим потребним елементима једне модерне пијаце с краја XIX века.

ца у кругу' како је до данас остала. И док су домаћице или 'девојке из куће', служавке, журиле са пазаром кући, већ би се на Вашаришту домаћини на Сточној пијаци снабдели живом стоком и месом.

Најважнији јавни скуп где су одлазиле целе породице био вашар. Четири велика вашара у вароши, које је установио кнез Милош, привлачила су трговце и занатлије из целе земље и из далека, из иностранства. Сав тај живи скуп ускомешаних људи где се склапају послови, познанства и најчешће договарају орођавања породица, будући бракови и кумства, био је незаобилазан и није се смело изостати. Напоменућемо да је у Пожаревцу још жива традиција вашара које је установио кнез Милош. Од некадашњих четири остао је само један, главни вашар о Ивандану.

Одлазак у цркву, на службу или причест о великим датумима, био је, такође, прилика за излазак у јавност целе породице. Посебан догађај била је прослава заветине вароши – Духова или Тројица и литија у граду, када би девојке уз своје мајке, очеве и рођаке могле да окусе бар мало градског духа ван својих дворишта. Свечаности у цркви биле су помпезне, посебно у време Књаза, када би свирала Књажеска банда, коју је предводио Чех Јосиф Шлезингер... Честе су биле и молитве за здравље кнежевића Милана, Михаила, или молебани за кишу, када би присуствовао не само Двор већ и целокупно грађанство, а о томе би извештавале *Новине Србске*.⁷⁹

⁷⁹ *Новине србске*, 28. април 1834; бр.33 од 18. августа 1834; бр. 49 од 8 децембра 1834; бр. 47 од 23. новембра 1835.

У салону куће трговаца Несторовића⁸⁰
(ИАП, Збирка Љиљане Стојићевић, проф.)

Традиционалне форме сеоског и градског дружења мешале су се са новим обичајима и конвенцијама. У београдским вишим слојевима, на прелазу века, у моду је, уместо посела, раширеног на селу, ушао такозвани *жур*, по угледу на дан за пријеме, *jour de réception* угледних европских кругова.⁸⁰ Круг званица се уобичајено ограничавао на ширу фамилију, пријатеље и суседе, тако да су странци -Пожаревљани имали потребу да коментаришу како се „образовани и имућни Србин“ за твара „по турском обичају у своју кућу“.

⁸⁰ Н. Мишковић, *Базари и булевари*, стр. 274 и даље.

⁸¹ Кућу богате трговачке породице Несторовић-Трифуновић град Пожаревац је откупио крајем педесетих година XX века, када је начињена и ова фотографија. Ту је данас смештен Музеј културне историје, ул.Немањина бр. 19.

Жур је био и прилика потврђивања друштвеног престижа – декларисање социјалног и културног положаја породице домаћина, прилика за успостављање пријатељских, фамилијарних и будућих фамилијарних односа јер су млади могли да се ближе упознају, иако су над њима будно мотриле очи присутних рођака. Временом, журеви ће остати пригода кућне забаве, али и напустиће кућне оgrade и пружити прилику младој дами да изађе у јавност и покаже своју тоалету и плесно умеће прераставши у забаве и балове.

Већ од друге владе кнеза Милоша имућније породице, угледајући се, као и у свему осталоме, на кнежевску породицу, посећују бање. Најчешће су се посећивале Аранђеловац, Сокобања и Врњачка Бања.

Даме се картају, око 1895. године.⁸¹

Киселе воде, како су их звали, пили су зарад здравља, али свакако да су посете бањи имале посебно дејство на излазак жена и девојака у јавност. Шпацирање у новим тоалетама, склапање нових познанстава, сувенири, фотографије и догађаји из бање биле би теме за разговоре током целе наредне године...

Владарке су, својим статусним положајем, биле узор који су прихватале и следили припаднице виших друштвених кругова, или опонашале или величале – социјално удаљене поданице. „Својим су понашањем, опхођењем или образовањем представљале узор, који се кретао од обрасца српске мајке до обрасца госпође.“⁸³ Кнегиња Јулија и кнегиња Наталија биле су странкиње, али њихово присуство у Србији и омиљеност, као да је на посебна начин доносио дах Европе и елеганцију у

82 Фотографија Музеја Војводине, Нови Сад, инв. Бр. 2385; преузето из Д. Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу и околини*, Пожаревац, 2009, стр. 62,

83 Љ. Трговчевић, *Жене као гео елиће у Србији у 19. веку*, стр. 265.

Парк Ергеле Љубичево, 1907. године.
(Фотографија из приватне колекције М. Александрић)⁸⁶

балканску сировост. Увеле су „протокол, европски начин облачења, мењале начин исхране,⁸⁴ стано-

84 Већ у једном запису из 1902. године наилазимо на опис пријема у Новом Двору где је балска дворана засијала са 322 сијалице, а за столом „седеле 64 званице, јело се служило из сервиса од саксонског порцелана, вино точило у чаше од чешког кристала са краљевским крунама и иницијалима краља Милана, а у вазама из Севра било је аранжирано топчидерско цвеће. Уз богат јеловник, музичари су свирали дела Менделсона, Вагнера и Вердија“ – А. Столић, *Двор у Београду (1880-1903) између традиционалног и модерног*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 103

вања и забаве те излазиле у јавност, па су, у цивилизацијском смислу, имале важну улогу примера... по коме је жена била образована онолико колико је било потребно да би била добра мајка и супруга те, евентуално, способна за вођење пристојне конверзације на страном језику. Овај модел је нудила дворска елита, кругови дипломата и високог државног чиновништва.⁸⁵

⁸⁵ Љ. Трговчевић, *Жене као гео елиџе у Србији у 19. веку*, стр. 265.

На друштвену климу Пожаревца, посебно на женску популацију, утицај кнегиње Љубице остао је немерљив, тим пре што се сматрало да је град на-клоњен династији. На крају своје друге владавине, кнез Милош је 1858. године⁸⁶ саградио и држави поклонио ергелу. Имање Морава и ергела ће 1866.

⁸⁶ У Архиву Србије чува се документ – легат Књаза.

⁸⁷ Фотографија Милана Димитријевића је представљала Краљевину Србију поред других експоната на тзв. „Балканској изложби” економско-привредног карактера у Лондону 1907. године.

године, на иницијативу кнеза Михаила, у спомен на кнегињу Љубицу, добити назив „Љубичево“ и до данашњих дана исијавати сјај некадашње српске престонице.

О урбанизацији Пожареваца, његове нове градске зоне, сачувана је „Скица града и једне његове части“ из 1863. године⁸⁸ коју је урадио инжењер Округа пожаревачког Франц Зелени. Управо на Скици уочавамо постојање главних четврти вароши, постојање мала (махала), „локације неких значајнијих објеката: Цркве, гробља повише ње, цамије, касарне, шпитаља (болнице) „старог“ и „војеног“, окружног надлежатељства, две касапнице, неколико механа, уцртане су и многе куће и имања познатих Пожареваца тога времена, две куће Капариса (тада познатог лекара пожаревачког), Лалкова кућа (потоња кафана „Велики булевар“), куће: „Г. Начелника, кмета Марјана, Игњата Роговића, Г. Шљивића, Мите Николића (званог Шапинац), Ђорђа Тобошара, Марка Циганина... Означена су и нека имања виђенијих варошана: виноград и њиве Г. Поп-Ђирка, добро покојног Господара Милутина Ере, башта Ђорђа Илића“⁸⁹. Дошло је до нове поделе и симболизације простора: махале су остале животни простор одређених етничких група, али варош је добила средиште: у старој Табачкој чаршији било је мноштво грчких, цинцарских и по који српски дућан, као и кафане са собама за преноћиште, пекаре и касапнице, док су у новој Црквеној чаршији углавном били дућани трговаца српског националног елемента.⁹⁰

88 Историјски архив Пожаревац (ИАП), Градско поглаварство Пожаревац, Техничко одељење, 1863.

89 Д.Фелдић, *Пожаревац на старим плановима*, рукопис.

90 Према: М. Манојловић, *Пожаревац у доба његовог развоја*, стр.7; По одласку и последњег Турчина из града – (ИАП, Суд вароши пожаревачке, 1869) на тражење грађана пожаревачких, остала је напуштена цамија која је постала државна својина те издавана под

Седамдесете и осамдесете године XIX века биле су `златне године` економског и друштвеног развоја вароши Пожареваца. У том периоду архитектонску културу града обликовали су Емануел Чермак, Феликс Далековић,⁹¹ Јарослав Прхал,⁹² Антоније Пижл,⁹³ Игњат Каргер, окружни инжењер Сантнер или Сандтнер,⁹⁴ Никола Пашић⁹⁵... Њиховим деловањем преношен је дух европских престоница у малу српску варош те су настали: палата Начелства, касарне (Игњат Каргер 1888-1889), лепе градске куће богатих индустријалаца и трговаца (кућа Крсте Николајевића, Карамарковићева...), док су Епархијски двор и Суд општине пожаревачке изграђени по плану Николе Пашића.⁹⁶ Изградњом ових лепих монументалних грађевина и калдрмисањем улица још 1852. године, Пожаревац је много добио на изгледу, уређењу и урбанизацији.

кирију „на корист касе правителствене“. Знатно касније, на месту срушеног објекта биће Рибарска пијаца, а у наше време бензинска пумпа јер је свако избегавао грађење на месту турске богомоље.

91 Захваљујући градском инжењеру Вајтману, који је овако дошао пре пет година са Рајне и своје име посрбио у Далековић, општина има катастарски план, регулисане, широке, осветљене и калдрмисане улице са уздигнутим тротоарима, Ф. Каниц, нав. дело, књ.1, стр. 170; Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1992, стр. 265-270.

92 Прхал је радио у грађевинској фирми у Београду – филијали фирме архитекте Матије Блехе из Прага, према: Д.Фелдић, *Изградња пожаревачког здања*, у: Окружно здање 1889-1989, Пожаревац, 1989, стр. 19.

93 Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 255-258.

94 Окружни инжењер Сантнер, из Елзаса-Лотарингије, водио је надзор над градњом начелства који је према плану израђеном у Министарству грађевина..., Ф. Каниц, нав. дело, књ.1, стр.169; Д.Фелдић, *Изградња пожаревачког здања*, у: Окружно здање..., стр. 19.

95 Никола Пашић је у Пожаревцу, као младић, био ангажован на пројекту зграде Општине Пожаревацке, данас зграде Високе техничке школе, и зграде старог Епархијског двора у периоду 1878-1881. године. 1898. године „боравио“ је у Казнено-поправном дому у Забелу 9 месеци због увреде краља Милана. Према: Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 252-264.

96 АС – МПС, Ц-одељење 1880.

Сем европске архитектонике Пожаревац је добио и установе културе (прва читаоница у Пожаревцу је отворена 1847, а прва музејска поставка у оквиру Пожаревачке гимназије 1862); школе (Прва женска школа основана је 1850, Трговачка школа 1856, Пожаревачка нижа гимназија 1862, Педагогическа школа 1872, Земљоделско-шумарска школа 1872, Краљевско-српска виша женска школа у Пожаревцу 1894, Школа за глувонему децу 1886, Недељно-празнична школа 1893, Девојачка школа 1901. године). Прво радничко певачко друштво основано је 1885, Удружења грађана - Удружење 'Слога' пожаревачких занатлија и радника 1893, госпође су запевале у мешовитом хору у оквиру удружења „Слога“ 1895, Пожаревачка обућарска задруга основана је 1891, Државна ергела 1859. и једно од првих у Краљевини Србији – оснива се 1902. године – Пожаревачко удружење за узајамно помагање при удаји и женидби.⁹⁷

Градски миље је чинио и велики број кафана и механа – 1885. године, када је било 3.674 пореске главе, пословало је 28 механа и 32 кафане.⁹⁸

Пожаревац је у периоду до почетка XX века у овом делу Србије постао центар интелектуалног живота, креатор промена и носилац модернизације, стециште и расадник стваралачких идеја и

остварења, жижа политичког живота, седиште најзначајнијих институција управо захваљујући бројним странцима који су врло брзо постајали пуноправни грађани вароши.

По самој дефиницији град је „место организованог живота у коме се испитује појединац, опробавају индивидуалне способности, проналазе и стичу узор. Град је лице једне државе. (Град) немерљиво утиче на појединца и друштво у целини, обликује грађанина, спаја сеоску културу и стране утицаје, ствара интелигенцију и привреднике, ... формира вредности...“⁹⁹

Упознавање са друштвеним, демографским, политичким, економским и културним приликама у Пожаревцу током XIX и почетком XX века наметнуло се као обавезан оквир у који је могуће сместити слику на којој се јасно дефинишу и коегзистирају разне културе и културни утицаји (Исток и Запад) и који ће управо и допринети објашњењу културна климе Пожаревца у посматраном периоду, процесу мењања животних навика и свакодневног живота. А пример кнежевског пара, поготову присуство Велике госпође Љубице, оставило је трага у свакодневном животу жена не само Пожаревца већ овог краја.

⁹⁷ Према: Бранко Перуничих, *Град Пожаревац и његово ујравно њодручје*, Београд 1977, стр.163.

⁹⁸ АС – МПс, Ц-одељење 1880.

⁹⁹ М.Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Ваљево, 1997, стр.12.

ЗАТОЧЕНИЦЕ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

Ступање у брак и брачни односи

Архивска грађа, као документ времена у коме је настала, потврђује истинитост прича казивача и хроничара. Као извор првог реда, несумњиво да сведочи о одређеним проблемима који су постојали, а потреба да једна негативна а раширена пракса у народу буде забрањена и санкционисана, говори о озбиљности проблема.

У архивском фонду Протопрезвитерат пожаревачки, у години 1817, налази се табак са печатима и потписом архимандрита Митрополије београдске и `Књаза Србског`. То је документ који регулише најважнији догађај у животу појединца – ступање у брак, а представља Указ којим кнез Милош забрањује куповину и продају девојака за склапање брака, и у седам тачака прописује начин и услове за обављање венчања и свадбе.

1. Даривање девојке приликом просидбе не сме бити веће од 25 гроша
2. Родитељи девојке не смеју примити никакву накнаду од женика и његове фамилије
3. Прописује колико сватова сме бити на свадби, да би се спречило расипање
4. Склапање брака не сме се извршавати без сведока
5. Забрањује се оцу и мајци принудно удавање за богатог ако она то неће
6. Забрањује се отмица девојке
7. Испрошена и дарована девојка не сме се просити.

Документ је упућен је Јосифу Момировићу, протопрезвитеру нахије пожаревачке.¹⁰⁰

¹⁰⁰ ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, инв. 1817/215.

Указ кнеза Милоша о забрани куповине и продаје девојака, 1817. године.
(ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, 1817/215.)

Уредба регулише купопродају девојака, премину миразу, удају сиромашне девојке за богатог али старијег мушкарца, па чак и трговину девојачким животом нудећи је богатијем просцу. Директно утичући на живот девојака и жена, смањујући до тада ужасну дискриминацију, Уредба о браку Књаза Милоша из 1817. године, у време стасавања националне државе, ствара битан предуслов за каснији Грађански законик и даје извесна права женама, која су им до тада не само била ускраћена већ директно одузета.

Указима је чињен и покушај санкционисања и искорењивања отмица девојака.

Књаз Милош у настојању да искорени отмицу и добегавање, 7. јула 1820. прописује наредбу по којој се девојке не смеју отимати и „принуждавати“ на удају, санкционишући дело смртном каз-

ном, али ако би девојка и њени родитељи накнадно пристали на брак, престајала је кривична одговорност отмичара.¹⁰¹ О добегавању девојака, 30. маја 1844,¹⁰² и архиепископ београдски и митрополит српски Петар, пише нарочиту забрану. Из више разлога отмице су опстајале – због различитог имовног и социјалног статуса породица, неимања мираза (па се договоре да младу отму), или уколико девојка није својом вољом хтела да пође.¹⁰³

101 Више: М. Милошевић, *Добегавање и квази отмице у свадбеним обичајима Браничева и Србије XIX века*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа, II св.4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 93-106.

102 ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, инв. 1817/215.

103 Прилог изучавању проблема пребегавања и отмица, у свом раду дао је и проф. др М. Милошевић, заснивајући свој рад на прегледу казних „полицајних“ мера спровођених у датим ситуацијама. М. Милошевић, *Добегавање и квази отмице у свадбеним обичајима Браничева и Србије XIX века*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа, II св.4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 93-106.

Такође, у години 1847. *Урежденије* од 24. августа уређује дужности и обавезе свештеника у 18 тачака – посебно се односи на склапање брака. Митрополија је *Урежденије* упутила Јосифу Момировићу, протопрезвитеру пожаревачком, које позива 'чашњејше оце' да се понашају у складу са својом свештеничком дужношћу и црквеним законом.¹⁰⁴

Обраћајући се 'часнејшим оцима' Књаз, 30. јуна 1825. године актом „Правила о понашању и опхођењу свештеника, по наређењу књаза Милоша Обреновића,¹⁰⁵ санкционише и нерегуларност у обреду склапања брака, превелике дажбине свадбарине, својеврсну трговину услугама.

Овај акт Књажеве канцеларије из раног периода, говори о унутрашњој политици Књаза, потреби да се регулише и санкционише свака повреда здраворазумских права једног бића, потреби да се законском регулативом – у случају Књаза Милоша макар и оваквим *Урежденијима*, каква су била уобичајена током његове власти – уреди и подреди становништво – права дужности и обавезе – у процесу стварања Кнежевине.

Ова уредба потписана од Књаза сербског, документује нам стварну ситуацију и стање у Србији после Другог српског устанка, начине склапања брака – од верски уређених, до пребегавања и отмица, као и начине превазилажења тако створене конфликтне ситуације.

Током XIX века Протопрезвитерат, духовни суд, давао је дозволе за ступање у брак. По црквеном канону, дозвољен брак оглашавао би се кроз три недеље на јутрењима у цркви, а саму дозволу, после 'испита' давала би комисија, којој је председавао протопрезвитер. 'Брачно испитани'

104 ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, инв. 1847/117.

105 ИАП, Varia, 213.

уписивани су у посебне црквене матичне књиге.¹⁰⁶ У оквиру грађе Протопрезвитерата наилазимо на Свидетелство од 26. октобра 1844. „*мајсѿор инајдер Петѿар Заїребчанин из Пеїрилова у Цесарији рођен, до данашњеї дана није никако у брак сїуїио*“. Потврђују житељи пожаревачки „*Јован Елезовић, рођен у Лесковици у Цесарији, и Гаврило Поїовић, рођен у Бо....ку, у Цесарији.*“¹⁰⁷

Протопрез. Пож. Јосиф Срефановић митрополиту Петру Јовановићу, 15. јануара 1847, доставља доказ малолетства - „да је момчету више од 13 ово 14 година докле не дакле не задовољавајући се овди штопре речено дасе пре навршени 17. година по законик у ... женити неможе...“ митрополит одговара да се треба предметом више позабавити, али „због краткости времена ови месојеђа никако не дозволити.“¹⁰⁸

Право на самостално одлучивање о склапању брака стицало се са седамнаест година живота, а пуна самосталност одлучивања – о имовинским правима – стицала се тек са навршеном 21. годином. Судећи према сачуваним црквеним матичним књигама венчаних, у градским насељима, па и у Пожаревцу, девојке су приликом ступања у први брак имале најчешће између 17 и 20 година, а мушкарци између 20 и 25. Највећи број бракова склопљен је међу партнерима који пре тога нису били у браку. Бракови девојака с раније ожењеним мушкарцима, удовцима или први пут разведеним, били су ретки, али чешћи од бракова младића са раније удаваним женама. Од шездесетих година

106 У Историјском архиву Пожаревац чува се већи број црквених матичних књига 'брачно испитаних' за храмове са територије Браничевског (Пожаревачког) округа, односно Епархије браничевске.

107 ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, 53/1844. Документ је оштећен и нечитак.

108 ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, 53/1847.

Вереници или 'брачно испитани'
(ИАП, Збирка фотографија XIX века, сигн. 228 и 230)

XIX века у матрикулама се појављује и спорадично уписивање занимања женика. То нам даје могућност за констатацију да нису били ретки бракови калфи са удовицама њихових мајстора.

Уобичајена разлика у годинама старости супружника износила је између 5 и 9 година, много је мањи број бракова склопљених међу супружницима где је разлика у годинама 10 до 14, у случајевима

где је супруг старији од жене. До сада истражене матрикуле показале су да су случајеви склопљених бракова млађег мушкарца и старије жене, а да при том разлика буде виша од 5 година, занемариво мали.¹⁰⁹

Приликом уговарања брака, једно од најважнијих питања било је питање мираза.¹¹⁰ Од градских девојака очекивао се мираз у покућству и новцу. Спремање мираза је девојачке родитеље често доводило у материјалне неприлике и угрожавало функционисање породичне економије. Међутим, новац који је невеста доносила у свој нови дом био је врло битан за економски и друштвени положај новоосноване породице.

Ради очувања статуса породице, професије и престижа, бракови су склапани између припадника истог друштвеног слоја, исте професије, имовног статуса и угледа. Трговачке ћерке формирале су нове породице са трговцима или трговачким помоћницима који су се довољно обогатили, ћерке занатлија удавале су се за калфе не би ли очувале занат својих очева. То би често биле и нове 'ортачке фирме', а породичне везе уклапане су у шири пословни и друштвени градски миље.

Низак социјални, а још више низак имовни

109 Према ауторовом истраживању у Историјском архиву Пожаревац, Збирка црквених матичних књига Саборне цркве Св. Архистратига у Пожаревцу за период 1839-1915.

110 А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 139: (из фусноте: руски путописац Ровински је приликом боравка у српској престоници запазио да се ту нико не жени без мираза, па је закључио да је став српских мушкараца према жени исувише материјалан. (Ровински Записи, 107,116) Његово запажање потврђује и песникиња Милица Стојадиновић Српкиња у писму Мини Карацић: „Моја пријатељице, ја с мојом поезијом и ви с вашим художеством ни да завиримо у Београд, Дукати тамо важе!“ Милица Стојадиновић је Мини поверила како се допала једном младичу, „ал златни господин искали су канапета, шифоњере, сребро за дванаест персоне, шмук (накит)“. Када га је иронично упитала да ли би хтео „дрвени кашика за дванаест персоне“, проводација јој је разочарано одговорио „Е, сад ништа“) - Вулетић, *Породица*, стр.139.

статус, онемогућавао је ступање у брак. Најчешће су били погођени сиромашни грађани Пожареваца, придошли из даљих села у потрази за послом. Како су једино могли да се запосле као надничари или слуге, то је њихов пут стицања капитала био веома мукотрпан. „Чим се досељени сељак ожени варошанком он се више не враћа у гуњ ни у опанак већ му жена намеће свој животни стил. Досељени сељаци се обично жене служавкама и радницама које су скоро дошле са села, а које су служећи по варошким кућама прихватиле грађански начин живота... Жена скоро увек одлучује за који ће се тип стандарда определити сељак досељен у град. Њезин начин живота у кући постаје и његов.“¹¹¹

Војна лица ограничавао је закон да пре ступања у брак досегну одговарајући имовни статус.¹¹² Уколико је војно лице било из скромније породице могао је стећи статус брачним везама, али уколико би и девојка била скромнијег мираза, живот би им био скроман, у изнајмљеном стану.¹¹³ Стога је држава настојала да им обезбеди елитни материјални и друштвени положај па је Законом о женидби официра из 1862. прописано је да се официр сме женити само ако он или будућа невеста располажу имањем вредним најмање 500 дуката.¹¹⁴ Тиме је социјални круг за избор брачног партнера суужен је на богатији грађански слој, пошто већина официра није имала земљишни посед, нити друге некретнине. Држава на више начина настојала да

111 Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 242.

112 Више: М. Бјелајац, *Официрска жена у Србији и Југославији 1862-1946*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд 1998, стр. 126-140.

113 Више: М.Бјелајац, *Приватност и униформи*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 519-527.

114 Закон о женидби официра, Зборник закона XIV, 1862, 15.

Младожења у униформи.
Двадесетих година XX века.
(ИАП, Збирка фотографија)

Генерал Антоније Пекић са породицом у Пожаревцу.
Фотографија настала након Великог рата.
(ИАП, Лична збирка генерала А. Пекића)

подигне и одржи углед српских официра, између осталог и dobrim платама.¹¹⁵ Сматра се да су припадници и породице војног кадра били у горњим слојевима друштва по начину и условима живота.¹¹⁶

И док је војна лица на стицање иметка силио закон, чиновници, убрајани у средњи чиновнички слој, трудили су се да својом платом и добрим намештењем стекне некретнину или почетни капитал пре ступања у брак. Уживали су велики утицај и моћ у својој средини – коју су заснивали на ауторитету државе, а с друге стране, држава је била благонаклона према њима јер су спроводили модернизацију државе, привреде и друштва у целини.¹¹⁷ Иако су их трговци надмашивали по иметку, чиновници су били 'добра партија за женидбу' јер су се чиновничке породице увек издвајале у вароши као главни носиоци грађанског начина живота. Први су прихватили новине у култури становања, култури исхране, одевања, друштвеним обичајима

115 У буџетима Краљевине, Србије и Југославије, биле су прецизно израчунате плате војних лица и припадљивости које би могле да им следе. То су били разни додаци на основицу плате у зависности од ранга, чина и места службовања. У Краљевини Србији, у периоду 1886-1897, годишња плата за потпоручника износила је 1516 динара, а плата генерала 10.104 дин, дакле у сразмери 1:6,6, од 1898. та сразмера је смањена на 1: 5,6. И док се официрски кадар жалио како су им плате мале, за многе су у то време њихова примања била превисока. У Краљевини Југославији најбоље плаћени војни државни службеник био је генерал. Уз основицу плате генерал је примао основне додатке, положајне и додатке 'по потреби' - за жену, за стан, дрва, за момка, додатка 'на скупоћу'. Такође, припадале су му плаћени селидбени трошкови, 'периодске' повишице и 'специјални додаци за јужне крајеве'. Месечна плата потпоручника, 1931. године, без додатака износила је 575 динара односно 1750 са додацима. Према: М.Бјелајац, *Приватност у униформи*, стр. 525-528. Морамо подсетити да су официри ранга генерала стицали веома касно у каријери, тако да су привилегије могли само на одређени рок уживати. (прим. Д.М.)

116 Више: Б. Миљковић Катић, *Сцруктура ірадскої сїановниїшва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 57 и даље.

117 Више: Б. Миљковић-Катић, *Сцруктура ірадскої сїановниїшва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 40 и даље.

Чиновничка породица у Пожаревцу, средином XIX века.
(ИАП, збирка фотографија 53/135.)

и односима. Предност је, свакако, била и поседовање кућне послуге – што је крајем XIX и почетком XX века била изузетно често и радо прихватана обавеза еманације високог и лагодног грађанског начина живота, а да би се обезбедио 'лагодан живот' честе су молбе чиновника претпостављенима за повећање плата или 'класа'.

Иако су чиновничке породице важиле за главне носиоце 'модерног' у паланачком животу базираном на навикама и строгим патријархалним нормама, чиновници, спрам свог положаја, угледа и социјалне моћи, нису трпели критике. Чешће су критиковане њихове жене које су се разметале модним новинама са Запада у свом костиму, чак

живеле 'у раскоши'. Честе су и чиновничке молбе за премештење у Пожаревац или Велико Градиште - где су биле боље школе, а у Пожаревцу је била и женска школа што их је нарочито привлачило због образовања њихових кћери. Чиновничке породице у Србији су најчешће давали своју женску децу на школовање. Најбоље ситуирана особа у граду свакако је био окружни начелник, који је имао и највиша примања, али и највећу друштвену моћ.¹¹⁸

Учитељи су у варошима и градовима чинили посебан чиновнички слој, а то је професија једина још у првој половини XIX века доступна женама. Иако су припадали малобројној интелектуалној елити града, њихов материјални статус био је нижи од других чиновничких звања – у управи, судству, а носили су одговорност и свог владања, пружања што квалитетнијег образовања потомцима најбогатијих породица који су давали своју децу у школе, да дају пример у свему својој околини и увек буду на оштрици осуде јавног мњења за сваки евентуални пропуст или недостатак. Најчешће су радили ван свог родног места, били подстанари, и током свог радног века нису успевали да створе трајно материјално добро. Општина треба да се стара о њима, али никад није одговарала ни на молбе у вези основних егзистенцијалних потреба. Подстанарски статус за већину учитеља био је судбина.¹¹⁹ Учитељице су имале сличне приходе као и учитељи, и већина њих је издржавала своје породице, па чак живела у домаћинствима без домаћина.¹²⁰ Најчешће, учитељице су се удава-

ле за учитеље, а уколико су удовице или нису биле удате најтеже им је било одржати своју част без варошких говоркања.¹²¹

Кроз бројне читуље, објављене у *Грађанину*, сазнајемо о статусу учитељица, о њиховим примарним и секундарним породицама, о угледу у друштву који су имале захваљујући својој професији и/или статусу свог мужа или оца.

„Љубица, удова Аце Радуловића, адвоката, бив. Народној посланика и касационој судије, пензионисана учитељица основних школа, преминула је 18. о.м. у Београду, у 72 године живота. Поч. Љубица била је кћи Илије Проћића из прве генерације наших учитељица и док је живела у Пожаревцу уживала је лејтас као учитељица, добра домаћица и узор мајке.“¹²²

Да се учитељско занимање наслеђивало у породици видимо и из једне читуље: парастос Емилији - Мици и Даници – Беби, младим учитељицама, дају родитељи, Косара и Раде Богдановићи, учитељи у пензији.¹²³ Професори су били у далеко бољој позицији – уважаванији у миљеу града, већих примања, иако су и они били под пресијом упућивања на професорска места (додуше, само у окружне вароши где су постојале средње школе) од стране Министарства.

Свештеничке породице у граду биле су малобројне, и нису, можда, уживале онај утицај који би имале на селу. У Пожаревцу је најугледнији био Поп-Ђирко, који је поседовао велико имање више цркве, и био активан на плану просвете – уз Вељка

118 . Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, стр. 133-135.

119 М.Перишић, *Ваљево град у Србији...*, стр. 196-210.

120 А. Вулетић наводи управо примере из Пожаревца у: *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 136, фуснота 256.

121 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1915 – 1914*, Историјски институт, Београд, 2004, стр.400-413.

122 *Грађанин*, 1926, 101, 2.

123 *Грађанин*, 1927, 07, 4.

Рамадановића иницирао је и подржао Завод за глувонему децу у Пожаревцу. Поменућу и Љешевића, свештеника градске парохије, чија је супруга била активисткиња Женског друштва, а кћи – прва дипломирана лекарка у Пожаревцу. Материјални положај свештеника, општеузов, био је виши од већине чиновника, падајуће су морале да буду конзервативне (осим поменуте Љешевићке), а синови су се углавном опредељивали за богословске науке.

Главна чаршија у Пожаревцу зове се Табачка – била је углавном са кожарским дућанима и радњама богатих занатлија Турака, Грка, Цинцара... Поживела је Табачка чаршија до седамдесетих година XX века сведочећи о величини Милошеве замисли. Занатлијске породице биле су најбројније у граду, а њихова имовина и поседи сврставали би их у средње имућне – што би одговарало другој пореској класи – а свој занат допуњавали би трговином уз радионицу. Уз њих су увек биле калфе и шегрти, који су у градском миљеу чинили најбројнију друштвену групу. Они су морали безпоговорно да слушају свог мајстора учећи свој занат али слушајући и обављајући све друге послове, а морали су, такође без поговора, да слушају и мајсторицу, да јој помажу у свему. Била је честа појава да се калфе жене ћеркама мајстора – уобичавајући свој однос у ортаклук, али било је и случајева да се калфа ожени мајсторовом удовицом настављајући посао и даље стичући иметак.¹²⁴

Трговци су чинили најимућнији слој града. Када је одлучио да формира варош, кнез Милош је наредио да се затворе дућани по селима и да имућни трговци отворен своје дућане у новој Црквен-

Младенци из земљорадничке породице, 1922. године
(ИАП, Збирка М.Стојимировић)

ској улици – трговачкој четврти која се временом увећавала и богатила, а чинили су је дућани и радње Срба, Јевреја и нешто Грка и Цинцара. Уз богато снабдевене радње дичили су се познати хотели – *Гранд* и *Српска круна* који су кроз деценије чини-

¹²⁴ Више: Б. Миљковић Катић, *Структура градског чиновничтва Србије средином XIX века*, стр. 58 и даље.

Младенци из породица занатлија, 1925. године.
(Фотографија из приватне колекције)

ли окосницу социјалног и културног живота града – ту су биле позоришне и биоскопске сале, и места забава еснафа и удружења, и поподневна уточишта за кафу и чашицу трговаца из комшилука.

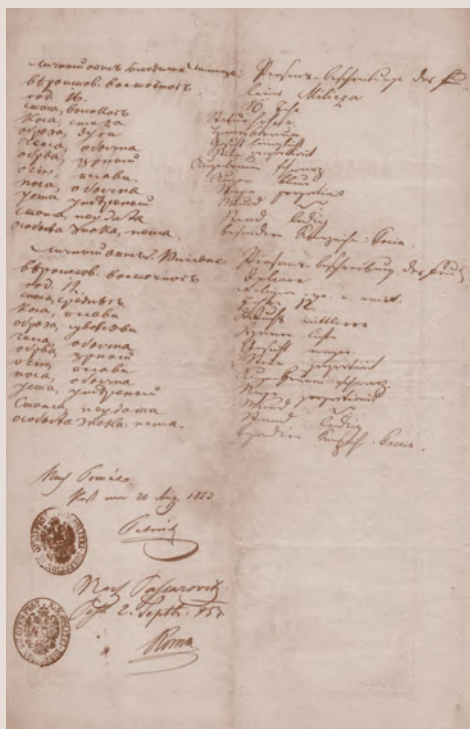
Имовина пожаревачког трговачког слоја састојала од већег броја кућа, дућана, механа, хотела, обрадиве земље, млинова, винограда... „Трговци су били један од најпокретљивијих слојева градског становништва.“¹²⁵ Послови су их одводили у стране земље, посећивали су велике европске градове, ступали у додир са другачијим светом, другом културом. Са путовања не само да су доносили нову робу за своје дућане, већ и нове идеје, делиће нове културе, нови начин живота, културу становања и комуникације, нова сазнања, обичаје и навике.

Прихватање средњеевропских стандарда у облачењу и становању било је обележје њиховог имовинског статуса и престижа, али и оно што се прво и најлакше прихватало у српској средини. Културни образац мењао се знатно спорије. Већина трговаца поседовала је елементарну писменост, неопходну за вођење трговачких послова. Својом интелигенцијом, прилагодљивошћу, пратили су сва дешавања на тржишту непрестано одговарајући на нове изазове и препреке. Међу трговцима Пожаревца предњачили су Добрњци, Николајевићи, Карамарковићи, касније Белосавићи, Павловић и Мирковић, Димитријевићи, Трифуновић... Синици су најчешће образовани у иностранству – у Бечу, Пешти, Темишвару - и припремани су да наставе очев посао, али велики број се одлучио да настави чиновничким путем – Јовановић, Марковић, Несторовић... Наслеђена породична имовина треба да донесе и друштвени престиж, а са новим добом то је могла висока чиновничка служба.¹²⁶

Супруге имућних трговаца најчешће биле су потпуно неписмене, али то им није сметало да,

¹²⁵ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, стр. 130.

¹²⁶ Никола Јовановић Американац и Миодраг Марковић Кланко били су дипломате, Војислав Маринковић и Сима Несторовић чланови влада и министри.

Пасош Катарине, супруге окружног физикуса Константина Михайловића, која са својом ћерком иде у Пешту, Будим и Беч ради набавке спреме, 1853. године.¹²⁷ (ИАП, Varia)

поред кућних дужности – неговања деце, вођења домаћинских послова, кретања у комшијском и породичном кругу – од почетка XX века изађу у свет, облаче се искључиво у Бечу, па чак пожелеле да се тамо и настане.¹²⁷ Трговачке ћерке ретко су биле школоване. Њихов мираз гарантовао је добру удају и важиле су за најпожељније удаваче – зет, најчешће чиновник, наслеђивао би и углед, а могао је да обезбеди и каријеру. Уколико и сам потиче из трговачке породице, иметак би се значајно увећавао.

Паметан одабир брачног друга значао је одређивање будућег социјалног и имовног статуса нове

породице, а примарној породици могао је значајно подићи углед. Погледом у породичне албуме, насталих раних осамдесетих XIX века, видимо да су албуми породичних фотографија били су сведочанство престижа¹²⁹ и увек били у грађанским породицама доступни у салонима, да радозналом посетиоцу презентују величину и моћ домаћина. Уз то, свадбена фотографија¹³⁰ има још већи значај када су на њој кумови или значајни сватови који су својим присуством у сваком случају „увеличали тренутак“ и дали друштвено признање статусу породица младенаца и самим тим, „обећали“ заштиту будућој новоствореној породици. У збиркама Историјског архива Пожаревац налазе се бројне фотографије младенаца, али фотографију на којој је Ђорђе Вајферт у улози кума Велизару Цветковићу, трговцу и Вајфертовом сараднику – заступнику пиваре у Пожаревцу – управо илуструје значај присуства значајног госта.¹³¹

129 Више: М.Тодић, *Ушойија љивайносии. Породични албум љролазносии*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 29-58; М.Тодић, *Конструкција идентитетии* у породичном фото- албуму, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 526-565; М.Ристовић, *Забележитии љролазносии*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011, стр. 564-567.

130 Више: М.Тодић, В.Душковић, *На лудом камену. Венчана фотоаграфија у Србији 1850-1998*, каталог, Етнографски музеј, Београд, 2002.

131 ИАП, Збирка дигиталних фотографија и докумената М. Јанковић.

127 Милорад Карамарковић је за своју супругу купио стан у Бечу, почетком XX века

128 На реверсу документа су антропометријски подаци путница на српском и немачком језику.

Т. Вајферт као кум на венчању Велизара Цветковића
(ИАП, Дигитална збирка М. Јанковић)

Највећу вредност у обавештавању житеља вароши пожаревачке свакако има *Грађанин*, а на његовим страницама наилазимо на бројне најаве и позиве на свадбене свечаности:

„У недељу 1. августа 1926. у 11 часова пре подне у овд. новој цркви – венчаће се наша деца: Персида и Живојин. Скуј свайова у Кнез Михајловој бр 36 и у кафани „Палилула“ – на венчање ће се ићи колима. Живана М. Ивковић и Зорка и Цвейко Мирковић, каф.“¹³²

Венчани кум на овој свадби био је тадашњи председник општине пожаревачке, Милутин Милојковић Дроња. Сачувана је и фотографија овог догађаја – трећи дан свадбе, када су слављу присутни и „пођани“.¹³³

„У недељу, 17. окт. у 7 час. (на јутрењу) у овд. старој цркви, венчаће се кћи Ружица, кћи Мице и Драгољуба Стојановића, овд. са њом. Срећеном Стокићем, берброном овд. сином кће Лимбијаде и к. Николе Стокића, обућара овд. На венчање ићи ће се колима.“¹³⁴

Грађанин је био доступан целокупном грађанству, па су позиве на свадбено славље објављивали и грађани Пожаревца припадници других народа:

„Кћи Нейушка кћи Госи. Адолфа и кће Ленке Анаф и к. Моша (Миле) син њоч. Соломона и њоч. Беје Калмића, венчаће се у недељу 5. окт. у 3 и по часова подне у овдашњој Синагози. Како нарочитих њозивница неће бити, њо се моле пријатељи и сродници да оно сматрају као њозив. Скуј свайова у кући Г. Леона Калмића, Кнез Михаилова 18 и Г. Адолфа Анафа Кнез Лазарева 4. Ићи ће се колима. Честитање у школи Јеврејске Синагоге. Телеграм Анаф Калмић.“¹³⁵

132 *Грађанин*, 1926, 60, (4. јула)

133 Фотографија у приватној колекцији.

134 *Грађанин*, 1926, 81, 3.

135 *Грађанин*, 1926, 96, 3.

Сватови на углу Дубровачке улице,
двадесетих година XX века.
(ИАП, Дигитална збирка М.Јанковић)

Свадба Пајићевих у Пожаревцу,
високе чиновничке породице, крајем
двадесетих XX века.
(ИАП, Дигитална збирка
фотографија, поклон В. Пајић)

„У недељу 21 новембра у 3 часа по подне у овд. Синајози венчаће се наш син Мајер са јосифицом Сариним, јосвојкињом Госпође Булке и Госп. Душана Кайића њијов. из Београда. Чесћишање у сјану јоспод. Амара, дворишће овд. Синајоје. Зорка и Аврам Амар.“¹³⁶

Посебно се наглашавала прилика када се кћи удаје за образованог и ситуираног младог господина:

„Венчање. – Госпођица Цеца, кћи ње Маре и јок. Ник. Шљивића, бив. ујравника јошић, и јоспод. Пера, в. архиепископ, син ње Кайарине Јовановић венчаће се у недељу 19. ов. мца у 11 час. ње подне у овд. саборној цркви. Чесћишање њимају у цркви.“¹³⁷

Наилазимо и на сасвим једноставна обавештења: „Др Надежда Нејкић, зубни лекар, и Др. Радовије Илић, лекар, венчани 17. ов. мес.“¹³⁸

Разводи

Изузетан моменат за изучавање проблематике брака, удовиштва, развода, давања дозвола за ступање у нови брак – или одузимање те могућности – даје архивска грађа Протопрезвитерата пожаревачког, односно Духовног суда, Конзисторије. Грађа која је сачувана је, нажалост, у фрагментима, али прати период од 1836. до 1889. године.¹³⁹

¹³⁶ Грађанин, 1926, 90, 2.

¹³⁷ ИАП, збирка периодике, Грађанин, 1926, 54, 4.

¹³⁸ ИАП, збирка периодике, Грађанин, 1927, 92, 3.

¹³⁹ Грађа Протопрезвитерата пожаревачког није у потпуности сређена, током истраживања наилазила сам на бројне неправилности у поретку докумената, али вредност коју она има за истраживање питања брачне проблематике је неоспорна. Предмети немају сигнатуру већ носе бројчане ознаке, које сам и сама користила ради документованости истраживања. Рад на архивистичком сређивању овог фонда тек предстоји, у складу са листом приоритета у Историјском архиву Пожареваца.

Кроз проблеме који се појављују у актима Духовног суда најбоље се виде промене које су се одиграле у друштву, сфери приватног. Ма како оне биле мале, с обзиром на време о коме се ради, оне представљају битан моменат померања тежишта унапред предодређене кривице са жене, супруге, на супруга или на остале чланове породице. Број брачних спорова знатно се током година увећавао: 1871. године у Србији је забележено 387 спорова, односно 0,3% у односу на број становника, док је 1883. забележено 1016 спорова, односно 0,6%.¹⁴⁰

Духовни суд покреће поступак, бранећи чврсте темеље патријархалног друштва, да девојка мора да поштује традицију, да не сме да узима `свој живот у своје руке`, да сама изабере прилику за себе, јер `како су све оне и пре ње тако ћутале` и трпеле шта им патријархална породица намени и одреди. Конзисторија брани темеље брака – дозвољава или забрањује ступање у брак малолетним особама¹⁴¹, странцима у Пожаревац дошавшим,¹⁴² или претходно разведеним особама.¹⁴³

За покретање поступка развода Конзисторија прописује узимање изјаве¹⁴⁴ - уз обавезно лекарско свидетелство ради утврђивања евентуалне

¹⁴⁰ Према: В. Карић, *Србија, ојис земље, народа и државе*, Нови Сад, 1997, стр. 334.

¹⁴¹ Протопрез. Пож. Јосиф Стефановић митрополиту Петру Јовановићу доставља доказ малолетства (15. јан 1847 (ИАП, Протопрезвијерат, бр. 53)

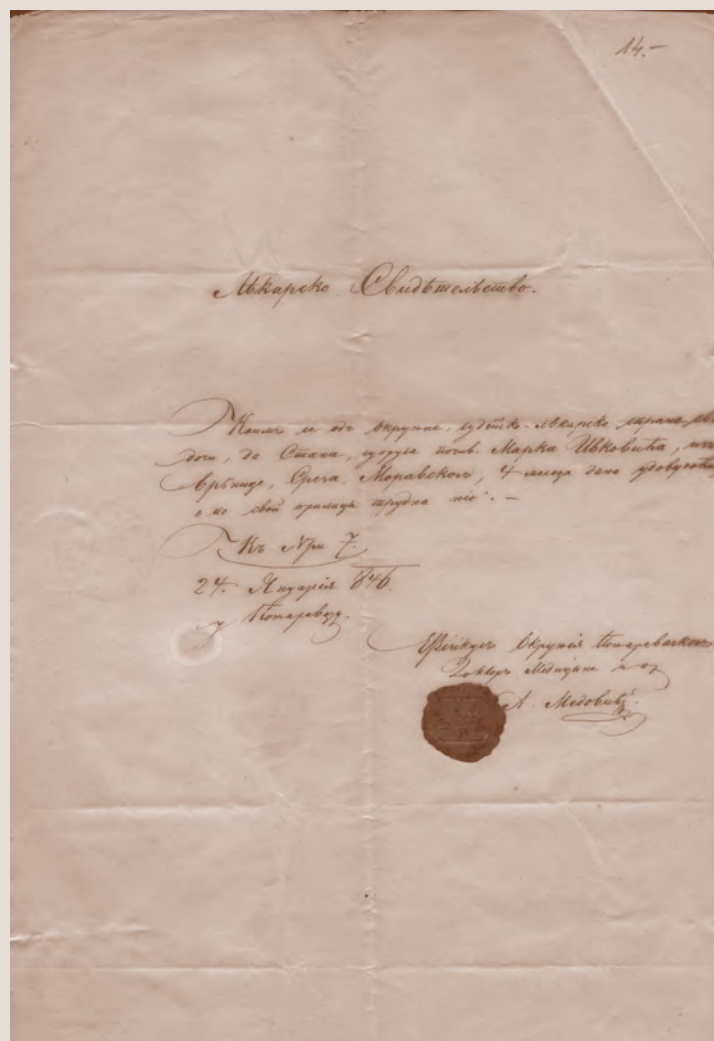
¹⁴² ИАП, Протопрезвитерат, бр. 10.

¹⁴³ Петар Јанковић, митрополит српски, извештава протопрезвитера пожаревачког Јелисија Марковића, да је брак супруга Николића из Пожареваца разведен – 18.11. 1836. У тексту стоји да је развод брака Николића разведен због порока (он се опија, а она скита) али са казном да ни један ни други не могу више ступити у брак – „разведени су од постеље и трпезе“. (ИАП, Протопрезвитерат, бр. 1); Протопрез, дозвола за брак претходно разведенима, од 19. априла 1874.

¹⁴⁴ ИАП, Протопрезвитерат, бр. 53 од 10 децембра 1846 – захтев Петра Јанковића, митрополита, протопрезвитеру пожаревачком, Јосифу Стефановићу, да узме изјаву од Манојла Васиљевића, из Жабара, поводом тужбе за развод брака од супруге Симеоне.

трудноће.¹⁴⁵ Бракови су у Србији средином XIX века били веома трајни, а разводи веома ретки због патријархалних норми средине али и самих законских одредби. Молбе за раскид брачне везе подносили су и мушкарци и жене, с том разликом што су се на тај корак ређе одлучивале жене са села. Наиме, пре развода супружници су били дужни да иду на тзв. мирење пред месним свештеником и саветовање у Конзисторији, која је оцењивала основаност узрока због којих се развод тражи. У захтевима за развод мушкарци су као разлоге најчешће наводили женину небригу о кући, скитњу и неверство, док су жене најчешће наводиле физичко злостављање, неверство и мужевљево неспособност да им обезбеди материјалну сигурност, а што се наводи кроз документа Протопрезвитерата пожаревачког.¹⁴⁶

Конзисторија су веома ретко сматрале да су узроци основани, јер физичко злостављање или пијанство супружника није било довољан разлог за развод. Црквене власти су увек тежиле измирењу супружника, покајању онога ко је начинио грех и његово извођење на 'прави пут'. Понекад ни прељуба жене није била довољна да се дозволи развод. Одбегли супружници би силом били враћани, сем у случајевима очигледне велике нетрпељивости када би сваки покушај мирења пропао и после година повлачења по судовима, када би

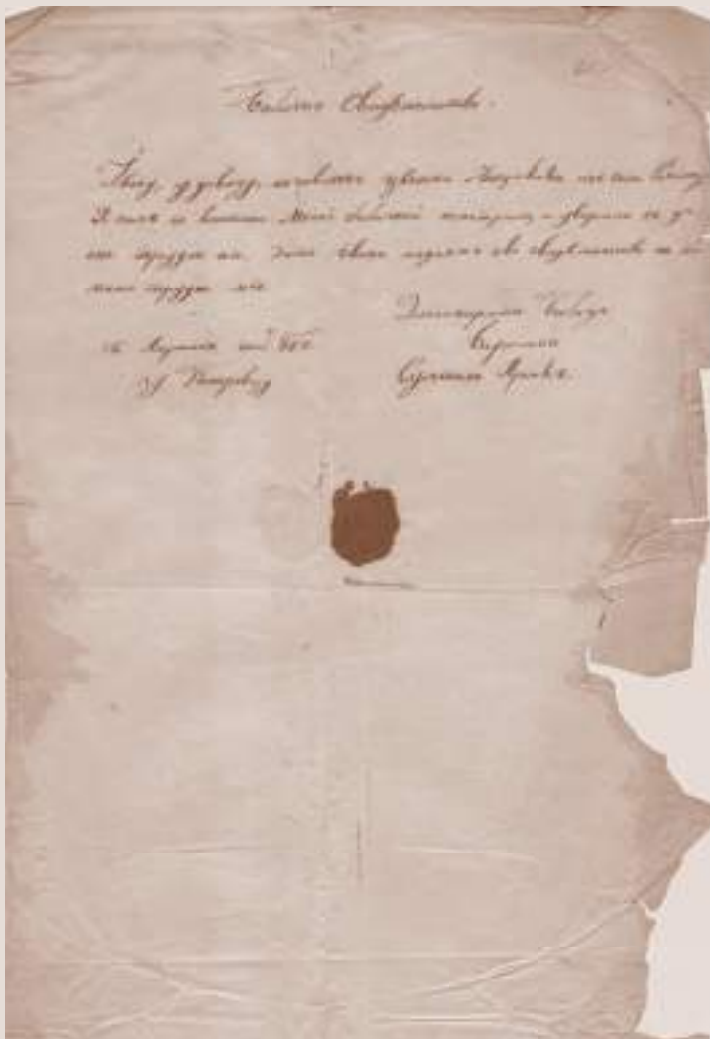
Лекарско Свидетелство окружног
физикуса Аћима Медовића, 1846. године
(ИАП, Протопрезвитерат, бр. 14.)

ипак брак могао бити поништен.¹⁴⁷ По црквеном закону, супружник, чија кривица при том на суду буде доказана, није имао права на нови брак. Разведени мушкарац био би у много повољнијем положају од разведене жене. 'Распуштенице' нигде

¹⁴⁵ ИАП. Протопрезвитерат, бр. 53 од 17. марта 1847: др Аћим Медовић лекарским свидетелством сведочи да Стојана, удова почившег Алексе Радовановића из Осипаонице није трудна; бр. 53. од 24. јан. 1846 – окружни физикус сведочи да Стана Ивковић удова, није трудна; бр. 53 од 3. фебруара 1846: Грађани Кличевца протопрезвитеру сведоче да Миља Петровић није трудна.

¹⁴⁶ ИАП, Протопрезвитерат, бр. 53: од 10. јула 1846; бр. 53 од 10. децембра 1846; Саслушање по тужби супруге, од 24. марта 1881. у Пожаревцу; Саслушање по тужби супруга, од 19. маја 1871, а на претходну тужбу супруге.

¹⁴⁷ ИАП, Протопрезвитерат, од 25. априла 1875.

Бабичко Свидителство Султане Арсић, 1862. године.
(ИАП, Протопрезвитерат, бр. 65)

нису биле радо виђане. Могла је да се врати у родитељски дом, уколико родитељи не би одбили да је приме. Уколико буде остављена сама, њен живот могао је убрзо да има трагичан крај.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Више: А. Вулегић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 151 и даље.

Једино што би Конзисторија дозволила било је у случају да је супружник, приликом ступања у брак, био обманут у погледу здравственог стања свог брачног партнера, и то уколико би се радило о недостатку који би проузроковао велике сметње у браку – или обављања брачних дужности или радне способности. Међутим, уколико би ма како тешка болест погодила једног брачног партнера током брака, 'и у добру и у злу' фонема црквених ауторитета не би дозволила одступање од унапред прихваћених обећања о заједничком подношењу недаћа током брака.¹⁴⁹

У брачне проблеме уплитала се и световна власт. У Начелству Округа Пожаревачког, као и у Начелству Среза Звишког, постоји већи број предмета кореспонденције са Протопрезвитератом. Протопрезвитерат је примао заклетве људи да ће пред судом говорити истину,¹⁵⁰ а управна власт поступала је у потерницама за одбеглим мужем или женом,¹⁵¹ или указивала Протопрезвитерату на 'безбрачно живуће'.¹⁵²

И поред тога, средином XIX века сматрало се да бракови склопљени у градским насељима краће трају од бракова склопљених на селу.¹⁵³

Доминантан положај мушкарца загарантован је и у родитељском праву. Мајка негује децу, и, на

¹⁴⁹ ИАП, Протопрезвитерат, октобар 1879.

¹⁵⁰ Пример: ИАП, Протопрезвитерат бр. 53/4: заклетва људи у цркви да ће на суду говорити истину, 7. априла 1844.

¹⁵¹ ИАП; НСЗ LXVII 295: Потерница за Николом Доићем из Хрватске, који је побегао са туђом женом Анђелијом; LXIX 613: Конзисторија је развела брак Јована Јоксимовића и Стојане, али срески начелник ће то потврдити ако се Стојана не врати до Митровдана; LXIX 617: Конзисторија је развела брак између Живане и њеног одбеглог мужа Ђорђа Трпића, али са напоменом да ће брак бити настављен ако се муж врати до 1. августа. У међувремену Окружна власт спроводи потрагу за Ђорђем.

¹⁵² ИАП, НСЗ LXX 769: начелник среза обавештава проту да Михајло Ковачевић и жена му Милица из Кесарије, живе невенчано.

¹⁵³ Б. Катић, *Структура градског ситановништва Србије...*, стр. 58-59.

први поглед Српски Грађански законик „изједначава мајку и оца у погледу њихове родитељске власти према заједничкој брачној деци.“ Међутим, „малолетној деци која се не налазе под очинском влашћу мора се поставити старалац“ из чега јасно проистиче да родитељска права нису једнако распоређена између деце оца и мајке, односно: правно се само отац сматра носиоцем родитељске власти. По престанку очеве `власти` деца не долазе аутоматски под окриље своје мајке, већ се она мора `поставити за стараоца`. ¹⁵⁴ У случају развода или одвојеног живота деца припадају оцу – дечаки већ од четврте, а девојчице по напуњеној седмој години. С друге стране, ванбрачна деца увек припадају само мајци. Отац може признати дете, `о законити га`, преузети обавезу заједно са мајком и бити хранилац детета. Али у Грађанском законiku јасно стоји да је забрањено утврђивање очинства с образложењем да је „поступак утврђивања противан јавном моралу.“ ¹⁵⁵

Законски наследници умрлог само су његови мушки потомци, женској деци припада смо „уживање, издржавање, снабдевање и пристојно удомљење по постојећем обичају,“ ¹⁵⁶ што значи да женска деца могу наследити оца само уколико нема његових мушких потомака. Муж и жена изједначени су само у једном случају – наслеђују свог умрлог партнера само уколико нема потомака. ¹⁵⁷ Правници сматрају да „прописи о положају

жене у наследном праву представљају најдрастичнија ограничења приватних права жена у корист мушкараца у Српском грађанском законiku...“ ¹⁵⁸

Ригидан и неприкосновен став о подељеним мушким и женским сферама, различито вреднованим родним улогама, различитим психолошким и интелектуалним могућностима, па и посебности физиологија, преузет из европске литературе, био је таман одговарајући и уклопљен у патријархалну матрицу која је опстала до краја XIX века. Наглашавало се да „женскиње“ имају потребу за старањем, док је „човек“ више светски него ли породични“, а спој два принципа „представља основу за срећу у браку“ – била су главна упутства у књиге „Правила за удаваче“ из 1890. ¹⁵⁹

Патријархална Србија прихватала је европске мисли о „мушкој култури која непрекидно иде напред“, а за њом „неизоставно и култура женскиња; но ова последња треба да је за неколико степени нижа од наше културе (...) не што бисмо се бојали да оштетимо наше првенство него зато што је напрезање мозга и теже и опасније код жене, јер су код ње и природне силе испод наших.“ ¹⁶⁰ Бројни наслови овако „учене литературе“ са овом проблематиком управо су говорили да је ригидни мушки став поколебан и да је жена показала своје способности.

¹⁵⁴ Више: М.Драшкић, О.Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законiku (1844-1946)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 11-25.

¹⁵⁵ М.Драшкић, О.Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском..*, стр. 19.

¹⁵⁶ М.Драшкић, О.Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене..*, стр. 19.

¹⁵⁷ Више: М.Драшкић, О.Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене..*, стр. 11-25.

¹⁵⁸ М.Драшкић, О.Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене..*, стр. 21.

¹⁵⁹ М.Ристовић, *Од традиције ка модерности 1878-1990*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011, стр. 422.

¹⁶⁰ М. Ристовић, нав. дело, стр. 422.

ОСВАЈАЊЕ ЈАВНЕ СФЕРЕ

ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ПОЖАРЕВЦУ

Девојчице у основним школама

У европским круговима Балкан је увек важио за мање цивилизован, сматрало се да је навикама, обичајима и необразовањем удаљен од Европе и да су „балкански, а посебно православни народи, противници модернизације, да се због тога мање школују, а нарочито се противе школовању жена.“¹⁶¹ Нажалост, проблем образовања женске деце и девојака донекле је потврђивао овај стереотип, и управо на проблему образовања женске популације може се сагледати колико су били јаки отпор модернизацији у Србији.¹⁶²

Прве школе за женску децу у Србији основане су средином четрдесетих година XIX века.¹⁶³ У њима су девојчице училе хришћанску науку, српски језик, историју, стране језике, али и ручни рад, свирање, певање и играње.¹⁶⁴ Први Школски законик Кнежевине Србије, из 1844. године, предвиђа школовање женске деце, али у посебним школама, одвојено од дечака. Међутим, у недостатку таквих школа као и наставног особља, законик дозвољава заједно похађање наставе женске и мушке деце, али само до навршене десете године живота.¹⁶⁵

161 Љ. Трговчевић-Митровић, *Планирана елија, о ситуденцима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, стр. 191.

162 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, стр. 432.

163 Школовање женске деце законски је било подстакнуто 1844. године. И док 1845. године у Србији постоји 181 основна школа, само је једна за школовање женске деце и то у Параћину, док је 1880. године било 56 установа са 5.024 ученице. Више: Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку* (Аналитичка скица), у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, стр. 227.

164 Према: Вулетић, *Породица у Србији...*, стр. 135.

165 Према: Љ. Трговчевић, *Жене као део елије у Србији у 19. веку...*, стр. 255.

Посебна Уредба о женским школама, донета 1846. године, предвиђала је шестогодишње школовање током којег су се, осим општеобразовних предмета, училе и вештине везиване само за женски пол - ручни рад, певање, лепо понашање... И каснији закони су били слични и задржавали се на изменама које су приближавале нивое општег образовања у мушким и женским школама, али је и остајало одвојено школовање.¹⁶⁶

Радикални заокрет у законодавном смислу донет је почетком 1883. када је уведено обавезно школовање све мушке и женске деце у трајању од шест година, али са задржаном рестриктивнијом мером неопходних одвојених школа за девојчице. Обавезно школовање женске деце наишло је на отпор сеоске средине јер је било неприхватљиво да женско дете борави ван куће. За женску децу је примењена измена закона, 1898. године, за обавезно школовање у трајању од четири године, и евентуални наставак школовања у девојачким двогодишњим школама. Тек се 1906. законски уводе могућност коедукације и постојање мешовитих школа за децу оба пола.

У Србији школске 1899/1900 постоји 1.101 основна школа, у којој ради 1.940 учитеља и учитељица, који васпитавају 102.408 ученика. „Од овог броја било је: а) мушких школа 112, са 185 учитеља и 8.872 ученика, и б) женских школа 28, са 36 учитељица и 1.788 ученица.“¹⁶⁷ Сем тога, у Србији је почетком XX века било 265 женских

166 На основу ових прописа прва школа за женску децу отворена је 1845. у Параћину, годину дана касније и у Београду, а до 1858. године укупно је отворено 18 женских школа. Више: Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 255.

167 Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на јодручју Пожареваца у 19. и почетком 20. века*, у: 175 година Болнице у Пожаревацу, Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008, стр. 106.

школа 6; учитеља 6; ученика 266; женски школа 3; учитељака 3; ученица 132; полугимназија 1; професора 6; варошки дућана 115; варошки механа и кафана 29; ... једна земљоделско-шумарска школа: професора 8, ученика 60...¹⁷⁰

Године 1846. на иницијативу Живана Ковачевића, учитеља старије класе нормалне школе у Пожаревцу, а уз онемогућавање Петра Радовановића, ондашњег директора основних школа, отворена је и приватна „женска“ основна школа. Већ на самом почетку женска школа је почела да ради у неусловном смештају али са већим бројем ученица. После две године, школу је од Ж. Ковачевића преузела Општина пожаревачка што је учитељ прокоментаришао: „општина јоште није била дозрела за ову школу (јер) је школа данас забачена у два недовршена дућана при Примирителном суду“ – а дућани су били непатосани, без скамија и деца су седела на земљи.¹⁷¹ Већ 1858. године школа је имала 139 ученица, али само једну учитељицу, Љубу Михаиловић. Због суровог понашања према девојчицама Љубу смењују,¹⁷² а помињу се као нове учитељице Милева Арсић и Марија Николић,¹⁷³ супруга Симе Николића, учитеља, а њихова ћерка, Христина супруга је још једног учитеља који је службовао у Пожаревцу 1861. године – Ђуре Јакшића.¹⁷⁴

М.Ђ. Милићевић пише да „у основним мушким школама пожаревачким има 6 учитеља и 213 ученик; а у женским 3 учитељке и 123 ученице,¹⁷⁵ али без тачне године о податку.

170 Б. Перуничић, *Град Пожаревац и његово ујравно подручје*, стр. 133-135.

171 Више: М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*, стр. 145.

172 Према: Б. Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје...*, стр. 1339-1346.

173 Више: Наташа Милошевић Дулић, *Основно школство у Пожаревцу 1815-1882*, Историјски архив Пожаревац, 2017, стр. 15.

174 Више: М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*, стр. 145-146.

175 М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005, стр. 1065.

Госпођа Живка Протић, учитељица. Рад Ђуре Јакшића, уље на платну (Народни музеј Београд)

У извешћу упућеном Министарству просвете и црквених дела, 7. фебруара 1879. године, учитељице Живка Протић, Персида Ђорђевић, Љубица Радуловић и Албијана С. Протићева извештавају да у Женској пожаревачкој школи у првом одељењу првог разреда има 51 ученица, у другом одељењу 50, у другом разреду има 78, у трећем 32 и у четвртом разреду 20 ученица.¹⁷⁶

176 Б. Перуничић, *Град Пожаревац...*, стр. 1784.

Девојчице са учитељицом пожаревачке основне школе. Фотографија Јована Влаовића, око 1880. године (ИАП, Збирка М. Караџић)

Када је Европљанин са високим начелима о просветном статусу цивилизованих земаља у односу на Србију, Вилијем Дентон, 1862. године боравио у Пожаревцу посетио је неколико пожаревачких школа и приметио да их у граду има довољно, али и да је мешање деце из различитих друштвених класа или положаја нормално јер нема велике

раслојености у друштву. „Уљудност, међутим, која је тако упадљива особина свих сталежа у Србији, ма каква била материјална богатства која имају, чини да је тешко разликовати сељачко дете од онога које потиче из богатијег друштвеног слоја.“¹⁷⁷

¹⁷⁷ Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, Службени гласник, Београд, 2013, стр. 138-139.

Списак ученика Основне пожаревачке школе за 1882/83. школску годину¹⁷⁸ по народности даје увид да припадници влашке популације нису школовали децу:

Табела 1.

	Српске	Циганске	Јеврејске	Влашке	Свега
У I разред I одељење	47	4	3	-	54
„I „ II „	66	2	3	-	70
„II „ I „	39	1	4	-	44
II II	37	4	1	-	42
III I	39	-	1	-	40
III II	36	-	3	-	39
IV I	42	1	-	-	43
IV II	32	1	1	-	34
Свега:	338	13	15	-	336

Списак ученица Основне пожаревачке школе за 1882/83. школску годину по народности:¹⁷⁹

Табела 2.

	Српске	Влашке	Јеврејске	Свега
У I разред I одељење	30	-	-	30
„I „ II „	32	-	4	36
„II „ I „	33	-	2	35
„II „ „	35	-	-	35
III „ „	50	-	-	50
IV „	28	-	4	32
Свега:	208	-	10	218

¹⁷⁸ Б.Перуничић, нав. дело, стр. 1812. Документ датован 25. августа 1882. потписали су учитељи основне пож.школе: Никола Пантелић, Сава Протић, Ђакон, Н.Тодоровић, А. Димитријевић, Ђорђе Остојић, Душан Радовановић, Н. Јовановић и учитељица Милева Ђорђевићка.

¹⁷⁹ Б.Перуничић, нав. дело, стр. 1813. Документ датован 21. августа 1882. потписале су `учитељке` Основне женске пожаревачке школе: Персида Н. Младеновић, Јелена Стојановићева, Живка С. Цветковићева, Драга Бачанинова, Љубица Радуловићка, Албијана Р. Бојићка.

Ученице, почетком XX века
(ИАП, Збирка фотографија)

Још 1870. године министар просвете Д. Матић, у свом распису дао је упутства учитељима за рад са влашком децом у школи, не би ли их научили поступно бар основним појмовима из српског језика кога, у већини случајева, деца уопште не познају.¹⁸⁰

У каснијем периоду оснивају се основне школе распоређене по махалама/квартовима - кварталне школе - као најстарије спомињу се „Петрикина“, названа по свом градитељу касније преименова-

на у „Доситеј Обрадовић“ у центру града, „Вук Караџић“ у Бурјанској мали доступна и деци из Влашке мале, „Св.Сава“ – задужбина Саве А. Јовановића и г-ђе Персиде, у Бугарској мали доступна деци и из Радне (Циганске) мале. У међуратном периоду Општина пожаревачка на потребе града одговара градњом основне школе „Александар I Ослободилац“, која је доступна деци из Горње мале. Тако су од раштрканих, малих, неусловних учионица по приватним кућама, напуштеним апсанама, кафанама, привременим смештајима у де-

¹⁸⁰ Б. Перуничих, нав. дело, стр. 1743-1744, наводи: АС, Мин. просвете (МПС) XIII-83-1873.

Са свечаног отварања Завода за глувонему децу, маја 1896.¹⁸²

ловима општинске зграде, настале четири основне школе намењене образовању девојчица и дечака Пожареваца и најближих околних места.¹⁸¹

У Пожаревцу је постојао и Завод за глувонему децу која је радила у периоду 1896–1899, и то залагањем Вељка Рамадановића, по његовом повратку са школовања у Прагу.¹⁸² Завод је био интернатског типа, имао осморо полазника, девојчица и дечака, који су учили према програмима које је Рамадановић донео из Чешке. Нажалост, општа политичка ситуација и неразумевање Министарства просвете утицали су на престанак рада Завода који је био као други оформљен у Краљевини Србији. Ни велика предусретљивост грађана, који су схватили потребу опостојања и рада Завода, није успела да обезбеди његово даље деловање.

181 Више: М. Манојловић, Пожаревац окружна варош 1858 – 1918, Историјски архив Пожаревац, 2011, стр. 182 – 201.

182 Љ. Савић, Завод за глувонему децу (1896 – 1899), Народни универзитет у Пожаревцу, 1954. Архивска грађа о Вељку Рамадановићу налази се у Архиву Југославије, Фонд главне контроле, 46.112 Ф-138-64-43.

183 Фотографија преузета из: Љ. Савић, Завод за глувонему децу (1896 – 1899), Народни универзитет у Пожаревцу, 1954.

Ценећи племениту мисију В. Рамадановића, Грађанин извештава своје читаоце о његовим новим успесима: „Глас недужних“ месечни часопис, посвећен њиховим васпитањима слепо, глувонеме, бољашасте и слабо-мислене младежи, изашао је 1-10 број и раздати њиховим учесницима. Уредник је Ђ. Вељко Рамадановић, оснивач дома слепох „Краља Александра I“ у Земуну. Исти је часопис њиховоручен за школске књижице од стране Министарства просвете.“¹⁸⁴

Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва

Најстарије српско женско грађанско хуманитарно друштво у Србији, основано 1875. године, 17. маја у Београду, било је “Београдско женско друштво” - «прво српско женско хумано друштво... са циљем да васпитава женску омладину за рад и самостални живот».¹⁸⁵ Београдско женско друштво је одиграло значајну улогу у годинама када се модернизовало образовање у Србији.¹⁸⁶

После Београда и Крагујевца (1876), Друштво је основало подружницу и у Пожаревцу, 1880. године. Пожареваљанке окупљене у Пожаревачко

184 Грађанин, 1932, 3, стр. 3.

185 Ј. Живковић, Занатска школа Пожаревачког женског друштва, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 153, наводи: М. Софронијевић, Хуманистичка друштва у Србији, 13.

186 А. Ђуровић, Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914, 455.

женско друштво, заслужне су за оснивање и рад Женске раденичке (занатске) школе у Пожаревцу. Током 50 година постојања ове образовне и васпитне установе школа је опстајала иако је престао рад Пожаревачке подружнице женског друштва само три године по оснивању, 1883. године – због „лошег материјалног стања“ и чињенице да су чланице „изгубиле оно првобитно интересовање за подружину“.¹⁸⁷

Приликом оснивања школе, Управа подружнице је издала следећу објаву:

„У цели да се женска, нарочито сиротињијеј сѣтања, деца обуче у бољем и лакшем разноврсном женском раду... у школу ће се ђримити... 12 сиротиње женске деце од 12 до 15 година. Осим тога у ову школу ђримају се и деца из имућних кућа, но она ће ѣлаћати месечно ѣо 8 динара на име школарине. Учење у овој школи ѣраје две године, но у случају ако које деѣе изиђе ѣре, то ће имаѣи да ѣлаѣи ѣо 2 дин. месечно за колико је у школи било. После ѣола година рада, на свршетку свакој месеца, свака ће ученица добијати четвртину од своје зараде, а ѣриваѣне, шѣо за учење ѣлаћају, радиће све за себе.“¹⁸⁸

Тако је од 1880. године радила је Женска занатска школа где су женска деца учила „практичан и теоријски женски рад: кројење и шивење рубља руком и на машини, бели вез и вез са златом, кројење и шивење хаљина“. Поред тога, „држани су предмети: наука хришћанска, српски језик, рачун и најпростије књиговодство за раденице“, као

¹⁸⁷ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 7.

¹⁸⁸ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 5.

и српски и немачки језик - „по један час дневно“.¹⁸⁹ Прве године (1880) примљено је у школу 12 сиромашних девојчица.¹⁹⁰ Прва учитељица у школи је била Немица Ана Шифер, кројачица, са којом је 15. септембра 1880. године закључен уговор о подучавању у школи, а касније долазе Алба Лукић и Ленка Лубурић.¹⁹¹

„Ако је први период школе значајан због саме чињенице да су учињени важни кораци у развијању друштвене свести Пожаревљана о потреби школовање женске омладине, у другом периоду је забележен напредак у образовно-васпитној делатности школе.“¹⁹²

Честа пресељења раденичке школе довела су до идеје о подизању нове школске зграде (1906). Управа Удружења упутила је молбу Суду општине пожаревачке, да се обезбеди земљиште и изгради нова школска зграда, нашта је Суд донео одлуку, 1908. године, да се уступи плац у Железничкој улици и подигне зграда Женске раденичке школе.

Чланица Управе Пожаревачког женског друштва, Лепосава Павловићка, изузетна жена и супруга окружног инжењера Милосава Павловића, успела је да издејствује и убеди супруга да изради пројекат будуће школске зграде.

¹⁸⁹ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 11.

¹⁹⁰ Биле су то: Живка Петровић, Анка Петровић, Хани Порто, Василија Милосављевић, Александра Николић, Персида Марковић, Стојана Лазаревић, Босиљка Илић, Драга Милићевић, Станка Милосављевић, Сара Анаф и Персида Митић. ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 4.

¹⁹¹ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 6; Ј.Живковић, *Коло српских сестара Пожаревца*, Народни музеј Пожаревац, 2007, стр. 68.

¹⁹² Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачкој женској друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 157.

Лепосава М. Павловић, чланица Управе
Пожаревачког женског друштва
(ИАП, Слога, 53/99)

Већ на седници одржаној 20. марта 1910. године председница Подружине Женског друштва је известила „да је одржана лицитација у присуству инжењера, кмета општинског, писара полицијског, доста предузимача и чланица управе. Школска зграда погођена је са предузимачем Каранфилом за 13.770. дин. и да буде готова до 1.VIII.“ Већ 25. марта 1910. освећени су темељи нове зграде Дома друштва и школе у присуству председнице Подружнице Даринке С. Белосавић,¹⁹³ потпредседни-

це Милице Стојадиновић, деловође Милице Радосављевић и благајнице Лепосаве Павловић, као и начелника Пожаревачког округа Ивана Ђонића и председника општине Игњата Н. Тодоровића.¹⁹⁴

Женска раденичка школа добила је, 1910. године, прву управитељицу, Анку Марковић, учитељицу у пензији, „са платом од 30 динара месечно“, и прва званична правила о раду ове школе и тиме је уврштена у ред државно признатих женских

¹⁹³ О изузетним успесима Управе Пододбора Женског друштва у Пожаревцу пише и А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији...*, стр. 455-456.

¹⁹⁴ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 19; О Управи Пожаревачког пододбора Женског друштва и у: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији...*, стр. 455-456.

стручних школа у Србији. Школа је имала подршку надлежног Министарства индустрије и трговине, под чијим стручним и финансијским надзором је радила све време свог постојања. Школа је имала неколико одељења: занатско, као најстарије, у оквиру кога су се налазила одељење рубља и хаљина, ћилимарско (основано 1910), и одељење за трикотажу и израду шешира (од 1920).¹⁹⁵ До почетка Првог светског рата, управо захваљујући новој председници Лепосави Павловић, Женско друштво и школа значајно су побољшани, а много се урадило и на стучном раду у школи.

Ћилимарско одељење је у овом периоду бележило пораст у квалитету и обиму рада. Пиротски ћилими изаткани у Женској школи били су и у претходним годинама веома тражени, не само у Пожаревачком округу већ у разним крајевима нове државе али и европским престоницама: Лондону, Паризу, Прагу, Вашингтону. Техника ткања ових ћилима имала је изванредну уметничку вредност, која је изискивала посебан труд и високу стручност. Поред косовског веза, ћилими настали у Занатској школи били су атрактивни и радо виђени на изложбама народног ручног рада како у Југославији тако и у иностранству. Управа школе је практиковала да по завршетку сваке школске године организује изложбу ручних радова, на који су доминирали управо ћилими.¹⁹⁶

О Материцама 1910. године је одржана у Пожаревцу и прва изложба пиротских ћилима које су изаткале ученице у новоотвореном одељењу.¹⁹⁷

¹⁹⁵ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 19.

¹⁹⁶ Грађанин од 6. марта 1930, бр. 19.

¹⁹⁷ Тим поводом је у Грађанину од 24. јула 1911. године објављен чланак Јелене Ђуртовић: „...Ми имамо сад већ благодарећи Подружници овд. жен. друштва једну новију установу чије се користи не могу сагледати, колико је она од великог

Ћилимарска школа у оквиру Женске радничке школе, Пожаревачке Подружнице Женског Друштва, 26. маја 1919. године.¹⁹⁷

Школа је спадала у ред средњих стручних школа, чији је рад одобравало и надгледало Министарство трговине и индустрије, најпре у Србији, а касније и у Краљевини Југославији. У школи се образовало више од 1500 девојчица из Пожаревачког округа али и из других крајева. Стицале су стручно знање у кројењу, шивењу, везу, ткању. Школа је приређивала изложбе радова својих ученица, на којима су се лепотом одликовали пиротски ћилими изаткани у ћилимарском одељењу.

значаја за нашу индустрију а то је ћилимарска школа, коју је у свом дому отворило Женско пожаревачко друштво. Ти су ћилими наши већ због своје лепоте осигурали себи светске пијаци и они се данас радо купују у Немачкој, Баварској, Белгији Чешкој и т. д. У Чешкој је нарочито велико интересовање од изложбе за пиротску тканину у Златном Прагу а под именом „Српска жена“. Бугари све могуће чине и ни једна им жртва није мала да ту производњу ћилимова одомаће у својој земљи“. НБП, Грађанин, 1911, 21. јула, бр. 25.

¹⁹⁸ Фотографија преузета из: М. Манојловић, Пожаревац окружна варош..., стр. 222.

Рад школе је финансиран из неколико извора: донацијама надлежног Министарства, Бановинске управе, окружних и општинских органа управе, али и самосталним приходима које је школа остваривала продајом радова својих ученица.¹⁹⁹ Школа је престајала са радом само у периоду 1915–1918, док је током Балканских ратова самопрегорно радила. Већ 28. априла 1919. стекли су се услови да школа несметано настави своју мисију.

Пожаревачко женско друштво основало је и Дом милосрђа (1913. године) са привредним одељењем за женску децу. Рад привредног одељења обухватао је смештај сиромашних ученица са села у имућнијим породицама управних и редовних чланица удружења са циљем да „помогну и уче се домаћинству, за шта имају бесплатан стан, храну и слободно време ради школовања у занатској школи“.²⁰⁰ У њему су, поред сиромашних питомица Женске школе, своје уточиште нашли и малишани, ратна сирочад, који су на тај начин били збринути у храни, смештају и одећи. Управа подружнице трудила се да одржи своје установе и потпомогне, васпита и пружи самосталан и поштен рад нашој женској омладини.²⁰¹

„Овдашњи Женски Покрећ оћворио је курс за нейисмену женску децу и ограсле женске. Предавања су бесилајна. Курс ће почети 1. децембра (по новом); имаће днени и вечерњи курс... Позивају се нейисмене да се користе овом йриликом

199 ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 72.

200 ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 73.

201 Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачкој женској друшћива*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 159.

*да до йисмености на лак начин дођу. Курс ће йтрајати 2-3 месеца. Уйис се врши свакој дана у дому Рајне Сирочади“.*²⁰²

Грађанин је на својим страницама објавио и јавни позив:

„Исийи са изложбом женских радова. У Занатској школи Пожаревачкој Женској Друшћива обавиће се йодишњи исийи у недељу 27-ој јуна й.йод. Изложба ће йтрајати до 29-ој јуна. Позивају се родийељи и сйараоци ученица, чланови друшћивени и сви йријайељи културних устйанова да изволе йосеийи исийи и изложбу ове једине сйручне женске занатске школе у којој се изучавају 3 најлейша занатйа: вез шав и кројење рубља и одела; йрикойажа и ййкање Пиројских йилимова.

*Овом йриликом нарочићо се скреће йажња родийељима, који имају женску децу за сйручно школовање да дођу и на лицу месйа да се увере о великој важности ове Устйанове. 25-VI-1926 йод. Пожаревац, Уйрава.“*²⁰³

Школа је 1931. године променила назив у: Занатска женска школа Пожаревачког женског друштва, а десет година касније, маја 1941. године, забележени су последњи часови у школи са завршним испитима одржаним 25. јуна.

Просек успеха школе на завршним испитима није био мањи од врло доброг, чак иако су у школу долазиле и неписмене девојчице. Знање које су понеле из школе, поред уско стручног, било је и општег карактера: основе писмености, веронау-

202 Грађанин, 1926, бр. 92, стр. 3.

203 Грађанин, 1926, 51, 3.

Питомице Женске занатске школе у Пожаревцу
(ИАП, архивски фонд Женска занатска школа у Пожаревцу)

ке, земљописа, рачуна, француског или немачког језика. Уколико нису желеле или могле да наставе високо образовање на неком од универзитета у земљи, младе жене су биле оспособљене за самосталан и квалитетан живот и привређивање.²⁰⁴ Из наведених предмета видимо да се образовање девојака није састојало само из „женских предмета“ – од плетења чарапа са српском, немачком и француском петом“,²⁰⁵ већ да се доста чинило на њиховом општем образовању.

²⁰⁴ Ј.Живковић, *Занатска школа Пожарвачког женског друштва*, стр. 160. и даље.

²⁰⁵ Према: Љ. Трговчевић, *Планирана елија. О сјуденјима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Посебна изд. књ.43, Београд, 2003, 187.

Више од 40 наставница и наставника је, у различитим временским периодима, предавало у школи.²⁰⁶

²⁰⁶ Стручне предмете су предавале Катарина Ђорђевић, Јулијана Атанацковић, Мира Радовановић (Ђорић), Анка Николић, Милева Кузмановић, Перса Пироћанац, Христина Милићевић, Даница Стојановић, Јелена Шапинац, Ана Јездимировић, Јелисавета Анђелковић, Јелисавете Шишманова, Лепосава Ђурић, Милева Николић, Зорка Шапоњић, Калина Николић, Даница Савковић, Даница Петковић, Дара Љубојевић, Рајна Илић, Стојанка Кнежевић, Зора Николић, Милица Димитријевић, Дара Антић, Мара Шухарт, Живка Станковић, Љубица Илић, Живка Рајковић, Зора Поповић, Љубица Петровић, Вера Стојилковић, Сева Николић, Мица Чаковац. Опште предмете (српски језик, математика, земљопис, историја, веронаука, хигијена) су предавали Јоца Миловановић, Милан Петровић, Стела Митић, др. Загорка Поповић, Божа Јовановић, Драгутин Маринковић и др. Стеван Милосављевић. ИАП, *Varia*, рукопис Женска занатска школа Пожарвачког женског друштва, 4-62; Ј.Живковић, *Занатска школа Пожарвачког женског друштва*, стр. 162.

Свршене ученице Женске занатске школе, 1921. године.²⁰⁹

Уз дозволу Министарство трговине и индустрије²⁰⁷ тих година је Женска занатска школа организовала и летње месечне курсеве за израду женских шешира,²⁰⁸ а првом таквом курсу, 1923. године, било је 59 полазница које су постигле одличан успех. Оваква пракса се показала добром у случајевима када девојке из околних места због удаљености и свакодневних кућних послова, али

207 Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије МТИ, 1747, 1755, 1757. Женска занатска школа за трикотажу, Ћилимарска школа, Курсеви кројења и шивења, израде шешира за модискиње.

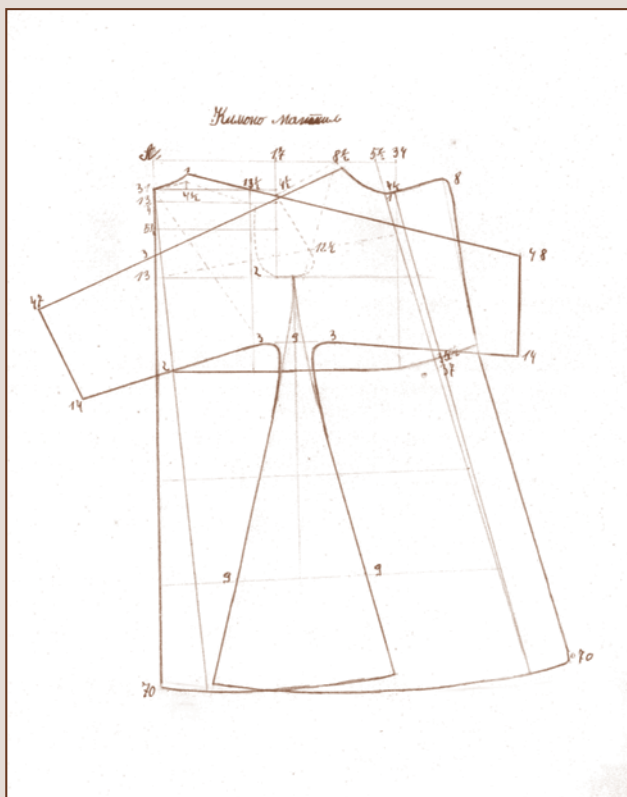
208 Године 1920. школа је добила одобрење да отвори одељења за трикотажу и шешире, уз тромесечни курс вештачког кројења хаљина и костима. Надлежно Министарство обезбедило је „8 машина за плетење, 4000 динара обртног капитала, 2000 динара за материјал који би ученице у току рада могле покварити, као и 1500 дин. за трошкове око транспорта“. ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 37.

и због финансијских немогућности, нису могле да похађају школу у Пожаревцу. Наставнице Женске школе држале су и вишемесечне течајеве кројења и шивења рубља и хаљина.

И док су виши сталежи грађана Пожаревца своју одећу куповали у Бечу или наручивали из београдских познатих модних кућа, нижа грађанска класа снабдевала се и производима Женске школе где су ученице израђивале доње рубље, училе кројење хаљина, израђивале трикотажу, шешире и вештачко цвеће, али и рукавице, вез, плисе...²⁰⁹

209 ИАП, архивски фонд Женска занатска школа, Књига кројева; Ј. Живковић, *Занатска школа пожаревачкој женској друштва*, стр. 153, 155, 157, 160 и даље.

210 Фотографија преузета из: Д. Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу...*, стр. 127.

Књига кројева
(ИАП, архивски фонд Женска занатска школа у Пожаревцу)

Тридесетих година Женска занатска школа имала је и свој интернат не би ли и на тај начин помогла сиромашне ученице пристигле из далека, а управа школе организовала је и ђачку кухињу која је помагала не само ученице Женске занатске школе већ и суопште сиромашне ученике из других пожаревачких школа.²¹¹

Пред сам почетак Другог светског рата, председница Пожаревачког женског удружења Катарина Петровић, објавила је да се обуставља рад

и Удружења и школе. Током рата зграда Женске занатске школе у Пожаревцу опстала је, али је сав инвентар уништен. Током свог постојања и рада у периоду од пола века, Женска занатска школа у Пожаревцу образовала је чак 1500 девојчица²¹² из Пожаревачког округа али и из других средина, које су сем писмености и основног образовања, стекле занат које су успешно радиле и економски привређивале у корист своје самосталности.

²¹¹ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, стр. 42.

²¹² ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, стр. 4-62;

Ј. Живковић, *Занатска школа пожаревачкој женској друштва*, стр. 162.

Средње образовање девојака почело је оснивањем Више женске школе 1863. у Београду, чији је главни задатак ове школе био је да образује учитељице за рад у женским основним школама, а наставнице ове школе биле су прве високообразоване жене у Србији.²¹³ У Београду је 1900. године основана Женска учитељска школа која ће у наредном периоду значајно утицати на пораст броја жена у настави и на квалитет образовања девојака.

Широм Србије осниване су и продужне, `вечерње` или недељно-празничне школе које су биле оријентисане према пољопривредним правцем образоваа или занатлијско-трговачким смером. У Пожаревачком округу, од свих округа у Краљевини, било је највише основаних продужних или недељно-празничних школа: док је у Београдском округу постојало 4, Ваљеву 1, у Пожаревачком округу постоји чак 34 мушке и 2 женске продужне школе у којима су били ангажовано 38 учитеља и 4 учитељице из основних школа. У Пожаревачком округу у продужним школама школовала су се и мушка и женска деца, а током периода 1905-1914. највише продужних школа намењених школовању женске деце основано је у Крајинском, Пожаревачком и Топличком округу.²¹⁴ „То није било случајно јер је управо у Пожаревачком округу био учињен и највећи помак почетком XX века, не само у основном, већ и у средњошколском образовању.“²¹⁵

213 Љ.Трговчевић, *Жене као део елије у Србији у 19. веку...*, стр. 258; Н. Мишковић, *Базари и булевари...*, стр. 266 и даље; Л. Перовић, *Модерност и њајријархалност кроз љризм джавних женских инстииуција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: Србија у модернизационим процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације, Београд, 1998, 141-161.

214 Према табелама у: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији 1905-1914*, стр. 467, 468, 469 и 470.

215 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији 1905-1914*, стр. 466.

Пожаревачка гимназија

Грађани Пожаревца, уз придружене и представнике из Великог Градишта и Свилајнца, предали су лично кнезу Михаилу молбу за отварање гимназије. Политичка и војна ситуација у том тренутку је пресудила: бомбардовање Београда 1862. године и војне припреме кнеза Михаила, учиниле су да се цела београдска гимназија пресели у Пожаревац, и то лађом до Дубравице, а „девет кочијаша пренело скамије и друге школске ствари из Дубравице у Пожаревац“.²¹⁶ После инцидента инвентар београдске гимназије је враћен, а Пожаревац је ипак, на инсистирање Министарства просвете и црквених дела код кнеза Михаила, добио полугимназију или „нижу гимназију“ са редовна четири разреда. Отварање Полугимназије у Пожаревцу забележиле су и *Новине србске*, 16. септембра 1863. године.²¹⁷ Ценећи да је варош велика, да има пуно деце коју треба школовати, Пожаревљани нису стали већ је кренула иницијатива да гимназија прерасте у осморазредну. У време министровања др Владана Ђорђевића, Пожаревац је прво добио пети разред гимназије, па тако редом у наредном периоду до 1892. године када Пожаревачка гимназија постаје осморазредна. За годину 1892. налазимо податак да је осми разред у гимназији „Кнез Михаило“ у Пожаревцу завршило 22 ученика, од којих 21 де-чак и 1 девојчица, Марија Вељковић.²¹⁸

216 Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање у Кнежевини/Краљевини Србији*, у: Пожаревачка гимназија 1862-2012, Пожаревац, 2012, стр. 27.

217 АС, Новине србске за 1863. годину, 16. септембра.

218 ИАП, Пожаревачка гимназија, извештај 1892; Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 36.

Пожаревачка гимназија крајем XIX века.
(ИАП, Дигитална збирка Т.Б. Димитријевића)

Тако су деца познатих пожаревачких породица – Милосављевића (која је дала председника општине пожаревачке, три војна и два цивилна лекара), Кузмановића (апотекарска породица), Вуловића (трговачка), али и из бројних трговачких, занатлијских, свештеничких и чиновничких породица стасала за гимназијско образовање и испит зрелости. Према социјалној структури ученика у периоду 1897 – 1912. било је највише из трговачких породица, потом из чиновничких. Трећи по заступљености су ученици из пољопривредних породица, па тек онда из наставничких, занатлијских,²¹⁹ а били су заступљени и учени-

ци који су долазили из служитељских породица који су желели да 'децу дају на науке'.²²⁰ У 'остала занимања' сврстани су свештеници, адвокати, општински и приватни чиновници, лекари и апотекари, гостионичари и кафеџије, али и надничари и радници, и број ученика који су долазили из ових породица у наведеном периоду је веома знатан и очитује дух модернизације образовања који је захватио друштво у целини.²²¹

²²⁰ Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњешколско образовање...*, стр. 114, табеларни приказ социјалне структуре и занимања родитеља ученика.

²²¹ Према: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905- 1914*, Београд, 2004, стр. 185.

²¹⁹ Услед постојања школа за занате у Пожаревцу.

У свом виђењу Пожаревца, Ф. Каниц примећује да је много учињено за развој градског школства, да је изграђена за 120.000 динара четвороразредна нижа гимназија, чији је професор и добар познавалац уметности Л. Јевремовић спасао многобројне римске предмете нађене у Костолцу, Дрмну и Брадарцу и сместио у лапидаријум Завода за старине, основаног 1863. Школа постиже добре резултате, које „као и у целој Србији, помућују и ометају бесконачне политичке распре.“²²²

Краљевска српска пожаревачка гимназија већ је школске 1895/96. у осам разреда уписала 384 ученика међу којима је било 68 девојчица; 27 у првом – што је чинило једно цело девојачко одељење, 22 у другом, 13 у трећем и 6 у четвртом разреду. У наредном периоду, услед великих трошкова који су били покривани из буџета града, гимназија је „унижавана“ на шесторазредну, мењала професоре, наплаћивала школарину, што је довело и до великог смањења броја ученика, да би 1902. године, Указом краља Александра Обреновића, непотпуна Гимназија Кнеза Михаила у Пожаревцу била „подигнута на ступањ потпуне средње школе“ и радила све до 1914, до почетка рата.²²³

У Пожаревачкој гимназији деловале су још две школе – Занатлијска и Недељно-празнична шегртска школа, све док нису добиле свој простор 1895. у новоизграђеној згради Земљоделско-шумарске школе.²²⁴

222 Ф. Каниц, *Србија – земља и сјановнији њој*, II, Београд 1986, стр. 172.

223 Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 9-58.

224 Из извештаја директора Пожаревачке гимназије М. Живковића „Господину министру просвете и црквених послова“, од 3. марта 1894. године, види се жалба што је и Занатлијска школа смештена у зграду Гимназије, „јер су под мојим старешинством до 400 ученика и ученица, 18 наставника и огромна зграда“, као и Недељно-празнична школа – шегртска школа.

Рад Пожаревачке гимназије обележили су еминентни професори и предметне учитељице.²²⁵

Број девојчица знатно се мењао из године у годину, али није ишао поступним растућим низом, већ је свака школска година имала мањи или већи број ученица. Не можемо наслутити шта је томе узрок: мењање политичке ситуације, привредног стања у граду, школарине, али свакако да је у периоду од 1899. до 1912, на основу Закона о средњим школама, „одвојеног школовања женске и мушке деце“,²²⁶ било обустављено уписивање девојчица у Пожаревачку гимназију. Тако школске 1888/89. у Пожаревачкој гимназији је укупно 255 дечака и 79 девојчица, наредне године 277 дечака и чак 111 девојчица, да би, рецимо, 1900/1901. било 317 дечака и само 12 девојчица, па онда, после година пауза,

225 Поред професора на рад Пожаревачке гимназије утицале су, предметом – женским радом – али јасним ауторитетом предметне учитељице: Марија Новаковић, Марија Прендић, Даница Прендић, Даница Вуловић, Милена Јорговић, Јулка Петричкова, Катарина Ђорђевић, док је Цвета Петровић, предметна учитељица, предавала српски језик и математику... А професори су били: Коста Вујић, предавао је српски језик, јестаствену историју и земљопис, Димитрије Нешић, француски и славенски језик, Рудолф Бикловић, немачки језик и стенографију, Михаило Банић, математику, Љубомир Јовановић, земљопис (потоњи министар просвете и црквених дела) Август Валента и Вацлав Ведрал, нотно певање, Алимпије Васиљевић, руски језик, Ђура Јакшић, краснопис, Љубомир Стојадиновић, математику, Владимир Карић, земљопис, српски језик, историју, популарну физику и космографију, Илија Душманић, суплент (касније био окружни начелник, народни посланик, министар привреде), Ромуалдо Лука, цртање, краснопис, геометрију, алгебру... (Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 87-105.)

Још један живот везан је за Пожаревац: Ђура Јакшић и Љубомир Стојадиновић, брат Милице Стојадиновић Српкиње, били су честа мета оптужби и тужакања: кмет их је, између осталог, оптужио да су „21. августа 1868. године лумповали после пола ноћи“. М. Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, стр. 212. Треба напоменути да је Милица Стојадиновић Српкиња била чест гост у кући свог брата Љубомира, чак је намеравала да се трајно пресели у Пожаревац, али због „влаге“ то није учинила. Живо је учествовала у седељкама и интелектуалним вечерима које су биле организоване у кући Стојадиновићевих. Посмртни остаци Милице Српкиње пренети су, 1905. године, из Београда у породичну гробницу на Старом пожаревачком гробљу.

226 Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 106.

1912/1913, у јеку Другог балканског рата, у школи било 519 ученика и 166 ученица.²²⁷ Из Пожаревачке гимназије положили су испит зрелости и наставиле освоју академску каријеру Марија Вељковић, Јелисавета Стојановић, Полексија Вучковић, Софија Михаиловић, Ана Анаф, Ангелина Ераковић, Софија Љешевић...

Када је 1880. године директор Гимназије први пут затражио да се постави учитељица која би вршила надзор над женском децом у школи, добио је одговор од министра „...не могу дозволити да се поред мушког наставничког особља, прима још и женско... доста што има и женске деце“.²²⁸ Пожаревљани нису одустајали од своје жеље да школују ћерке, па је, на инсистирање житеља вароши Начелство округа упутило допис Министарству просвете и црквених послова 1884. године: „Општина пожаревачка жели да се у овој вароши установи целокупна Гимназија, а тако исто и више женска школа (институт)... [јер] варош Пожаревац је и за сада по броју душа велика... а одлазе на страну и наша женска деца, ради изучавања више женске школе, око чега родитељи големе трошкове подносе...“²²⁹

Упорност је победила и Пожаревац је 1894. године добио Вишу женску школу, али министар је поставио услов да Општина плаћа управитељицу и учитељицу, хонораре наставницима које министар буде одредио, као и да одреди потребну зграду, огрев и `сав потребан материјал`. Из београдске Више женске школе за управитељицу и `класну` наставницу дошла је Круна Аћимовић, а помоћни-

ца управитељице постала је Пожаревљанка, која тек што је положила испит зрелости у београдској школи, Живка Ромелић. Имајући у виду тешкоће око финансирања, министар је предвидео кратак век ове школе – и већ 1895. она се угасила.²³⁰

Настојања да се унапреди образовање женске деце нису престајала, па је током 1901–1902. године одређена зграда за оснивање Девојачке школе. Управитељ је био Никола Тодоровић, а наставнице Лепосава Максимовић, Марија Ђурић, Надежда Атанацковић и Перка Пироћанац. У три разреда предавали су се предмети: историја, земљопис, француски, немачки и српски језик, краснопис, наука хришћанска, физика, слободоручно цртање, јестаственица, рачун, геометрија, певање, цртање, писање, газдинство и ручни рад.²³¹

Годишња плата учитеља била је 2100 дин. 1905. године, док су учитељице зарађивале 1900 дин; 1906. године Илија Гојковић примио је 3000 динара за учитељевање у Пожаревцу, док је Катарина Ж. Јовановића, учитељица, примила 1900 дин.²³²

Да ли због неопходних додатака на плату или због стварне потребе за квалитетнијим знањем, у Грађанину налазимо и огласе:

*„Сиремам ученике-це свих разреда ђимназије из француској језика. За услове обраћиии се Г-ђи Марији Плајиновој, наставници, од 11-12 Љубосијинска 7.“*²³³

„Сиремаћу ученике и ученице од I до VI разр. Гим. Гаранџујем за усѣх. Рад њочине 15. јула.

230 Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка ђимназија и средњошколско образовање...*, стр. 122-124.

231 Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка ђимназија и средњошколско образовање...*, стр. 124-125.

232 Из извештаја Окружном школском одбору који подноси управитељ Пожаревачких основних школа Дим. М. Богдановић, 27. дец. 1906-г. АС, МПС – II-56-1907.

233 *Грађанин*, 1926, 54, 4.

227 Према табели коју је сачинила Ј. Живковић, *Пожаревачка ђимназија и средњошколско образовање...*, стр. 105, а према ИАП, Годишњи извештаји о раду Пожаревачке полугимназије и гимназије у периоду од 1862. до 1912.

228 АС, МПС, Ф IV 173/1880.

229 АС, МПС, Ф IV 122/1892.

9. јула 1926. *Пожаревац, Вукосава Појовићка, наставница ђимн.*²³⁴

9. августа 1906, у Пожаревцу 'понижни' Пера А. Јовановић, тргов. и Стојадин Матић, абација, пишу Господину министру просвете и црквених послова:

„У намери да дамо ђрилике женској деци ва-роши Пожареваца и окруџа ђожаревачкој да моју сџићеи више образовање, учџиво молимо ђ. Мини-сџира ђпросветије и цркв. ђослова да нам на основи чл.7. закона о средњим школама изволи одобриџи да можемо оџворити и о свом ђрошкку издржава-џи чџиворо-разредну вишу женску школу...“

што је г. Министар одобрио.²³⁵ Први управитељ био Милош Динић – тада директор и Пожаревачке гимназије, а предметни наставници професори из Пожаревачке гимназије (Вацлав Ведрал, Рудолф Бикловић, Љубомир Јовановић и други).²³⁶

10. новембра 1909. председник одбора Пера А. Јовановић шаље министру извештај о ангажованим наставницима и директору Приватне женске школе.²³⁷ Школску 1909/10. годину похађало је 126 ученица, и биле су ангажоване наставнице: гђица Љубица Марјановићева за математику, немачки и историју српског народа, Јелица Јеличићева срп-

234 *Грађанин*, 1926, 54, 3.

235 АС, МПС XXX-19-1909. У потпису су још и председник Министарског савета, министар иностраних дела Ник.П.Пашић, министар финансија др Л. Пачу и други.

236 АС, МПС – XIV-128-1910; Б. Перуничич, нав. дело, стр. 1948; Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 124-125.

237 Владимир Радивојевић, директор Женске гимназије, предаје српски језик; Рудолф Бикловић, професор немачког и физике, Јеротије Топаловић математику, Љубомир Јовановић јестаственицу, Божидар Ђорђевић историју, Сава Рабреновић вероучитељ, Милан Милијашевић земљопис, Никола Марковић класнопис, Вацлав Ведрал нотнo певање и Михаило Миладиновић земљопис и историју, као хонорарни професор.

ски језик, француски и латински и Лепосава Ђурићева држала је 'женски рад'.²³⁸

Приватна женска гимназија школске 1906/07. године имала је два разреда са укупно 48 ученица, већ 1909/1910. школа је четвороразредна, да би 1911/12. била шесторазредна женска гимназија са 163 ученице.²³⁹

Забележено је и мишљење директора Девојачке школе, Николе Тодоровића, који је, анализирајући потребу за школовањем женске деце у Пожаревцу записао:

„... јер у Србији мало је које месџо да џакав мозаик разних народносџи има као шџо је да-нашњи Пожаревац [1902. ђодине]. У њему се, збоџ саме разноврсне ђоџулације чују ђоред срџскоџ, још и разни друџи јџзици, јер ђо њџовим ђред-џрађима: влашка, буџарска, циџанска мала ђо-ред јџзика – ђовора џџих имена, и сама чаршија не оскудева осџалих свџџских јџзика као ђрчки, цинцарски, јеврејски и нешџо немачкоџ, ђошџо је само сџановнишџиво највише џџих народно-сџи...У џаковом јџдном месџу ђде је ђоџлављено све скоро сџџранцима, а не Србима, све џо може бар за убудуђе да лечи и излечи јџдна нарочи-џо основана виша женска школа која би имала задађу да сџреми будуђе срџске ђрађанке и као ваљане домаџице и као одличне васџџџачице, а џо би извесно било најјаче оруђе којим би се све задобило за ово месџо шџо је за сад скоро у свом ђоџледу изџубљено.“²⁴⁰

По завршетку Великог рата Пожаревачка гимназија је обновила свој рад 3. марта 1919. године.

238 АС, МПС – XIV-128-1910; Б. Перуничич, нав. дело, стр. 1948.

239 Ј. Живковић, *Пожаревачка ђимназија и средњошколско образовање...*, стр. 126.

240 АС, МПС, Ф XXII 9/1902.

Ученици Реалне државне Гимназије 1. јуна 1922.
(ИАП, Откупи и поклони)

Ратом уништена и унижена зграда оправљена је да може послужити, а тек у наредном периоду попуниће се и професорски кадар. Међу именима предавача срећемо професоре који су били активни и у предратној Гимназији, али и нове наставнице.²⁴¹

²⁴¹ Вукосава Поповићка, предавала је математику, физику и хемију, Лепосава Петковићка, редовна наставница, предавала је француски и географију, Емилија Кесигова, Јованка Гајићка, Лепосава Ђурићева, биле су учитељице за женски рад, Наталија Пантелић, професор математике, физике и хемије... Двадесетих долазе Вукосава Антић, професор француског, Десанка Девић, проф. зоологије, Лепосава Ивковић, проф. зоологије, Славка Перишићева, ботанику, Злата Баумајстерова, математику и физику, Персида Наодовић, француски, Даница Петровићка и Драгиња Јовановић, историју, Зорка Марићева, физику и хемију, Христина Пијук, гимнастику, Јованка Микић, Надежда Вељковић и Јелена Најдановић, супленти, Даница Вуковић, Стојка Петровић и Јелисавета Богдановић, предметне учитељице, и др Босилка Тешић, школски лекар. У том периоду школа је имала око 30 професора, наставника и учитеља, и чини се да је број жена у настави био знатан. (Према: М.Манојловић,

Упоредјујући примања наставног особља видимо да је плата суплента и супленткиње била 5,400 дина, предметних учитеља 4.152 дина, док су професори и професорке, у зависности од година стажа имали између 13.800 и 15.000 динара. Бележимо и да је професор са 22 године стажа имао 22.000 дина, а директор примао плату са додатком у висини од 36.000 дина.²⁴² Вредновала се стручна спрема и године искуства, а наставно особље је имало изједначену људску и професионалну вредност.

Поменимо да су у Пожаревачкој гимназији предавали Немања Томић, професор филозофије

Пожаревачка гимназија у међурајном периоду (1918-1941), у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 153-223.)

²⁴² М.Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међурајном периоду (1918-1941), стр. 178-179.*

и српског језика, превео велики број наслова, др Игор Плетњев, проф. историје и филозофије, први директор основаног Архивског средишта у Пожаревцу, Илија М. Петровић, проф. енглеског језика – по коме Пожаревачка библиотека носи име, професор Михајло Миладиновић и директор Гимназије, своје дело „Пожаревачка Морава“ оставио је у аманет многим генерацијама, Милица Орлов, проф. српског језика и књижевности, Георгије Орлов, проф. историје... и многи које су запамтиле генерације гимназијалаца.²⁴³ Звање професора гимназије сврставало их је у сам врх интелектуалне елите и пружало им могућност креирања и утицања на будуће интелектуалне токове и домете не само Пожаревца, Краљевине Југославије већ и на судбину земље у време наилазећег рата. Пред почетак Другог светског рата Пожаревачка гимназија имала је 60 наставника, а број матураната мушке и женске популације је скоро потпуно изједначен.²⁴⁴

Студентикиње

И не само у Србији, већ и у Европи, крајем XIX и почетком XX века покренуо се већи број одважних девојака да осваја универзитете, у жељи да стекне знање, да покаже и докаже стоју интелигенцију и способност. И свуда су наилазиле на већи или мањи отпор, а на питање откуд толико притивљење студирању жена, 1889. године, била

²⁴³ Поменимо да су у овом периоду ученици Пожаревачке гимназије били и: Милена Павловић Барили, сликарка, Даница Кацлеровић и Надежда Вељковић, проф. Гимназије, Радмила Трифуновић Хитра и Даворјанка Пауновић, народни хероји, Бојана Радојковић, директор Музеја примењене уметности, као и академици - Павле Савић, Радомир Лукић, Миодраг Милосављевић, Михаило Динић, Петар Џаџић, професори универзитета - Драгослав Девић, Драгослав Џацевић, Слободан Ненадовић и многи други.

²⁴⁴ Према: ИАП, Годишњи извештаји Пожаревачке гимназије за период 1919 – 1940/41.

је спроведена једна анкета на Филозофском факултету у Базелу. Одговори професора били су у домену да „нема довољно простора на самом универзитету, да се плаше утицаја странаца, али и да жене припадају породици и имају мање интелектуалне могућности од мушкараца, уз такође истицање бојазни од њихове конкуренције на тржишту рада, [па до одговора да је реч] ... о страху од „учене лепоте“... односно отпору традиционалиста због мењања дотадашње улоге жене. А то је појава дугог трајања.“²⁴⁵

‘Глад’ српске елите за образовањем била је велика, и није била ограничена само на мушкарце. Градска средина ипак је давала висок степен храбрости девојкама. Младе жене су у градској средини, захваљујући заштитеном статусу и породичном поносу, уживале слободе које су биле незамисливе на селу. Имућни, али и прогресивни, родитељи су подржавали своје кћерке, жељне знања, и тражили начине да им омогуће више образовање. Услед једне недоречености у прописима студентикиње нису биле експлицитно искључене из система високог образовања - жене су могле да се упишу на Велику школу, основану 1863, ако би ректор био сагласан.

Много већи, понекад и непремостив проблем, за младе девојке на путу образовања наилазиле су у својој најближој околини – породици. Сматра се да је велики број девојака одустајао из овог разлога, а други је, свакако био начин финансирања не малих трошкова високог образовања.

На Београдском универзитету, 1905. године, било је дозвољено девојкама редовно студирање, и према статистичким подацима, већ између 1891. и 1900. године удео студенткиња на београдској

²⁴⁵ Љ.Трговчевић, *Планирана елија*, Историјски институт, Београд, 2003, стр. 192.

Великој школи износио је 10%.²⁴⁶ Краљевина Србија показивала је велико разумевање за стипендирање студенткиња у иностранству, тако да је, у периоду од 1882. до 1914. године од 856 стипендија 46 стипендија било опредељење студенткињама, што чини 5%.²⁴⁷

Као резултат овог с тешкоћама развијаног `женског школства` почетком XX века у Србији је било 165 женских основних школа, 45 занатских школа, 12 гимназија, три више женске школе, две женске учитељске школе и неколико приватних завода,²⁴⁸ у којима су махом биле запослене жене.

Са модернизацијом државе развила се и права професионализација и нова занимања која су захтевала и нова знања, а која нису била доступна у оквиру Велике школе, односно од 1905. године Београдског универзитета, где су постојали Филозофски, Правни и Технички факултет. С друге стране, структура односа броја студената и студенткиња уписаних на факултете Београдског универзитета говори нам о великом интересовању студенткиња за Филозофски факултет, што се види из наредне табеле:

Табела 3: Преглед структуре студената и студенткиња Београдског универзитета 1905. године²⁴⁸

Назив факултета	Бр. редовних студената			Бр. ванредних студената		
	м	ж	укуп	м	ж	укуп
Филозофски	104	21	125	5	31	36
Правни	297		297	36		36
Технички	70	2	72	1		1
Укупно	469	23	494	42	31	73

Уз помоћ Краљевине Србије, односно финансирањем из оквира добростојећих породица, девојке су се отиснуле на стране универзитете. У другој половини XIX века могућност студирања женама давала је најпре Швајцарска, па је још 1872. медицину на Циришком универзитету уписала прва девојка из Србије - Драга Љочић, која је студије окончала 1879. и постала прва лекарка у Србији. За њом су дошле и друге девојке те је до 1914. године на Циришком универзитету студирало 32 студенткиње из Србије. Према доступним подацима, на Берлинском универзитету је до 1914. студирало десет девојака из Србије, у Халеу три, у Минхену две, док је у Јени била само једна студенткиња – Љубица Рокнић... У Гизену је пољопривреду студирала Даница Бончић, а у Тибингену се, након студија у Берлину, образовала Зорка Милошевић. Посебна занимљивост је да је прва жена која је завршила студије на Техничкој високој школи у Дармштату била Јованка Бончић, која је уписала архитектуру у јесен 1909. и у јулу 1913. постала прва жена која је стекла диплому те школе.²⁵⁰

246 Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари...*, стр. 265; Љ.Трговчевић, *Жене као гео елиџе у Србији у 19. веку...*, стр. 258.

247 Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари...*, стр. 265; Љ.Трговчевић, *Жене као гео елиџе у Србији у 19. веку...*, стр. 260.

248 Љ. Трговчевић, *Жене као гео елиџе у Србији у 19. веку...*, стр. 259-260; Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа*, Историјски институт, Београд, 2003, стр. 189.

249 Табела према подацима А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, Историјски институт, Београд, 2004, стр. 707.

250 Љ. Трговчевић, *Жене као гео елиџе у Србији у 19. веку...*, стр. 260: „Наведени бројеви су тек први резултати истраживања, јер недостају имена девојака које су биле у Француској и Русији те на високим аустријским школама и другима образовним установама тадашње Европе.“

Чини се да је прва жена са дипломом Велике школе имала мање препрека у каријери, јер је Јелисавета Начић²⁵¹ 1900. дипломирала архитектуру, непосредно по завршетку студија постављена за цртача, а - после положеног стручног испита 1902. године - и за архитекту Београдске општине. Очигледно талентована, она је до 1914. године пројектовала и извела неколико објеката запажених вредности: лепе барокне степенице које се са Калемегдана спуштају ка згради Француске амбасаде, основну школу Краљ Петар, завршену 1906. године, у истоименој улици, те цркву Александар Невски у Душановој улици; по њеним нацртима уређен је и Теразијски плато који је био централна тачка Београда између два светска рата. Неки од тих објеката остали су сачувани и до данас.

Међу Пожаревљанкама студентима страних универзитета налазимо: Јелицу Бресјанац, студирала природно-математичке науке 1910. године у Цириху, док су Софија Љешевић, студирала медицину у Петрограду 1902. и 1903, а дипломирала у Паризу, и Десанка Др. Стојиљковић, студирала 1907, 1908. и 1909. у Женеви²⁵² - биле државни питомци Краљевине Србије.²⁵³

Листајући „Грађанин“ наилазимо и на изјаве поноса родитеља свршених студенткиња:

„Промовирана за лекара. – 30 јуна о.і. њромо-вирана је за доктѡра целокујноі лекарсѡва, на ѡрашком универзитѡу наша ѡожаревљанка і-ца Оліа Максимовићева, кћи ѡоч. Власѡимира Максимовића, адв. оvd. Чесѡиѡамо.“²⁵⁴

²⁵¹ Према неким индикацијама Јелисавета Начић је или рођена у Пожаревцу или је породица боравила у граду. За сада ово су непотврђени подаци.

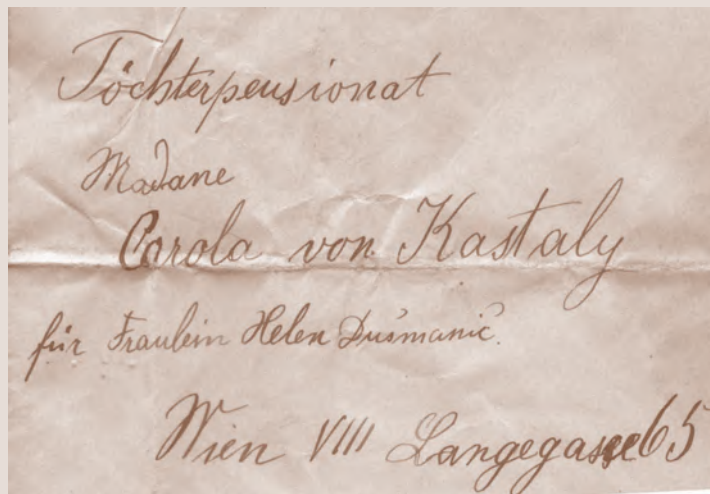
²⁵² Постоји податак и за студије медицине у Паризу... Љ.Трговчевић, *Планирана елиѡа*, стр. 292.

²⁵³ Љ. Трговчевић, *Планирана елиѡа*, стр. 288-293.

²⁵⁴ *Грађанин*, 1926, 52, стр. 3

„Завршила сѡудије. – Госѡѡица Бранислава, кћи іосѡодина Драі. Виѡића, судије ѡожар. Прв. суда, завршила је сѡудије на Прашком медецинском факултѡу. Чесѡиѡамо!“²⁵⁵

Нажалост, наишли смо и на жалосну читуљу Љубици, студенту филозофије, која је умрла у 26. години, из свештеничке породице деде проте Томе.²⁵⁶

Једна дописница с почетка XX века открива нам да је г-ђица Јелена Душманић била питомица Девојачког пасионата у Бечу (Реверс фотографије из приватне збирке Шалер)

Већи је број девојака из имућних породица које су после завршеног образовања у Пожаревцу одлазиле у Беч, у девојачке пансионате. Сасвим случајно потврду тога нашла сам на једној дописници упућеној г-ђици Јелени Душманић, ћерки пожаревачког апотекара Михаила Душманића. Са белешака на партитурама²⁵⁷ закључује се да је Љубица -Белка Милосављевић, кћи имућног пожаревачког ћурчије, из породице Живка Милосављевића,

²⁵⁵ *Грађанин*, 1926, 50, стр. 2

²⁵⁶ *Грађанин*, 1921, 40, стр. 2

²⁵⁷ Збирку партитура је Љубица Милојковић поклонила аутору овог рада.

Питомице бечког девојачког пансионата
(ИАП, Збирка М. Караџић)

професора Римског права на Великој школи, студирала клавир у Паризу, где је упознала и удала се за дипломираног студента медицине др Јована Милојковића, 1929. године.

Поменимо и жене из најпознатије пожаревачке породице Павловић. Даница Павловић, кћи Стојана-Стојанчића Павловића и унук Карађорђевићерке Саве, Босиљке, мама-Босе како су је сви знали у Пожаревцу. Богати трговац својој мезимици није одбијао ниједну жељу. И попут других имућних девојака, и Даница је путовала у Бијариц,

Ницу, немачке бање, васпитавала се на познатим европским школама, полиглота, студирала клавир и певање на Минхенском конзерваторијуму, где и упознаје Бруна Барилија, италијанског композитора, музичког критичара, новинара и песника, потомка Голдонијевог. Вест о венчању Данице Павловић објављена је у листу „Политика“: „У четвртак, 7.ов. месеца, венчаће се у старој жојаревачкој цркви кћи і. Стојана Павловића, шрјовца из Пожаревца, са і. Бруном Барилијем, музичарем

из *Парме*“.²⁵⁸ Брак је трајао кратко – разишли су се пре Првог светског рата, али помирили после Другог, после личне трагедије у болу за изгубљеном ћерком.

Због брака и детета, Даница се одрекла каријере, али окренула се писању бележећи своје утиске са бројних путовања. Покушавала је да у пожаревачку средину унесе више културе, да покрене јавност, анимира. Остала је ипак забележена као необично агилна председница Женског друштва у Пожаревцу.²⁶⁰ Милена је од ње наследила културу писања, самоувереност при комуникацији, под мајчиним утицајем учила језике и посветила се сликарству.

Миленино детињство²⁶¹ обележено је животом у раздвојеној породици, неспоразумима између оца и мајке, које је поново повезала тек ћеркина смрт, путовањима од Пожаревца до Италије, крхким здрављем после прележаног тифуса за време рата, честим променама места школовања. Први разред основне школе учила је у Бергаму, други у Риму, трећи и четврти у Пожаревцу, где се уписала у гимназију, коју је завршила у Београду. У међувремену се школовала у Линцу и у Грацу, где је у манастиру учила немачки. Још у Риму примећен је њен таленат, који обликује на Краљевској уметничкој школи у Београду (1926), а по дипломирању похађала је сликарску школу и студије сликарства у Минхену (1926 – 1928). Њене сликарске кораке бодрила је и Бета Вукановић.²⁶²

258 *Полиџника*, 3. јануар 1909, стр. 3.

259 Преузето из: Д. Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу...*, стр. 50.

260 *Жена и свет*, бр.9.

261 Милена је рођена у Пожаревцу, 5. новембра 1909.

262 После неуспешног покушаја да у Пожаревцу и другим српским градовима пронађе посао, посветила је својој мајци „пословице за утеху бола“, које је бележила у свесци под називом „Из Миленине бележнице: Сам са собом се борити најтежи је рат; сам себе победити најлепша

Даница Павловић – Barilli са Миленом, 1910. године.
(Галерија Милене Павловић – Barilli)²⁵⁸

је победа;“... Потреба за новим сазнањима одводи је у европске центре сликарства и уметности, где, до одласка у Америку (августа 1940), већ нарушеног здравља, обилази музеје, ствара, приређује изложбе (Лондон, Париз, Рим, Фиренца, Венеција) и усавршава језике: „Много ради, много чита, много зна и много жели. Тада је говорила српски, италијански, француски и немачки. Нагло је напредовала са енглеским и почела сама да учи шпанолски“ (пише њена мајка Даница)

Пожаревачки лист Грађанин благонаклоно прати Миленине уметничке почетке, а грађански кругови, као потомку угледне породице, „желе јој најлепши успех“. У најави њене изложбе, која је отворена 16. децембра 1928. године, у сали Новинарског удружења у Београду, представљена је као „унука наше уважене грађанке Босе Ст. Павловић“ („Грађанин, 13. децембар 1928:2). Мајка Боса имала је ту изузет-

Поменућу и Милицу Јанковић, (рођена у Пожаревцу 10. новембра 1881, умрла у Нишкој Бањи 27. јула 1939), била је прозни писац и сликарка из породице Данила Јанковића, пожаревачког трговца. Мајка јој је из породице Павловића, деде Милене Павловић Барили. Милица је сликарство учила код Бете и Ристе Вукановића и на сликарској ака-

ду прилику да присуствује отварању изложбе своје унукe. Уредник Раул Радовић, познат као позоришни критичар који није препознао таленат Миливоја Живановића, позитивно је оценио Миленину прву и једину изложбу у Пожаревцу („у машти и фигури је јака, а у декоративном пољу јача него у портрету“). Изложбу је почетком 1929. године организовала управа Женског покрета у „Крстиној кући“. Раул с поносом истиче Миленину завичајну припадност и самоуверено јој пориче уметничку будућност...

Са 16 година Милена је цртала портрете филмских идола који су и у пожаревачком биоскопу очаравали даме - Рудолфа Валентина, Лилијан Гиш, Вилму Бланки, Џозефину Бејкер... А док је њена мајка учитељевала на двору, Милена је цртала карикатуре г-ђе Хартвиг, краљице Марије, принцезе Олге... (чувају се у пожаревачкој Милениној галерији).

Милена је песме писала на италијанском, француском и, према сведочењу њене мајке, најрадије на шпанском језику. Бруно Барили - композитор, музички критичар, песник, рафинирани естетa, оншалантан, боем - годинама се није бринуо о кћери. Иако је у свету постала позната као „figlia di nostro Barilli“ Даница је писмима зближила ћерку и оца, па јој је у каснијем периоду Бруно помагао за организацију изложби и афирмацију у Италији, иако је Милена била српска држављанка.

„Свет је диван, земље су лепе, али од свих градова на свету мени је најмилији Пожаревац. Нигде ми небо није тако лепо као из мог дворишта“ - писала је у писмима Милена.

Била је члан Уметничког удружења „Лада“, излагала у Београду, на јесењој изложби у Цвијети Зузорић, у Лондону, у Паризу уз велика имена сликарства, у Риму, Фиренци, Венецији, Хагу, у Њујорку, постхумно у Палерму, Београду, Пожаревцу... Излагала је самостално, на изложбама југословенских аутора али и са великим именима светског сликарства. У једном тренутку, у Америци, издржавала се сликајући рекламе за производе широке потрошње за Harper's Bazar, Town & Country, Vogue - парфеме, свилене чарапе, колоњску воду... али и смишљала прелепе хаљине за моделе исте куће.

У родни град долазила је тек повремено доносећи дах Европе и Америке све до 1936. године. Осећала се заробљеном у Њујорку током година рата. Њена удаја уследила је 1943. за Томаса Астора Гослана, официра америчке авијације, и од сликарке-песника-боема постаје отмена америчка супруга. Била је пресрећна када је Београд ослобођен, а онда тихо умрла 1945. не видевши дуго `пожаревачко небо изнад њеног дворишта`. Дуго је била обавијена суровим непознавањем њеног дела, непризнавањем талента и блиставе каријере. Према: В. Јоксимовић, Књижевност пожаревачког краја, Пожаревац, 2014, стр. 485-488; М. Протић, Милена Павловић-Barilli, Београд, 1966.

демији у Минхену (1904) на сликарској академији професора Ажбеа, што је и описала у аутобиографским *Причама из Минхена*, које је посветила сликарки Бети Вукановић...²⁶³

Сигурни смо да је број студенткиња из Пожаревца изузетно велики, али, нажалост, за сада нисмо успели да проширимо њихов број.

Општеузев, број школованих жена у Србији остао је мали - само 17%, док је 1900. било само 7,36% писмених жена,²⁶⁴ али према ауторима Љ. Трговчевић, А. Ђуровићу, П. Марковићу - број

263 Радилa је као наставница цртања у Крагујевцу (1902 - 1906) и Београду (1919-1926). Због болести напустила је службу и живела шест година у стишким селима (Смољинцу, Братинцу и Костолцу) код својих сестара учитељица. Почетак првог рата затиче је на летовању у Сплиту, одакле се вратила у Пожаревац преко Италије и Грчке. Окупацију проводи у избеглиштву у Врњачкој Бањи, која је била „уточиште избегличке елите“ и „гнездо сплетака“ (каже Јанковићева) и Трстенику (1915-1918). Није се удавала; одбила је и брачну понуду вајара Симе Роксандића, који је умро за време Другог светског рата и сахрањен у Миличиној гробници на Новом гробљу у Београду.

У позадини индивидуалних драма, о којима Милица пише, приказује се друштвени и породични живот на крају 19. века, нестајање патријархалног света и погубно деловање убрзане европеизације. И њена драма *Мучење* тематизује раслојавање послератног грађанског друштва; главни јунак, ратник Првог светског рата, по повратку из строја сусреће се са измењеним друштвеним вредностима и аномалијама - ратним профитерством, изборним преварама, непоштовањем инвалида, сумњама у верност супруге, сумње у правду... Оспоравана и цењена, Милица је из своје болесничке постеље сагледавала туђе животне драме, и оставила нам аутентична дела из времена и простора првих деценија 20. века. Преводила је Толстоја, многа дела са бугарског, енглеског и чешког. Била је стални сарадник многих листова и часописа о књижевности и дугогодишњи сарадник листа *Полиџица*. Рукописну заоставштину М. Јанковић сачувала је Љубица Кузмановић (1910-1970), професор француског језика и преводилац, кћерка Миличине сестре Лепосаве и учитеља Веље Кузмановића. Упркос вишегодишње болести, која ју је, као и њену тетку, везала за постељу (из куће у Тршћанској улици бр. 3 годинама није излазила), Љ. Кузмановић је целокупну своју енергију посветила преводу с француског језика. Преводила је радове Сент Бева, Алфреда де Мисеа, Теофила Готјеа, Бодлера, и објављивању радова своје тетке, Милице Јанковић. Према: В. Јоксимовић, *Књижевност пожаревачког краја*, Пожаревац, 2014, стр. 454-457; М.Манојловић, Значајни Пожаревљани, стр. 140.

264 Према подацима о склапању брака између 1900. и 1908. године, 61,18% невеста у градовима било је писмено, у Београду чак 83,59%, док је и даље у селима њихов број био изузетно низак - 3,97%. Љ. Трговчевић, *Жене као гео елије у Србији у 19. веку..*, стр. 258.

образованих жена у Србији прати број образованих жена и у другим, суседним и европским земљама. Током периода између два светска рата, број образованих жена, поготову академских грађанки, тежиће узлазним бројем.

Тридесетих година XX века било је 2.000 универзитетски образованих жена, од којих се већина опредељивала за каријеру професорки у средњим школама или за лекарску службу. Године 1922. прва жена је докторирала на филозофији и постала доцент годину дана касније, а те исте године су и три жене положили судијско-адвокатски испит.

Тек школске 1928/29. жене добијају право да буду и директори школа, а 1930. године жене добијају из фонда Елзе Инглиш своју болницу на Дедињу, у којој чине целикупно особље, па и управу.²⁶⁵ И поред одређене дискриминације при запошљавању, број студенткиња је непрестано растао.

Од 1929. године број студенткиња се у следећој деценији скоро удвостручио - са 13 на 22%, односно Београдски универзитет се приближио француским универзитетима по броју студенткиња, где их је било „25% од укупног броја студената. Што се тиче броја жена, универзитетских радника, он је премашао одговарајући број у Француској, где је 1930, било свега шест жена професора Универзитета. У Југославији их је било 12...“²⁶⁶

„На почетку 20. века жена у Србији је, и поред отпора патријархалне средине, стекла право на све видове образовања. Стекла је право на рад, иако увек мање вреднован него мушки. Није освојила друга грађанска права нити политичку еманципацију

265 Према: Предраг Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 200, стр. 106. наводи: Женски покрет VIII (1923); *Политика*, 23. октобар 1928, 11. август 1929.

266 Предраг Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 106.

те није успела да буде равноправна са мушкарцима, али је образовањем постепено освајала простор унутар мушког света.“²⁶⁷

Школовање током Првог светског рата

У подељеној Србији, у Пожаревцу, средишту Округа и делу Моравске Војно-стратегијске области, као и осталом делу источне Србије, нова власт је отварала бугарске школе. Прославали су се бугарски празници, певала „Шуми Марица“, деца су чак међусобно морала да говоре бугарски и да носе барјачиће бугарске тробојнице.²⁶⁸

Пожаревачка гимназија, као део образовног система Краљевине Србије, престала је да ради већ са првим данима окупације. Подаци о томе шта се у том периоду тачно дешавало, да ли је и до када опстала школа, нису сачувани. Према М. Миладиновићу, Пожаревачка гимназија је радила „целе школске 1913–1914. године, када већина осталих гимназија није радила“, ²⁶⁹ а потом је зграда Гимназије током 1914–1915 служила као болница – најпре за српску војску, а у каснијем периоду за аустроугарску.²⁷⁰

Бугарска локална управа је покушала да бугарски образовни систем заведе и на окупираној територији. Тако је Пожаревачка гимназија, премеште-

267 Љ. Трговчевић, *Жене као елите у Србији у 19. веку...*, стр. 267.

268 Према: М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 388.

269 Према: Јасмина Живковић: *Пожаревачка гимназија у Кнежевини/Краљевини Србији (1862–1914)*, у: Пожаревачка гимназија 1862–2012, Пожаревац, 2012. стр. 149; у фус ноти 408 наводи: М. Ј. Миладиновић, Оснивање гимназије у Пожаревцу у: Гласник југословенског професорског друштва, књ. XX, св. 1, 1940, 22–27.

270 Ј. Живковић, нав. дело, стр. 149; више: М. Ј. Миладиновић, *Седамдесетогодишњица Пожаревачке гимназије (крајак историје Пожаревачке гимназије)* у: Државна реална гимназија у Пожаревцу, Годишњи извештај за школску 1936–1937. годину, 97.

Ученици бугарске Прогимназије 1916. године.
(ИАП, Дигитална збирка Д. Шалер)

на у другу зграду, произведена у државну Народну прогимназију и постала је део бугарског средњошколског образовног система, а наставу су изводили бугарски наставници на бугарском језику.²⁷¹

„...у школској 1916/17. години отворен је први, а у јесен 1917/18. године други разред прогимназије. Примењиван је наставни план и програм бугарских прогимназија (троразредне гимназије). У школи се осећао дух „бугарске државне и националне идеје“, није се смело говорити српским језиком.“²⁷²

У Историјском архиву Пожаревац сачувано је пет ђачких књижица из времена рада Пожаре-

вачке прогимназије у периоду 1917–1918. године. „Ученишка књишка“ прогимназије штампана је на обрасцу прогимназије у Бугарској. Према члану 9ф1. *Правилника за ђрогимназије* „Тази књишка има значење само за училието од којето е издадена и за прогимназиите в сашиа граде.“²⁷³

„Књишка а отежтствиета, успеха и поведението ученика“ садржала је: Извод из Закона за народно просвештеније, у делу који се односи на прогимназије (чл. 48 и 49) као и извод из Правилника за народне прогимназије, затим Упутство за ученике и родитеље, личне податке ученика, рубрике у којима је приказан успех и владање ученика, оцене

271 Према: Ј.Живковић, *Пожаревачка гимназија...*, стр.150.

272 Према: Ј.Живковић, *Пожаревачка гимназија...*, стр.150.

273 ИАП, Varia, Ф 2 50, 1918.

Ученичка књижица бугарске Прогимназије, 1917. године.
(ИАП, Збирка Varia)

из појединих предмета ученика, изостанци са часова. Да је примењиван програм бугарске прогимназије, потврђује извод оцена по предметима у ђачкој књижици за ученике II разреда школске 1917/18. године. Учили су се предмети „вероученије, бугарски језик и црквенославенско писмо, општа историја, општа географија, аритметика, геометрија са геометријским цртањем, рисување (цртање), краснопис, певање и гимнастика. Поред тога, рубрике

које нису биле испуњене оценама, говоре да су у прогимназији учени и француски и немачки језик, бугарска историја, отечествена географија, грађанско учење, физика, хемија, ручни рад. Ови предмети пак нису били у наставном плану другог разреда Пожаревачке прогимназије.²⁷⁴

На основу уписа у рубрикама за прво полутође првог разреда, види се да су ученици морали да познају бугарски језик, како би пратили наставу, међутим, у појединим је књижицама назначено да су ученици показали слаб успех из бугарског језика. У првом разреду су се учили предмети: веронаука, бугарски језик и црквено писмо, општа историја, општа географија, аритметика, 'ест. историја,' цртање, краснопис, певање и гимнастика. Пет ђачких књижица за школску 1917/18. годину, за ученике првог и другог разреда сведоче да су Пожаревачку прогимназију тада учили: Верослава Георгијева (Ђорђевић), Братислава Нововић (Новаковић) и Љубица Марковић (први разред), и Марјановић Војислав и Георгијев (Ђорђевић) Димитрије, ученици другог разреда. Друге подаци о раду школе за време окупације нису пронађени.²⁷⁵

Сачувани архивски документ који такође указује на рад школе у овом периоду је и сведочанство у коме се потврђује стручна оспособљеност Јевдокије Тодоровне Косогар „кћерке хришћанина...православног исповедања..“, на основу које она „добива право на звање домаћих учитељица по руском језику“.²⁷⁶ Нисмо уочили предмет руског језика у наставном програму Пожаревачке прогимназије, што, међутим, не значи да предметна

²⁷⁴ ИАП, Varia, Ф 2 50, 1918.

²⁷⁵ Д. Милорадовић, *Три тешке рајине пожаревачке године*, у: Србија и Браниево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 242.

²⁷⁶ ИАП, Varia, Ф 2 50, 1917.

наставница није била ангажована по неком другом предмету у Пожаревачкој прогимназији.²⁷⁷

Предавања у Пожаревачкој гимназији почела су после ослобођења, 3. марта 1919. године и тада је уписано 807 ђака.²⁷⁸

Нашавши се у избеглиштву, на Крфу, министарства Краљевине Србије наставила су своје деловање. Према извештају Министарства просвете, у школској 1916/1917. години у Француској је било укупно 1235 ученика и 300 ученица.²⁷⁹ Прегледом поименичног списка ученика и ученица закључује се да су из различитих социјалних слојева и породица – од служитељских до богатих трговачких и породица интелектуалаца У списку пролазимо сина судије Ивана Николића, сина Димитрија Стокића, окружног начелника, али и сина Мирка Гајића, тежака, ћерку Јанка Јовановића, абације... Ту су и имена која су обележила целокупни живот града као, на пример, др Војислав Дулић, потоњи војни лекар, директор болнице и савезни посланик, Бранимир Давинић, политичар, Ђорђе Ранковић, инжењер...

Српски конзул у Одеси известио је Министарство иностраних дела да је децу која су стигла у Одесу поделио на четири категорије и то тако што су деца из средње школе смештена по руским пансионатима, младићши старијег узраста по занатима,

277 Јасмина Живковић: *Пожаревачка гимназија...*, стр. 151.

278 Мирољуб Поповић Цицко, *Нека сећање ђраје*, Пожаревац, 2003, стр. 336.

279 У 16 мушких лицеја било је 445 ученика, у 26 мушких колеца 590 ученика, у 9 виших основних школа 175, у једној учитељској школи 14, у једној приватној мушкој школи 11, у четири женска лицеја 54 ученица, у четири женска колеца 87 ученица, у осам виших основних школа 100 ученица, у три женске више школе 49, у једној приватној женској 9, у једној женској учитељској школи 2. Поред ових ученика, у једној приватној школи код Париза било је 28 ученица, у пет основних школа на Корзици 132 ученика и 72 ученице и у Алжиру 153 ученика средњих школа и 46 ђака основних школа. Мр Добривоје Јовановић, *Ђаци из Пожаревца на школовању у Француској у време Првој светској рат*, у: Браничево у културној и војној историји Србије, зборник са научног скупа II свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 259-264.

за децу школског узраста отворена су два српска пансионата – женски и мушки – где су прелазила паралелно програм женске и мушке основне школе. Августа 1917. године, деца српских избеглица била су смештена у три пансионата – два у Одеси (196 деце) и један у Јелисаветграду (145). Осим њих, у Јелисаветграду је било код својих родитеља око 180 деце које је такође треба сместити у пансионате. Са ученицима основне школе (укупно 250) у пансионатима су били избегли српски учитељи и учитељице и с њима су радили по програму наших основних школа и били под надзором Српског конзулата у Одеси.²⁸⁰ Међу избеглицама било је око 500 деце²⁸¹ од којих за основну школу 237, за гимназију 100, за професионалне школе 165 и 7 студената о којима се не зна где су распоређени, штавише, не постоје спискови ђака који су школовани у Русији за разлику од оних који су се школовани у другим европским земљама.²⁸²

280 Јелица Рељић, *Школовање српске омладине у Русији 1916 – 1918. године*, у: Архивска грађа каоизвор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр. 667-672. Два документа у фонду МПС сведоче да су у српској школи у Јелисаветграду радили учитељице, Цвета – Џаја Урошевић и Милева Гајић, 1917, VI, 163; X, 135.

281 За разлику од података које даје Ј. Рељић, наишла сам и на податак: да Министарство 1918. школује у Русији 323 ђака - Љ. Трговчевић, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916 – 1918*, Историјски часопис, XLII-XLIII – наводи податак из Домовине, календара за 1918.

282 Ј. Рељић, *Школовање српске омладине у Русији 1916 – 1918. годин*, стр. 670-671.

ЖЕНЕ У ЗДРАВСТВУ

Као пожаревачке и окружне физикусе и лекаре налазимо странце који су службовали у Пожаревцу дуги низ година.²⁸³

„Година 1894. од санитетског особља у округу је а) Лекара: један окружни, четири среских, три општинска; б) Осталог особља: три бабице, пет апотекара, четири апотекарска помоћника, девет болничара, два служитеља (у болници). У округу има и три марвена лекара. Број болесника у току године износио је 682. трошкови болнице износили су 20.603,98 динара. Од тога је на лекове издато 3.350,15 динара, а на остале потребе 17.253, 83 динара. Просечно на једног болесника издато је 30, 21 динар. Број „калемљене“ деце у овој години износио је 8.137.“²⁸⁴

За 1902. годину наилазимо на податак да је Обласна болница у Пожаревцу имала: „Од санитетског особља је а) лекара: један окружни лекар, седам среских лекара, три општинска, два приватна и један војни. б) Од осталог особља ту су: два лекарска помоћника, четири бабице, пет апотекара, нема ни једног апотекарског помоћника, осам болничара и три служитеља. У округу је и пет марвених лекара...“²⁸⁵

283 Димитрије Капарис, Аћим Медовић, Константин Михаиловић, Иван Шулек, Владимир Јасневски (који је дипломирао у Хајделбергу), Виктор Скубиц, Шајтери Шишман. Више: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.76.

284 Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109. Познат је податак да је кнез Милош увео „калемљење деце“, и у архивским документима Кнежеве канцеларије наилазимо на податак о „калемљењу“ од богиња кнежевића Милана и Михаила.

285 Болница има 50 кревета. у њој је „боравило“ 887 болесника. Они су боловали 14.293 дана, а један болесник је просечно боловао 16,13 дана. Трошкови болнице износили су 24.769,96 динара. Од тога је на лекове потрошено 3.428,94 динара, а на остале трошкове 21.342,02 динара. Од издатака долазило је просечно: а) на једног болесника 27,90 динара, и б) на један дан боловања 1,73 динара. Број калемљене деце износио је 7.561 дете. Према: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109.

У том периоду једино доступно `женско` занимање у здравству биле су бабице. Султана Арсић – „прва дипломирана бабица вароши“, обављала је своју здравствену мисију у периоду 1861. до 1864. и у том периоду издавала уверење са својим печатом.²⁸⁶ Нажалост, мали број уверења не даје нам увид у здравствене проблеме са којима се бабица овог периода сусретала, а доступна документа не дају нам увид у њено даље кретање. Године 1878, као варошка бабица помиње се Магдалена Јаношевић, која је имала и помоћницу.²⁸⁷

Крајем XIX и почетком XX века Пожаревачки округ је имао приличну стопу наталитета што видимо из доступних статистичких података: 1896. године рођено је 9.617; 1897. – 8.457; 1898. – 7.339; 1900. – 8.549 детета; 1901. – 8.549 детета од којих 1.102 у самом Пожаревцу; 1907. – у вароши Пожаревац рођено је 1.097 детета, а у селима округа 7.395; 1908. године у вароши Пожаревац рођено је 998 детета, а у селима округа 6.809... имајући у виду стопу рађања, али и развитак болница и здравствених прилика у вароши, највероватније је да је број бабица био далеко већи.

Школа за бабице у Београду, даће стручно оспособљен кадар. На страницама „Грађанина“ наилазимо на позив грађанству о школовању девојака у овој школи:

*„Школа за бабице у Београду. Министарство Народној Здравља издало је нов њ правилник о организацији и раду Школе за Бабице у Београду. У њој школи њприређиваће се обучавање свршених бабица. Настава у овој школи њпочиње 1. септембра и њтраје до 30 јуна, а исцйићи ће се одржавајући у њрвој њполовини јула.“*²⁸⁸

²⁸⁶ ИАП, Varia, 1862/65. Нема других података о Султани Арсић, бабици варошкој.

²⁸⁷ ИАП, НОП, 1878 VIII 85, од 7. маја 1878. у Пожаревцу - издаје се путна објава Магдалени Јаношевић, бабици вароши, којом она и `њено девојче` Марија могу да оду и да се врате из Аустрије.

²⁸⁸ Грађанин, 1926, 52, 2.

Софија Љешевић
(ИАП, Слога, 53/110)

Персонал Резервне војне болнице и Кола српских сестара у Пожаревцу
са др Николом Хаџиниколићем, 1913. године.²⁹¹

Листајући „Путовођу“ 1939. године у граду постоји чак шест бабица од који су пет дипломиране: Даница Лукић, Десанка Јовановић, Зора Марковић, Наталија Стојић, Стана Угричић и Олга Џевелекидес.²⁸⁹

Странкиња је била и прва жена лекар у Пожаревцу. Од 1892. до 1896. године као лекарски помоћ-

²⁸⁹ Градимир Вуловић, *Путовођа*, Пожаревац, 1939, стр. 15.

ник помиње се Ана Михајловна Епштајн,²⁹⁰ док је у периоду од 1897. до 1900. године лекарски помоћник била др Јадвига Олшевска.²⁹¹

²⁹⁰ Ана Михајловна Епштајн рођена је 1849. у Вилни, у Русији. Студирала је Медицински факултет у Берну, у Швајцарској. У Србију је дошла 1892. У пожаревачкој болници радила је као лекарски помоћник од 1892. до 1895. године, када одлази у Беч због своје тешке болести. (Према: Д. Кастратовић, *Историја медицине у пожаревачком окрућу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991, стр. 131-132.

²⁹¹ Јадвига Олшевска је друга жена лекар у Пожаревцу, где је радила

21.септембра 1912. Начелство округа је јавило да се др Софија Љешевић, прва Пожаревљанка лекар,²⁹³ налази у пожаревачкој окружној болници на својој редовној дужности али не као лекар већ као „лекарски помоћник“.²⁹⁴

Медицински факултет није почео истовремено са оснивањем других факултета Универзитета у Београду. Овај недостатак медицинског факултета Србија је желела да надокнади школовањем медицинског кадра у иностранству, на познатим факултетима Будимпеште, Беча, Берлина, Париза и других градова.²⁹⁵ *Путовођа* нам документује да је у Пожаревцу

у периоду од 1897. до 1899.(1900) године, као лекарски помоћник. У Србију је дошла из своје родне Пољске, а по завршетку службовања у Пожаревцу одлази у Тузлу, где је и умрла 1924. године. Према: Д. Кастратовић, *Историја медицине у пожаревачком окрућу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991, стр. 132; Шематизам за Србију 1892. године.

292 Преузето из: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.113.

293 Софија Љешевић студије медицине започела је у Паризу, провела годину дана на усавршавању у Петрограду, а студије завршила у Лилу, у Француској, где је и промоцирана за доктора медицине. Течно је говорила руски и француски језик. 1911. године примљена је за редовног члана Српског лекарског друштва, била активна у Српском црвеном крсту, тком Првог светског рата. Током окупације у њеној кући је, у тајности, вежена Застава ослободиоцима. Била је председница Обласне организације Женског покрета 1927. године када је водила многе здравствене акције и када је Пожаревац добио школску поликлинику са купатилом, диспанзер за одојчад и мајке, обданиште. Била је оснивач Домаћичке школе у Пожаревцу и носилац ордена Св. Саве V реда. На њеном имању, Сојин салаш, одржана је окружна конференција КПЈ са одлуком о подизању устанка у овом крају, али, по завршетку рата, иако је као лекар Софија увек била активна и хумана, Народни окружни суд у Пожаревцу о конфисковао јој је комплетну имовину, осудио је на 10 година затвора са принудним радом и на губитак грађанских права – због распиривања националне мржње. По истеку казне вратила се свом хуманом послу радећи га у најзаблотијим местима на Косову. Умрла је 1970. године. Према: Д. Кастратовић, *Историја медицине у пожаревачком окрућу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991. стр. 135.

294 Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109.

295 У иностранству су такође студирали Станојло Вукчевић (у Петрограду и Паризу), Лазар Бесарабић, Рафаило Алфандари и Драгољуб Гуца Јанковић (у Бечу), Душан Несторовић (у Прагу). Према: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109.

1939. године било двадесеттри лекара међу којима се помињу и: Софија Љешевић, Јелена Вучићевић-Банковић, Јованка Давидовић, Нада Рутар.²⁹⁶

Једна вест у листу *Грађанин* од 14. априла 1926. показује промене у раду Болнице:

„Ових дана изашла је нова уредба о болници њо којој ће се најлаћиваћи болесницима у три класе. Прва класа њлаћаће 100 динара дневно, друћа 78 и трећа 20 динара. Сиротиња и њо она сиротиња која нема ништа, лечиће се бесплатно. Болнички трошкови њлаћају се за осам дана унапред. Болесници од неизлечиве болести и старици неће се њримаћи у болницу. Поред њлаћања болничких трошкова унапред, болесник има њлаћаћи лекару свакодневно за њрећед њо 40 динара.“²⁹⁷

Поражавајуће делују и извештаји пожаревачких окружних лекара 1928. године – становање, исхрана и хигијена на селу, нимало не одговарају потребним хигијенским захтевима: „Без разлике имовног стања народ живи веома нехигијенски. Станови су нездравии, без довољно ваздуха и светлости. Мужника слабо има, и где их има, то су само закљони без ископане јаме. На чистоћу – како телесне, тако и станова не обраћа се готово никаква пажња... Женски живаљ врло примитивно води домаћинство. Исхрана је једнолика. Чланови једног дома, а и гости, једу из једног суда.“²⁹⁸ Остаје нада да је ипак овај извештај можда преувеличана слика, да би се можда скренула пажња на неопходност спровођења неких мера здравствене заштите и хигијене, или да

296 Г. Вуловић, *Путовођа*, Пожаревац, 1939, стр. 14.

297 Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109.

298 Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815 – 1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 325, у напомени наводи: Службени извештаји обласних и среских санитетских референата о раду у 1928. години и њихова опажања о санитарним приликама у нашем народу, нарочито на селу и њихови предлози за унапређење народног здравља: Гласник МНЗ 8 (1928, бр. 2-7, 1-127 и бр. 8-12, 1-154, овде бр. 8-12, 62.).

је сам извештај виђење здравствених и санитарних прилика удаљених од урбаних насеља.

Пожаревац је увек имао великих проблема са очувањем здравља својих житеља. Услед нерешених комуналних проблема – непостојања водовода и канализације, великог броја прашњавих, некалдрмисаних улица, непостојања одлагалишта смећа, било је честих епидемија колере, богиња, велики број болесних од туберкулозе... Поготово су биле раширене венеричне болести. На страницама *Грађанина* наилазимо и на велики број огласа који нуде решење болеснима нудећи квалитетну медицинску услугу, али и дискрецију:

„Др Рафајло Н.Алфандари, сјеццијалистѣа за кожне и венеричне болесѣи, Кнеза Лазара бр. 17...”

*„Мед. Др. Лујо Фук сјеццијалистѣа ѣаришкој медецинској факулѣиетѣа за кожне и венеричне болесѣи и козметѣику, шеф државне амбуланѣи и одељења болнице у Пеѣировѣу, дијѣјносѣикује...”*²⁹⁹

Огласа других специјалности – интерниста, рентгенолога – било је знатно мање.

Талас избеглих Руса, после Октобарске револуције, у Пожаревац је довео бројне образоване стоматологе. Лидија Мајдељ је 1922. отворила зубни атеље и била прва жена стоматолог у граду;³⁰⁰ потом Варвара Јосифовна Бек, Ана Саенко Јорданова.³⁰¹

299 Огласи се понављају у великом броју и током низа година...

300 Поменимо да је Лидија Мајдељ дипломирала у Петербургу и до 1912, радила као асистент Петроградске зубнолекарске школе, а према акту Медицинског факултета у Београду од 1930. године имала је право на титулу „зубни лекар.“ Више: Прим. Др Д. Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревѣу и Великом Градишѣу 1922-1941*), у: *Viminatium 11*, Народни музеј Пожаревац, 2000, стр. 211-214.

301 Варвара Бек дипломирала је у Ростову, на Донском Универзитету, док је Ана Саенко удата Јорданова, дипломирала на Харковском Медицинском факултету. Више: Прим. Др Д. Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревѣу и Великом Градишѣу 1922-1941*), стр. 211-214.

Пожаревљанка Јелена Вучићевић дипломирала је стоматологију у Грацу, а Јелена Стојановић, током Првог светског рата школовала се у Белгији и Француској где је и завршила Вишу слободну дентистичку школу у Паризу.³⁰²

У *Пуѣовоѣи* проналазимо податак да је Јелена Стојановић-Обрадовић, 1939. године, у кнез-Лазаревој улици водила ординацију,³⁰³ док Грађанин, преко огласа, открива постојање још једне зубне лекарке:

*„В. Алдаѣова, зубни лекар, Враѣила се с ѣуѣа и оѣѣочела ординирање у иѣѣом сѣѣану, Кн. Михаилова улица 8 – до оѣѣѣине.”*³⁰⁴

Грађанин нам открива и да се стоматолог Лидија Мајдељ преселила у Београд, објавивши захвалност докторке грађанима Пожаревца:

*„У Пожаревѣу сам радила ѣачно десетѣ ѣодина. За ѣѣо време однеѣовала сам у Пожаревѣу своју деѣу, блаѣодареѣи леѣом ѣријему и односу Пожаревљана и ѣрађана из околине Пожареѣа. При огласку из Пожареѣа смаѣрам за дужносѣи да се овим ѣуѣем заблаѣодарим ѣошѣованим Пожаревљанима и ѣрађанима из околине на ѣиховој одличној ѣажњи ѣрема мени и моме раду и молим их да ме не забораве и ѣѣ ѣоѣѣреби и будуће обраѣе мени на ѣорњу адресу.”*³⁰⁵

Србија је била једна од европских земаља која је доста улагала у побољшање положаја санитета и општих здравствених прилика, што показује и доношење Закона о заштити народног здравља почетком осамдесетих година XIX века. За истраживаче не само здравствених прилика већ и других

302 Више: Д. Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревѣу и Великом Градишѣу 1922-1941*), стр. 211-214.

303 Г. Вуловић, *Пуѣовоѣа*, Пожаревац, 1939, стр. 15.

304 *Грађанин*, 1926, 60, стр. 4.

305 *Грађанин*, 1932, стр. 5/4.

појава, пре свега социолошког карактера, ови статистички подаци представљају несумњиву драгоценост и омогућавају да се поређењем са чињеницама из других извора сагледа стање санитета и народног здравља једног периода из прошлости Србије.

Васпитање деце представљало је вечну мајчинску проблематику, а сем *Домаћице* која је била доступна великом броју Пожаревљанки, пожаревачке новине *Грађанин*, с времена на време објављивао је и текстове из ове проблематике, трудећи се да увек буде пласиран широкој публици. Тако 31. октобра 1926, на првој страни доноси текст Данице В. Петровићке: „За мајке - Практична нега детета“, где даје савете о здравом развоју деце, од дојенчади до дечаштва, апелујући при том да родитељство буде уразумљено, посвећено правилном узгоју и васпитању деце. Апелује на одрицање од алкохола, да „Женски феминистички покрет пре борбе за женско право гласа, треба да се бори за казну оних који децу запајају некаквим алкохолом!“ Такође, критикује недостатак обданишта и забавишта за децу од 3-6 година, али критикује и сиромашне родитеље који имају превише деце и то рђаво васпитане...³⁰⁶

У истој години наилазимо на још један увек актуелан и поучан текст из родитељства:

„Зашто су вам деца рђаво васпитана?“

Да бисте лепо васпитали своје деце још из малена, треба да прегледајте овај рецепт, и да га свакој дана прочитате:

- 1. док је дете мало, немојте му давати све што тражи.*
- 2. не говорите пред њим о његовим манама.*
- 3. не говорите му никад, да се он не може да поправи.*
- 4. не свађајте се са мужем пред децом.*
- 5. не говорите му никад, како је његов отац*

³⁰⁶ Грађанин, 1926, 86, стр. 1.

штринин, и воли да га кажњава.

- 6. отац не сме да руга и омаловажава мајку пред децом.*
- 7. водите рачуна о деци, с којом се ово дружи.*
- 8. неодошћите му да вам одговара.*
- 9. немојте су давати новац, кад год затражи и удари због тога у њега.*
- 10. за време распуса не шетајте га на улицу, да би вама било лакше у кући. Ваше око треба да бди над децом.*
- 11. немојте га кажњавати за најмањи нешташлук, а смејати се кад говори ружне речи.*
- 12. кад вам учитељ саопшти његове мане у школи, немојте да ругате учитеља пред децом, већ се трудите да поправите деце.*³⁰⁷

У Историјском архиву Пожаревац чува се и архивска грађа о постојању и раду једне од првих апотека и дрогерија у Пожаревцу, апотеке Чечелски. Зачетник дрогерије Чечелски био је Јосиф Чечелски, апотекар по образовању, који је 14. новембра 1868. године откупио апотеку Јована Покорног. Његов син Јарослав Чечелски, рођен у Пожаревцу,³⁰⁸ развио је пословање дрогерије, тако да је почетком 20. века веома успешно радила и остваривала сарадњу са великим бројем сличних трговина и делатности не само у Србији, већ и ван ње. Понајвише пословних веза Чечелски су имали са Пештом, Бечом, Прагом, што је разумљиво, с обзиром на њихово породично порекло, али и на чињеницу да су напредне идеје и новине у привредном развоју у целини, у наше крајеве долазиле управо са севера.

³⁰⁷ Грађанин, 1926, 60, стр. 3.

³⁰⁸ ИАП, 36 ЦМК, Књига рођених храма Св. Архистратигова у Пожаревцу.

Јосиф Чечелски испред своје апотеке на Краљевом тргу
(ИАП, Дигитална збирка Д.Б.Димитријевића)

Занимљиво је да је последњих година XIX века, Чечелски сазидао на главном тргу у Пожаревцу прву зграду са посебном наменом за апотеку, са просторијама лабораторије, простором за смештај и ускладиштење лекова и станом на првом спрату. Била је то једна од првих престижних грађевина у Пожаревцу XIX века, у којој је наследник Чечелског 1908. године основао прву дрогерију у Пожаревцу.³⁰⁹

³⁰⁹ М.Поповић-Цицко, *Нека сећање ђраје – сѝари Пожаревац*, Пожаревац, 2003, стр. 301. Апотеку Чечелског касније је преузео апотекар Чеда Ристић, који је исту после рата 1918. године обновио, тако да ће успешно радити до 1945. године

У Пожаревцу су постојале још три апотеке.³¹⁰ Године 1892. апотеку је отворио Мијајло Душманић,³¹¹ који се сматра „родоначелником фармацеутске породице Душманић“, која је имала значајну

³¹⁰ Друга по реду, власника Андрије Марковића, основана је 27. септембра 1881. Апотека је променила више закупаца, а један од најуспешнијих у послу био је Димитрије Станисављевић, који је апотеку закупио 1911. године и у њој радио до почетка Првог светског рата. Последњи закупцац и коначно власник ове апотеке био је Светислав Кузмановић, који је од 19. марта 1925. године, када је исту откупио, значајно унапредио њено пословање. Сава Св. Мумџић је 1929. године отворио апотеку под називом „Апотека код спаситеља Саве Мумџића – Пожаревац“.

³¹¹ а основу акта Министарства унутрашњих дела од 5. августа 1892. године, бр. СН 3804.

ЗАПОСЛЕНЕ ЖЕНЕ

улогу у развоју пожаревачке а и српске фармацеутске струке. Апотека се налазила у прелепој згради коју је мр Мијајло Душманић подигао 1894-1895. године на Великој или Житарској пијаци у Пожаревцу. Треба напоменути да у архивском фонду „Слога“ постоји низ сачуваних рецепата које пожаревачки апотекари нису наплатили, на тај начин постајући добротвори „Слоге“.³¹²

Интересантан податак дала нам је документација апотеке Мумџић, која је постојала до 1949. године. У њој је, непосредно пре Другог светског рата, започела професионалну каријеру мр Даринка Мумџић, која је фармацеутски факултет завршила у Загребу, 1937. године.³¹³

Осим лекова, апотеке су грађанство снабдевале и све неопходнијим козметичким средствима, а главна клијентела свакако су биле жене које су све више пажњу поклањале козметичким препаратима – пудерима, кремама, парфемима. У Пећској улици постојала је парфимерија Миодрага Стокића,³¹⁴ а најчешће продавани производи биле су креме за лице *Пондс*, *Нивеа*, *Токалон*. *Филийон крем* је израђиван у најопремљенијој варошкој апотеци Чечелски.³¹⁵ Екстравагантне даме, одбацујући традиционалне стеге и предрасуде своје средине, бојиле су косу најчешће турском каном, за коју се веровало и да је добра за јачање њеног корена, док су мушкарци за обликовање фризура употребљавали брилијантин или шећерну водицу. Своје производе апотеке и парфимерије најчешће су рекламирале на страницама *Грађанина*.

³¹² ИАП, „Слога“, финансије, 1893-1941.

³¹³ Д. Ступар, *Фармација у Пожаревцу 1857-1997*, Пожаревац, 1997, стр. 49.

³¹⁴ Г. Вуловић, *Пушковића*, Пожаревац, 1939.

³¹⁵ ИАП, Лични фонд Чечелски.

Иако је време о коме говоримо симбол наглог просперитета државе, модернизације на свим пољима, бар нам се тако чини, у Краљевини Србији и Краљевини Југославији, на снази је Српски грађански законик из 1844. године.³¹⁶

Овај законик углавном је настао као резултат рецепције аустријског Опшег грађанског законика из 1811. године, али постоје и разлике које се односе на подручје личног и породичног права: „Иако српски Грађански законик задржава сличан став као и аустријски када становитим правним актима даје предност мушкарцу, од свог аустријског извора битно одступа, на примјер, по погледу правне и пословне способности удате жене. За ту област српски Грађански законик налази узор у обичајном праву. Уским рјешењем третира као малољетник, чак и као особа под старатељством, а као атрибут мужевљеве власти сматра се и његово право да одобрава правне поступке своје жене.“³¹⁷

Чланом 920. Грађански законик прописује: „Малољетним угодобљавају се и сви они, који не моју или им је забрањено сојственим имањем руковајти; њакви су сви ума лишени, расикуће судом олашене, пројалице, презадуженици којих је имање под стјениције пошало, удаје жене за живога мужевљева.“

Жена је у потпуности подређена мушкарцу,³¹⁸ а закључењем брака она губи општу пословну спо-

316 ИАП, Збирка старе и ретке књиге. *Српски грађански законик* важио је у периоду од 1844. до 1946. године.

317 Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, научни скуп, Београд, 1994, стр.362.

318 О браку више у: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 50. и даље; Р. Вучетић, *Жена у раду. Између резервања приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, стр. 133. и даље.

собност и изједначавана је са малолетником; штавише, у истој је категорији у којој су били и „ума лишени, распикуће судом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стечиште потпало.“³¹⁹ Ако би се и указала могућност запослења, жени је за пуноважност правних послова било неопходно мужевљево одобрење. „Таква правна дискриминација удатих жена оправдавала се потребом одржања брачне хармоније!“³²⁰

Стари Законик штитио је стара правила:

„Сујруја њак дужна је мужа своја слушајти, наредбе њејове надбљудавајти, за њим ићи иде он за добро нађе, с њиме онде живејти; њему по силама својим у ошправљању домаћих послова, у прибављању, а нарочије чувању имања пријомати, и кућевни ред и чистиош надбљудавајти, и нарочије децу намиривајти, у чистиош и блаонарављу садржавајти и чувати.“

Окована патријархалним нормама, жена је дуго остала у кући, водила бригу о домаћинству, васпитавала децу, чувала своје достојанство смерне супруге – била и даље нормирана свим вишевековним правима и обавезама жене у патријархалном друштву. Жени је предстојала у новој држави, Краљевини Југославији, много већа борба – освајање јавног живота. Еманципација жена више се није могла зауставити. Све више је узимала учешће у разним облицима и манифестацијама јавног живота, активно учествујући и обликујући и приватну сферу, у којој је до скоро била „закључана“, и јавну сферу коју је освајала.

Жене не само што су почеле да раде – биле су једним делом и принуђене да раде, да стичу да би

319 Грађански законик, 1844. године, параграф 920.

320 Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији...*, стр. 362.

могле да опскрбе породицу, већ се друштвено ангажују. У друштву које је по облику фризуре, односно начину чешљања и оглавља, по украсима и дужини одевних предмета, симболичким језиком вршило идентификацију са етничким, родним, добним и статусним идентитетом, за жену је остављало простора да управо и једино може да координира у тим категоријама – да ли је Српкиња или припада неком другом народу, досељена или домицилна, да ли је девојчица, девојка, удата жена или удовица, и да ли је удајом, или рођењем, припадница трговачког, занатлијског или мање имућног staleжа.

Њена професија, сем домаћичке, није постојала, њено ангажовање сем породице и ширег породичног круга или комшилука, није постојало, скоро да је било забрањено.

Подстицај у женском јавном ангажману имале су прилике у Првом светском рату, када су многе жене биле принуђене да преузму улогу мушкарца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, у Србији се жене све више школују на универзитетима и запошљавају ван куће, што је за последицу имало другачије поимање интимне сфере живота.

Поменимо и 1920. године основано Друштво београдских женских лекара, које се прихватило озбиљног посла оснивања болнице. Велику донацију друштво је добило од др Розалије Мортон из Америке, али и од Ђорђа Вајферта који је Друштву поклатио плац на Дедињу. Најинтересантније је да је Министарство народног здравља одобрило и потврдило Правила Друштва 24. септембра 1920. године која су предвиђала да овом болницом управљају и у њој раде само жене лекари. „Др Елси

Инглис спомен болница Друштва београдских женских лекара са правом јавности на Дедињу“ имала је лекара-управника и администратора. Сви лекари могле су бити само жене, што је увек наглашавано при расписивању конкурса за пријем новог особља. При избору шефова одељења, Управни одбор није се морао искључиво руководити обзирима према полу кандидата. Тако се Болници омогућавало да на челу својих одељења добије лекаре с најбољим реномеом. Примане су на рад и лекарке – почетнице, као волонтерке, којима се на овај начин пружала могућност да се усавршавају практично. Из истих разлога примане су на праксу и студенткиње Београдског и осталих медицинских факултета Краљевине Југославије. Тиме је ова Болница имала и образовно-васпитну функцију. При Болници је отворена „Школа за нудиље Леди Каудри“ у коју су примане ученице са завршена четири разреда гимназије или какве друге стручне школе. Ученице су имале обезбеђен смештај и храну и стручно организовану наставу која се одвијала теоретски и практично и трајала три године. После полагања завршног испита, ученице су добијале диплому нудиље и могле су да раде у јавним медицинским институцијама, али и као нудиље за приватну негу по кућама. Након десет година службе стицале су право на пензију.³²¹ Болница и школа за нудиље умногоме су утицале на професионално опредељење и запослење великог броја девојака.

„... економске прилике после Великог рата диктирале су и неопходно радно ангажовање жена. За одржавање животног минимума у том периоду

321 Више: Мирјана Обрадовић, *Друштво београдских женских лекара*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр.569.

било је потребно око 1500 дин³²² због чега је већина жена морала да ради. И поред одређене дискриминације при запошљавању, број студенткиња је непрестано растао.³²³ Др Драга Љочић прва је покренула законски пројекат, још 1903. године, о запошљавању жена под истим условима као и мушкараца уколико имају исту школску спрему.³²⁴

Анкета Савеза земљорадничких задруга 1910/1912. показала је да највише радних дана имају жене, јер раде преко целе године - и лети и зими. За њима долазе дечаки од 15 до 20 година, и просек њиховог рада је 180 дана, док они млађи су најчешће ангажовани око чувања стоке. Девојке послују око 110 дана годишње. Мушкарци, у својим најбољим годинама, од 20 до 45, раде просечно 160 дана, док нешто старији, од 45 до 65 година раде само 70 дана. Иако су за мушкарце и жене важили различити захтеви и радили су различите врсте послова, годишњи радни учинак мушкараца био је релативно низак у односу на учинак жена, што се одражавало на поделу улога у породици по старости и полу, односно било је повезано са одређеним социјалним положајем. „Патријархални друштвени поредак и економика рада преткапиталистичког типа утицали су да `самоизрабљивање` мушкараца буде на лагодно ниском нивоу.“³²⁵

322 Податак из 1930. године, П. Марковић, *Сексуалности између приватној и јавној у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 108.

323 „Од 1929. године број студенткиња се у следећој деценији скоро удвостручио (са 13 на 22%). По броју студенткиња Београдски универзитет се приближио француским, где их је било 25% од укупног броја студената. Што се тиче броја жена, универзитетских радника, он је премашао одговарајући број у Француској, где је 1930, било свега шест жена професора Универзитета. У Југославији их је било 12...“, П.Марковић, *Сексуалности између приватној и јавној...*, стр. 107.

324 Према: Љ.Трговчевић, *Планирана елија*, Историјски институт, 2003, стр. 208.

325 Подаци према: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...*, стр. 80.

Као значајну вест *Грађанин* на својој 3. страници објављује: „ОСМОЧАСОВНИ РАД У БЕЛГИЈИ. – Париз 27. јула – јављају из Брисла да је сенат са 103 његових 16 и 11 уздржаних гласова ратификовао вашингтонску конференцију о осмочасовном раду“³²⁶ – надајући се скорој промени социјалне политике и у Краљевини.

Држава је у складу са својим потребама мењала одређене законе односно вршила је измене и допуне закона о порезу. Током 1891. године прописано је да порез плаћају све радње, а радници који плаћају порез деле се у две групе:

- радници оба пола који под платом служе државу, округ или срез, плаћају 15% од своје годишње зараде, и

- радници који раде на своју руку, самостално плаћају чак и до 10%.³²⁷

Структура становништва Београда показује да је потрага за послом била суштински разлог за прилив у градове, што је имало за последицу знатно већи број мушкараца у односу на број жена житеља већих градских средина. Резултати испитивања, које даје Мари-Жанин Чалић, говоре да је ситуација иста и у Пожаревцу као и у Чачку, Смедереву, Ужицу, Крагујевцу...³²⁸

Статистика, такође, говори да је око 1935. године квота запослености жена била виша него у Норвешкој, Мађарској, Италији, САД-у, чак квота запослених жена током година кризе показивала стални раст, док је квота њихових мушких колега опадала апсолутно и релативно.³²⁹ Објашњење

326 *Грађанин*, 1926, 60, стр. 3.

327 Мирјана Матановић Кулачин, *Осврт на њорески систем у Србији (1891. године)*, у: *Архивска грађа као извор за историју*, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр. 553-556.

328 Према: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...*, стр. 184-185.

329 Мари-Жанин Чалић, навед. дело, стр. 244- 246.

лежи у чињеници да су скупу мушку радну снагу замењивали јефтинијом женском радном снагом, јер су послодавци за исти посао женама плаћали мање наднице. У деловима земље где су изразитије заступљене фабрике, раднице су биле бројније и то у фабрикама картона, производњи штампе и папира, дувана и текстила...³³⁰

Деци испод 14 година рад је био потпуно забрањен, али са 14 година почело би подучавање код мајстора у условима који нису били увек у складу са прописаним. Млади испод 18 година нису смели да раде ноћу и недељом, такође, за њих је закон предвиђао само 8 сати рада, што ниједан послодавац није поштовао. Само у Београду, граду са 250.000 становника, забележено је тридесетих година најмање 10.000 случајева незаконитог децјег рада,³³¹ јер њихово ангажовање носило је мање наднице. Све то резултирало је поражавајућом статистиком дужине живота – 1931- године за мушкарца је била 46.51 година а за жене око 49,57,³³² али је и стопа болесних од туберкулозе била у порасту и то поготову жена.³³³

Унапређено школство дало је свакако стручнији кадар, али доступност образовања женама, као и оснивање стручних женских школа, омогућило је више запошљавање жена на одређеним местима, ван непосредне производње.

Још крајем XIX века у Пожаревцу, као гравитационом средишту Округа, растао је број радника. Оснивали су се млинови,³³⁴ а самим тим развијала

се и радничка класа. Наднице нису биле велике и, као и у свим другим пословима, жена није била једнако плаћена. Радник, мушкарац у млину, код Месаровића, у Бубушинцу, примао је као надницу 2 динара, жене се овде нису запошљавале; у Дубочкој само 1 дин. за мушкарце, док је жена добијала 0,80; Бајлони је, у Малом Црнићу, плаћао чак 2,50 дин за надницу и имао 20 запослених мушкараца.³³⁵

Рудник у Костолцу још је од 1873. године привлачио радну снагу. У време када га је поседовао Вајферт, Франц Шистек је био директор. Рудник тада има сопствену месарницу и продавнице животних намирница, из којих су године 1891. тамо запослени чиновници, 44 радника и 34 жене подмиривали своје потребе, добијајући сву робу по цени коштања. Копач зарађује дневно 4-8, физички радник 2-3 динара, а већином су били из Аустроугарске. Да бисмо употпунили тадашње цене и сагледали ниво стандарда рецимо да транспорт до Београда износи 30 пара, у кућу достављен угаљ стаје 1,60 динара. Ова цена се нешто снижавала само кад лепо време омогући да се у Београд доведе већа количина огревног дрвета.³³⁶ Поменимо још да су у Костолцу радиле фабрике стакла и кожа, у Пожаревцу су пословале мануфактуре за производњу ликера, сирћета, уља, слаткиша - које су пружале могућност запослења и женама.³³⁷

Крајем XIX века најстарија и највећа текстилна трговина у Пожаревцу била је трговина до кафане „Два бела голуба“, коју су, почетком XX века,

330 Исто, стр. 246-247

331 Исто, стр. 250.

332 Исто, стр. 281.

333 Исто, стр. 328.

334 Млинови у Пожаревцу и непосредној околини: Милосава Карамарковића у Братинцу, Лазара Карамарковића у Летњиковцу, Живка Прокића касније Месаровића у Бубушинцу, (сва три на укупној удаљености од 3 км од града), Војина Прокића у Пругову, (5 км

од центра града) Вељка Лалкова у самом Пожаревцу – касније млин Јосифа Чечелског.

335 О Бајлонијевом млину више у: Д.Петровић, *Историја индустрије Београда*, књ. I, Београд 2006, стр. 52.

336 Према: Ф. Каниц, Србија – земља и становништво, I, Београд 1986, стр. 190.

337 Г. Вуловић, Путвођа; Више: Ј. Живковић, Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе, Историјски архив Пожаревац, 2007.

откупили Михаило Павловић и Стеван Мирковић оснивајући Мануфактурно-галантеријску трговину *Павловић и Мирковић*.³³⁸ Занимљиво је да су Павловић и Мирковић, када су отворили своју трговину у Пожаревцу, неоспорно били најпросвећенији и најобразованији трговци свога времена, и то не само у пожаревачком крају. Припадали су кругу најобразованијих, у европском духу васпитаваних привредника тадашње Србије. Такву одредницу стекли су не само по културном односу и услугама коју су пружали својим клијентима, већ и по целокупном модерном пословању које су завели у својој радњи. У време када је у свести већине власника трговачких радњи било незамисливо, завели су одређено радно време, што значи да нису отварали сувише рано нити сувише касно затварали своју радњу. У подне су прекидали рад и омогућавали свом особљу одмор и паузу за ручак. Својим помоћницима плаћали су и све пансионске услуге, што је такође било необично за тадашње време. У самом пословању са купцима, млади трговци Павловић и Мирковић, понашали су се на сасвим другачији, нов начин. У њиховој трговини није било ценкања, цене су биле тачно утврђење, што је до тада био неуобичајени начин куповине. На овакве новине у трговачком пословању, старији Пожаревљани гледали су са подозрењем - говорили су да млади ортаци неће дуго издржати такву политику, те да ће од ње одустати или ће финансијски пропасти. Међутим, ниједно од тога се није догодило: Павловић и Мирковић су успели у увођењу савременог пословања и социјалног односа према запосленим радницима.³³⁹

338 ИАП, архивски фонд Мануфактурно-галантеријска трговина Павловић и Мирковић (1885-1945).

339 Тек после скоро двадесет година од оснивања ове трговачке радње, на предлог министра привреде, Јаше Продановића, Народна

Ипак, у сачуваним документима трговине *Павловић и Мирковић* није могуће утврдити број запослених помоћника/помоћница.

Највише жена било је запослено као чиновника – пре свега у школству, основном, средњем, стручном и Гимназији, потом у здравству, судству³⁴⁰ и управи. Запослене жене налазимо и у Техничком одељку Среза пожаревачког 1929. године – Љубинку Кузмановић и Браниславу Илић.³⁴¹

Традиционално женско занимање свакако је био кројачки занат. Још 1880. године удова Перса Маџаревић жали се Начелству због разрезаног пореза на кројачку радњу, захтевајући да се пореза ослободи.³⁴² У попису занатлија 1939. године у Пожаревцу налазимо већи број жена „кројача женског одела“: Драгица Чолаковић, Ђурђина Лакић, Елизабета Ракум, Евдокија Зборовскаја, Живка Данчевић, Живка Пауновић, Јелена Лазаревић, Јелена Станисављевић, Лепосава Милосављевић, Марија Коча, Марија Милошевић, Милица Јанковић, Надежда Ђорђевић, Цвета Радивојевић; модискиња Јелена Лецић и трикотажера Даринка Ж. Николић.³⁴³

Грађанин је на својој 3. и 4. страни увек пун огласа за посао и услуге:

„Модерна кројачица, Мила Ситокићева, са сјајном у Љубосињској ул. бр.4. (кућа њоч. Благоја Бојановића) – Горња мала.- Извештава њошћов.

скупштина је 1910. године донела савремен Закон о радњама, којим је, поред осталог, регулисан однос између послодаваца и радника, управо у духу који је већ постојао у трговинској радњи Павловића и Мирковића.

340 Жене нису обављале послове судија, ни адвоката, већ правног помоћника или дактилографа.

341 ИАП, ГПП, Техничко одељење; Д. Фелдић, *Технички одељак у Пожаревцу и његови инжењери*, у: *Viminacium*, бр. 13-14, Народни музеј Пожаревац, 2003, стр. 199-216.

342 ИАП, НОП 1880 VIII 88, од 18. јуна 1879. године.

343 Г. Вуловић, *Путовођа*, стр. 38, 40, 43.

Технички одељак Среза пожаревачког 1929. године³⁴³

*Госпође и госпођице, да израђује све врсте женских хаљина, маниљова, кайуша, по најновијем журналу. Услуга брза и тачна. Цене солидне.*³⁴⁵

Наравно, дамама је увек било веома важно како ће дотерати косу:

„Поштованим госпођама и госпођицама да ћу од првога отпочећи дамен фризерски рад – модерне андулације, маникир. Све израде од косе. Усавршено блажовање и фарбање косе свих боја

*и све остале дамен фризерске ствари. ... Милка Стојадиновић, дамен фризерка.*³⁴⁶

Највећи број огласа тицао се послова у кући код имућних чиновничких, трговачких ређе занатлијских породица:

*„Тражи се девојка за сав кућевни посао, као и кувајући да зна. Плаћа добра. Обрађивати се у радњи Божидара Пејровића.“ ... „Потребна је девојка за кућне послове. Обрађивати се у Железничкој улици код Михаила Крстића, адвоката.“*³⁴⁷

344 Фотографија преузета из: Д. Фелдић, Технички одељак у Пожаревцу и његови инжењери, стр. 199.

345 Грађанин, 1926, 64, стр. 4.

346 Грађанин, 1927, 102, стр. 4.

347 Грађанин, 1926, 60, стр. 4.

Помоћничко сведочанство берберско-фризерског заната Наталије Јанковић, Пожаревац, 1933. године (ИАП, Окружни одбор занатских удружења Пожаревац)

„Служавка за домаћи њосао може добити место одмах. Ујинијини уреднијини во.“³⁴⁸

Пушовођа нам даје и податак да је г-ђа Пијаде, удова Милоша Николића, у Кнез – Лазаревој улици бр. 14, уз помоћ пословође Алексе Гојковића, водила димничарски посао.³⁴⁹

У периоду између два светска рата модернизација производње, отварање фабрика и потреба за новим занимањима, повећавали су број запослених и мушкараца и жена. На осамостаљење жена прво је утицао Први светски рат и добијање улоге

у рату – као болничарке, неговатељице, одржаватељице кућанства и пољопривреде, раднице по кућама, а десет година касније, после велике светске кризе са већим запошљавањем жена ради издржавања породице, као и селидба у градове због посла и заснивање нове 'грађанске породице', жену доводи до све јаснијег става да онај ко остварује плату, ко ради, зарађује, одржава породицу, треба да има и право гласа...

³⁴⁸ Грађанин, 1926, 60, стр. 4.

³⁴⁹ Г. Вуловић, Пушовођа, стр. 26.

КУЛТУРНИ ЖИВОТ У ПОЖАРЕВЦУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Привилегија писмених

Пожаревац је добио своје прво читалиште 1847. године и од тада стиче своју сталну публику. Међутим, и многа удружења грађана оснивала су своје интерне библиотеке не би ли просветила своје чланове и изградила грађански слој. То је случај и са Удружењем 'Слога' пожаревачких занатлија и радника. На оснивачкој скупштини у циљевима удружења предвиђено је да се *Слоја* стара о „умном развићу и васпитању својих чланова” и већ прве године постојања удружења формирана је читаоница. За набавку потребне опреме сакупљани су добровољни прилози чланова и добротвора – књиге, часописи и опрема. Била је претплатник на бројне часописе и новине.³⁵⁰ Из 1897. године³⁵¹ сачуван је запис о поклону учитеља Мих. М. Стевановића и његовом доприносу читаоници - 60 књига међу којима су: *Социјализам и радничко њишање*, *Уређење народних школа* (од Мил. Р. Милошевића), *Песме њрошњив њишаније* (В. Иго), *О сушњини усњава* (Ф. Ласал), *Јакобинци* (Алф. Ескирос), *Револуционар* (Ј. Грос), *Манифесњ комунистњичке њарњије* - што врло питорескно говори о схватањима читалаца чланова *Слоје* и то у време када је Казнено-поправни завод Забела имао међу својим зидинама највећи број политички осуђених затвореника.³⁵²

³⁵⁰ На једном допису упућеном *Слози* од Београдске трговачке омладине налазе се потписи члана редакцијског одбора Мих. А. Ђурића и пословође Милоја Д. Васића. ИАП. Слога, 40/ 9.

³⁵¹ ИАП, Слога 40/234.

³⁵² Васу Пелагића, који је и преминуо у својој ћелији, Николу Пашића, Бранислава Нушића, Илка Марковић и Ленка Књићанин – оптужене за покушај атентата на краља Милана, извршиле 'самоубиство' у затворској ћелији...

Ужасну везу са пожаревачким затвором доживела је и Драга Љочић. Њен супруг, члан Главног одбора радикалне странке, био је отпушен за умешаност у Тимочкој буни. Дан након што се Драга породила, Раша Милошевић је осуђен на смрт, а потом помилован на затворску казну у Забели. Према: Неда Божиновић, *Женско њишање у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1996, стр. 69.

Пожаревац је током XIX века осетио благодет штампе - цивилизацијске тековине која ће убрзати догађаје у вароши која постаје град. Као град у снажном политичком, привредном, демографском, просветном и културном успону, али и као административно-управно средиште Округа, уз многе друге часописе, листове и новине Пожаревац је имао и лист *Грађанин* који је највише утицао на формирање грађанског менталитета и начина понашања.

Један од најстаријих листова у Пожаревцу, који сам и највише користила као градског хроничара и будног посматрача свега што се у граду догодило, нажалост, сачуван је у фрагментима у Историјском архиву Пожаревац и Народној библиотеци у Пожаревцу.

Мештани су га куповали пре свих других новина – пре *Полиџике* и *Правде*, јер је преносио печат њихове средине. Постојање градских новина свакако да је Пожаревац сврставала у ред урбаних средина које су на путу модернизације.

Грађанин је био лист за политику, привреду и књижевност који су покренули и одржавали пожаревачки радикали. Први број је изашао 25. нов 1887. излазио је у прекидима све до 1941. Први пут је обустављен 1895. да би поново био обновљен 1900. када је једно време излазио под називом *Српски грађанин*. Током Великог рата *Грађанин* није излазио, његово обнављање покушано је 1921. године, али обновљен је тек 1924. и од тада без прекида излази до 6. априла 1941. Драгиша Лапчевић, један од његових најстаријих сарадника, бележи у *Грађанину* из 1927. године да му је *име дано у знак сећања на француску револуцију, јер је у грађанину требало илегални слободног човека у пољитичким правима*.³⁵³

³⁵³ *Периодика Браничева*, каталог изложбе, приредили: М. Манојловић, Т. Живковић, Д. Милорадовић, Пожаревац, 2003.

Један од оснивача листа и његов први уредник био је Јован С. Јовановић-Јошка, истакнути пожаревачки радикал. У име Радикалне странке власници су били Михаило Костић и Ђорђе Наумовић.³⁵⁴ *Грађанин* је штампан ћирилицом у познатој пожаревачкој штампарији Ђорђа Наумовића, и у графичком погледу био је професионално урађен. Излазио је четвртм и недељом, коштао је 1 динар, тромесечна претплата износила је 25 динара, полугодишња 50, а годишња 100 динара. За време свог постојања променио је тринаест главних и одговорних уредника, а у међуратном периоду лист је уређивао Милорад Радовић – Раул.

Настојећи да стекне симпатије што ширег круга читалаца, уредништво је из броја у број уводило нове рубрике, а најчешће су то биле *дневне вести*, *вести из иностранства*, *медицине*, *вијачни барометар*, *писма читалаца*, затим разна обавештења, огласи, рекламе и сл.

У духу индиферентног југословенства Грађанин је појашњавао бројна пољитичка вијештања општро истуђујући према пољитичарима страначка чија је делатност била забрањена 6. јануара 1929. (пољитичким људима), окривљујући их за злоупотребу националног рада, за ускосираначке и личношћарцијске интересе, позивајући омладину да се појави на пољитичкој изборници.³⁵⁵ Такође, *листи на својим странаницама после увођења Шестојануарске диктатуре, окривљује за све невоље Краљевине СХС парламентарни систем који дискредитише сам себе, који се претворило у роман у*

³⁵⁴ Ђорђе Наумовић, власник и штампар листа *Грађанин*. Од ране младости је припадао Радикалној странци, био је врховима месне, среске и окружне партијске хијерархије. Године 1900. преузео је *Грађанин* кроз који је Радикална странка „сејала идеологију радикалну те хармонично допуњавала живу реч где она није могла да стигне“. Јануара 1929, када се Радикална странка повукла са сцене, основни правац странке преузео у лист *Грађанин*. (*Грађанин*, 1931, 46.)

³⁵⁵ *Грађанин*, 1929, 2,1.

коме су се уијркивали малим делом ѿошћени и ѿа-
мејни, а већим делом неваљалици, ѿлујаци и ѿрос-
ћаци, да буду ѿавни јунаци.³⁵⁶ Кривицу је Грађа-
нин сваљивао и на народ који је изабрао ѿѿреши-
људе, шћо значи да је сам ѿрешио и ради ѿихове
несћособношћи није моћао ѿрошћесћивајни.³⁵⁷

Грађанин је редовно позивао Пожаревљане на
свечаност прославе рођендана Њ.В.краља и Дана
Уједињења, чији је програм прославе био одређен
од Суда општине пожаревачке и објављен на на-
словној страни листа у неколико бројева.³⁵⁸

Грађанин је редовно информисао о активнос-
тима општинских власти, био својеврстан баро-
метар градског јавног мњења. Доносио је чланке и
савете намењене читаоцима са села – савете срес-
ког пољопривредног референта, пијачни бароме-
тар, чланке и савете о виноградарству, коњарству,
домаћинству, хигијени и сл.

Поклоници књижевности, ученици Гимназије
и осталих пожаревачких школа, на страницама
Грађанина могли су сазнати нешто више о вели-
канима југословенске књижевности, прочитати
приказ неке нове књиге, чланак о поселима, а уче-
нички родитељи и грађанство били су позивани
да присуствују свечаностима полагања испита у
Женској раденичкој школи и изложбама које су у
граду приређиване.

Тежећи унапређењу здравственог нивоа културе
и свести својих читалаца, у уредништву су значајну
пажњу поклањали темама из медицине објављујући
низ поучних текстова и тиме посредно доприноси-
ли побољшању општих здравствених и хигијенских
прилика у многим домаћинствима.

Чести су били и прилози о спорту, соколству,
отварању ловне сезоне у Пожаревачком срезу,

о позоришту, програмима градских биоскопа,
о читаоници, занимљивости из живота руских
емиграната у Пожаревцу, о тешкоћама радника и
напорима усмереним ка побољшању ѿихових жи-
вотних и радних услова и сл.³⁵⁹

Грађанин је објављивао и информације о еко-
номско-финансијској кризи, постављају нових
судијских приправника у Среском суду, опаснос-
тима по мир у Средњој Европи, седницама већа
Дунавске бановине, о привредним сајмовима,
препричаване су „црне хронике“...

Схватање да „ко оглашује тај напредује“ лагано
је преовладавало у свести носилаца привредних то-
кова у Пожаревцу, нарочито трговаца и занатлија,
који су међу првима спознали моћ рекламе, тако
да је последња страница Грађанина била намењена
комерцијалним огласима и рекламама. Читаоци су
тако обавештавани о понуди пржене и млене кафе
код Мовсесијана, шећера, уља, бомбона, чоколаде,
рума, ликера код Кукулидеса, о разним производи-
ма у радњама Павловића и Мирковића, о обући „нај-
новијих фазона“, разним врстама сапуна, шеширима
„за господу и даме“, штофовима и готовим Тиваро-
вим мушким оделима, петроградским каљачама,
дамским капутима, `мантиловима` и костимима „по
најнижој цени и најбољој изradi.“³⁶⁰

По новинским ступцима оглашавани су стано-
ви и локали за издавање, лекарске услуге, тражила
послуга или посао. Они су коришћени и за иска-
зивање јавних захвалности установама или поје-
динцима, за честитања поводом разних празника,
јубилеја, породичних слава, обзнањења парастоса
и помена, оглашавање продаје имања, кућа или
локала путем лицитација.³⁶¹

356 Грађанин, 1929, 3,1.

357 Грађанин, 1929, 14,1.

358 Грађанин, 1929, 101

359 Грађанин, 1929, 17, 28, 37, 45, 51, 56, 70....

360 Грађанин, 1929, 51; 1926, 69; 1927, 4;

361 Грађанин, 1926, 84

Грађанин је својим читаоцима препоручивао часописе и листове из разних крајева Краљевине Југославије, а посебно оне који су пропагирали југословенство. Даме су едуковане о правилном васпитању деце, решавању проблема у браку, али редовно су могле да сазнају да је изашао нови број часописа *Здравље*, месечни лист за здравствено просвећивање под највишом заштитом Њ.В. Краља Александра, или нови број *Женској листи* или *Нови животи* – часописа који су излазили у Загребу.³⁶² На страницама *Грађанина* налази се и велики број вести, прилога, извештаја, чланака или позива намењених женској публици – од извештаја хуманитарних удружења о прилозима који су суграђани учинили фондовима, до извештаја са конгреса Женског покрета. Већи број чланака налази се управо на првим странама листа, што говори о значају који је уредништво придавало `женском питању` и својој женској читалачкој публици.

Лист *Грађанин* је био својеврсно обележје и хроничар изузетно динамичног периода у прошлости Пожаревца, у коме је град начинио дефинитиван отклон од паланке оријенталног типа и

³⁶² „Женски листи“ – Примили смо „Женски листи“ број 1 и којим бројем њај месечник улази у осму годину издажења. Главни и одговорни уредник њој месечника је т-ђа Зајорка. Месечник је уређиван њако да је свакој жени и домаћици добар саветник у њеним кућанским и домаћинским њсловима и дужностима, а доноси и обиље забавној ишћива, укусне слике из наше домовине и светја. У модном делу овој броја налазе се врло укусне вечерње хаљине, многе блузе и хаљине за свакидашњицу ње неколико врло укусних костима за карневал. И децја је њаредобна зашћујана лејим хаљиницама, а ишћо њако и везиво у разним њехникама. У забавном делу листи доноси настјавак романа Викџор Цар Емина „Наше Маре“, новеле, хумореске, забавне чланке ишћд. У листу се налазе многи њоучни чланци о одгоју деце, здравстџу и козметџици, друшћивеностџи, женском њокрећу ишћд. У Листу се налази и чланак о нашем романојисцу Ауџусту Шенои, чија је 50 годишњица смртџи њрослављена, а у рубрици „Женски њорџиреџи“ њриказан је живој т-ђе Славџе Шеное. Осим много чланака забавних и њоучних листи обилује укусним сликама. У домаћинском делу налазе се саветџи за уређење дома, кухињски оџробани рецеџиџи и друџи мали саветџи који ће добро доћи домаћџицама. Преџиџлаџа овом добро уређеном месечнику износи Дин. 45. – на џри месеца а наручују се код Уџраве „Женски Листџ“ Заџреб...“, Грађанин, 1932, 3, стр. 3.

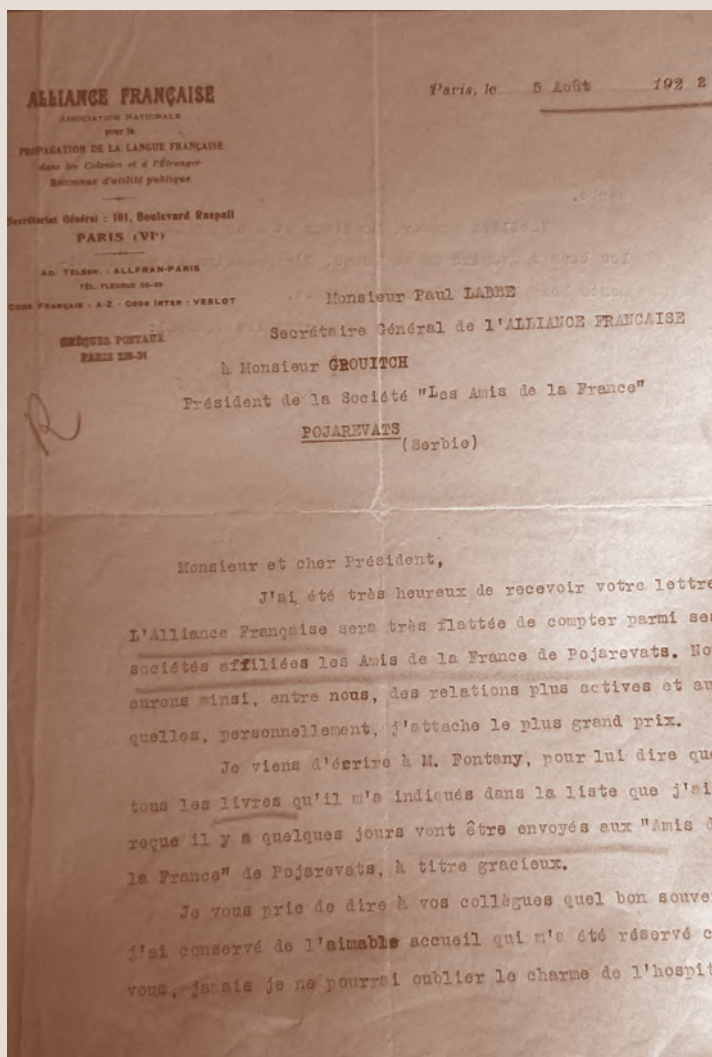
окренуо се узорима Београда и Европе. Упркос ентузијазму и залагању уредништва *Грађанина* да лист задржи ниво читаности и континуитет излажења, 6. априла 1941, изашао је његов последњи број, али не због пада популарности и губитка читалачке публике, већ због првих бомби које су тог јутра пале на Београд и означиле почетак Другог светског рата у Југославији.

Друштво Пријатеља Француске

После Првог светског рата формира се једно посебно удружење грађана иницирано великим општенародним расположењем према Француској. Не само што је утицало на број оних који су учили језик, покушавали да користе лепе француске манире, већ су организовали сталне књижевне вечери, ритуал испијања поподневног чаја, игре уз неку нову музику, и оформили библиотеку која је била испуњена насловима француских аутора и уопште насловима на француском језику.

Друштво Пријатеља Француске је о свом деловању у граду оставило мало архивских докумената и то искључиво на француском – језику на ком су његови чланови искључиво комуницирали. Мора се имати у виду да је после Првог светског рата број образованих у Француској порастао, те да новотарије у опхођењу и уопште у социјалном понашању, култури читања, облачења, формирања културног укуса - потиче управо од стечених навика француских ђака.³⁶³

³⁶³ Више: Љубодраг Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, II, Београд, 1997, стр. 192.

ХУМАНИТАРНА УДРУЖЕЊА

Допис Alliance Francaise Друштву
пријатеља Француске, 5. августа 1922. године.
(ИАП, Друштво пријатеља Француске)

Добротворни фондови и задужбине

Током XIX века у Србији се развија задужбинарство које махом не оставља духовне грађевине као помен, већ се обраћа новим модернизацијским токовима – оснивају се фондови намењени просвети и сиромашној омладини. И у Пожаревцу су постојали бројни фондови, задужбине, легати, завештања у циљу помоћи сиромашнима, пре свега за помоћ деци и школској омладини. Њих су оснивали средње имућни грађани - удовице и удовци, свештеници, пензионери, занатлије, железничари, чиновници, али индустријалци и трговци, грађани који у већини случајева нису имали потомке. До сада је евидентирано двадесет и шест добротворних фондова и задужбина на територији Пожаревачког округа, а већи број њих управо је деловао у граду. Издвојићемо само неколико који су, по нашем мишљењу битно обележили град и стварање грађанске културе: Задужбина Персиде и Саве А. Јовановића из Пожаревца Фонд Саве А. Јовановића, Задужбина 'Сиротан' Милутина Обрадовића, Фонд Јована Павловића – Бате и жене му Василије, Фонд сиромашних ђака Пожаревачких основних школа, Задужбина пок. Петра Шљивића, бив. протојереја из Пожаревца, Фонд Тамбурашево Љубице Станојевић, Задужбина Милутина Марковића, бив. столара из Пожаревца, Фонд сиромашних ђака основне школе у Пожаревцу Даринке уд. Миловановић, Фонд Димитрија Нешића, бив. пенз. из Пожаревца, Фонд пожаревачког женског друштва, Фонд Ђорђа Селића.³⁶⁴

364 ИАП, архивски фонд Добротвори и задужбинари Браничевског округа (ДЗБО); С.Цветковић, *Добројворни фондови и задужбине на јосијору данашњеј Браничевској округу*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, ИАП-ИНИС, По-

Добротворни фондови и задужбине превасходно су се старали о деци и школској омладини – као што су фондови Љубомира Стојановића, Данила Јанковића, Воје Ст. Рибарца,³⁶⁵ Христине Ћирковић и Лепосаве Тодић били опредељени у корист Пожаревачке гимназије,³⁶⁶ а у *Задужбини Персиде и Саве А.Јовановића, ѿрјовца из Пожаревца* (основаној 1906.) налазимо да је била намењена пружању помоћи у школовању синова трговаца и нижих чиновника, за књиге и награде на крају школске године, али и за „удају одличних и сиромашних девојака, пре свега из њихове родбине а потом и других девојака из трговачких и занатлијских породица, као и за штампање књига о народном здрављу и васпитању.“³⁶⁷

Приложника постојећих фондова у Пожаревцу било је више од 400 – лекари, индустријалци, професори, учитељи, државни чиновници, судије, трговци, пензионери, ученици постхумно... Поменимо често заступљена имена приложника: Ђорђе Вајферт, гувернер Народне банке, Драгутин Милићевић, правозаступник, и многи други.

Један од најтужнијих споменика на Старом пожаревачком гробљу је Даринке Миловановић, из породице Андоновић, удовице Тиме Миловановића, бившег среског начелника. Даринка је годинама била председница Ђачке трпезе, ак-

жаревац-Београд, 2008, стр. 335-355; Г.Вуловић, *Пућовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, стр.21.

365 Фонд пок. Воје Ст. Рибарца основао је 1919. године његов отац Стојан Рибарац, бивши министар. Као најбољи матурант награду из овог фонда примио је и Радомир Лукић, потоњи академик. Више: С.Цветковић, *Добројворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 302.

366 С.Цветковић, *Добројворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 293-317.

367 ИАП, ДЗБО, САЈП II 340-564.

тивно учествујући у прибављању помоћи болесним и сиромашним ученицима пожаревачких основних и средњих школа, а када је умрла 1935, заветовала је тестаментом да се њена имовина процењена на 384.432 дин распрода, а новац расподели легаторима, по њеној жељи, а распоредила је имовину на 35 легата - 15 школских одбора, добротворних фондова, Пожаревачко женско друштво, Коло српских сестара и Пожаревачку гимназију. Фонд носи назив Браће Миловановић – по шесторици синова које је несрећна мајка изгубила.³⁶⁸

Персида Саве Јовановића написала је 1906. године, по смрти свог супруга, његову биографију, дајући податке да је син Круне, унук Петра Добрића, и даје породица била веома сиромашна. Сава је завршио четири разреда радећи уз школовање. Отворивши сопствену трговину, оженио се 1870. године Персидом, али нису имали потомства. Велика имовина процењена на 919.000 динара, са годишњим приходом од 31.480 дин, била је заветована тестаментом рођацима и пријатељима, односно школовању „добрих, сиротих ђака из фамилија Саве и Персиде“ али највећи део за оснивање „Задужбине Саве А. Јовановића и Жене Персиде“. Из овог фонда сазидана је основна школа „Св.Сава“ која и данас постоји у славу својих завештача, као и основна школа у Курјачу, родном Савином селу, Пожаревачкој гимназији, приложник Фонду сиромашних ђака, за књиге и награде добрим ученицима, за штампање књига о народном здрављу и васпитању, али и за удају сиро-

машних девојака - пре свега из њихове родбине, а потом и других девојака из трговачких и занатлијских породица.³⁶⁹

„Задужбина Лепосаве и супруга јој Драгутина Тодића, бив. Капетана и бродовласника за просветне цели“ својом проценом од 2.800.185 динара превазилази све остале. Лепосава је надживела свог супруга који је трагично настрадао у саобраћајној несрећи 1928. иако је безброј пута избегао смрт током Првог светског рата. Тодићев пароброд „Дрина“ једини је под српском пловио Дунавом до почетка Макензенове офанзиве.³⁷⁰ Бродовласник, бродарски капетан, близак пријатељ Ђорђа Вајферта, са својом супругом оставио је и задужбину цркву Св. Георгија на Костолачком брду, чији је олтар осликао Урош Предић. Циљ њихове задужбине било је школовање сиромашних ученика Пожаревачке гимназије и Трговачке академије, као и сиромашних пожаревачких студената у Београду. Низом грешака и превида администрације, главнина фонда који „није смео да се троши“ – утрошен је, и фонд је, као и сви остали завршетком Другог светског рата престао да постоји, национализован је.³⁷¹

369 ИАП, ДЗБО, САЈП П 340-564; С.Цветковић, *Доброћворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, стр. 303-306; С. Чолаковић, *Доброћворима с поштовањем, дијалогни каталог изложбе*, Историјски архив Пожаревац, 2007.

370 Н. Ђокић, Д. Милорадовић, Д. Шалер, *Стогодишњица одбране Сјине и Браничева – на коину, води и ваздуху – 1915-2015*, Историјски архив Пожаревац, 2015, стр. 102.

371 С. С. Цветковић, *Доброћворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, стр. 308-313.

368 Више: ИАП, ДЗБО, ДМ; С.Цветковић, *Доброћворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, стр. 302-303; С. Чолаковић, *Доброћворима с поштовањем, дијалогни каталог изложбе*, Историјски архив Пожаревац, 2007.

Грађанска и сталешка удружења

Удружење „Слоја“ ђожаревачких занатлија и раденика

Удружење „Слоја“ ђожаревачких занатлија и раденика за ђревасходни циљ имало је ђружање ђмоћи остиарелим, онемоћалим, радно несјособним члановима удружења,³⁷² а основни ђриход друштва обезбеђивали су велики добротвори, завештачи и донађори својим ђрилозима и ђоклонима, ђесстиаменђима, као и ђриходима од редовних чланарина, новчаних казни од ђрекришиоца ђравила удружења, ђриходима од забава, концерата, ђредавања, некређнина и инђереса на орочени кађиђиал друштва у банкама и ђђедионицама.³⁷³ Чланови друштва мођли су биђи само менђиално и физички здрави ђуди „добре воље“, без обзира на националну, верску и социјалну ђприагноси, ђоред занатлија и „раденика“ и честђиђи ђриђовци, државни службеници, „неуказна“ лица.

Чланови удружења могле су постати и госпође и госпођице, под условом да су биле „моралног понашања“, али оне нису имале право гласа на скупштинама. У списковима чланова удружења имена жена чланица „Слоге“ исписивана су црве-

372 Највећи део документације архивског фонда „Слога“ чине управо молбе и решавања по ђима за помоћ болесним, изнемоглим и сиромашним члановима удружења, ђиховим супругама, удовицама и деци. Удружење је помагало новчаним прилозима, бесплатним прегледима, лечењем и лековима, као и новчаном помоћи при школовању деце. Један акт указује и на новчану помоћ коју Удружење даје, према друштвеним правилима, породиљама. (Слога, 44 1714, од 10. фебруара 1932.) О начину прикупљања финансијских средстава нешто више у делу рада о приређивању хуманитарних забава.

373 Д.Милорадовић, Прилођ ђроучавању социјалних односа у ђпримеру архивског фонда „Удружење ‘Слоја’ ђожаревачких занатлија и раденика“ у ђериоду 1893-1950, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова II св.4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 143-153.

ним мастилом.³⁷⁴ Старосна граница чланова кретала се од 18 до 50 година живота.

У оквиру Удружења ‘Слога’ Пожаревачких занатлија и раденика деловало је од 1893. Певачко занатлијско-раденичка дружина која уз свој баритонски и тенорски део добија сопран и алт 1895. године. Тако су, по први пут и госпође и госпођице запевале у једном пожаревачком градском хору, 1895. године. Овај мешовити хор учествовао је и на Ђурђевданским уранцима, Видовданским прославама, отварањима великих здања, откривању споменика, црквеним пригодама, свечаним дефилеима. Слоја је учествовала и као приложник у многим добротворним акцијама. Концертни плакати сведоче о хуманитарним наступима и бројним гостовањима широм Србије, а извештаји о прикупљеним и уложеним средствима о бројним хуманитарним акцијама овог престижног грађанског удружења.

Један од првих диригената хора био је Чех Август Валента. Чини се да разлози за велико интересовање Чеха за музички живот Срба од 70 – тих година прошлог века нису примарно музички него идеолошко – политички. Срби су се у Кнежевини Србији и у Црној Гори први међу словенским народима средње и југоисточне Европе изборили за политичку независност.³⁷⁵ И Пожаревац је тиме много добио јер су у ђему дуги низ година живели, понеки и цео живот провели, музичари образовани на Прашком конзерваторијуму доносећи културни дух Прага у мали српски град.³⁷⁶

374 ИАП, Слога, Списак чланова од 23. марта 1903; сигн. 334.

375 М.Гајин, *Нађиси о срјском фолклору у музичкој ђериодици Мокрањчевој доба*, у: Нови звук, Факултет музичке уметности, Београд 1993, стр. 147-159.

376 Поред Ромуалда Лукеа, Августа Валенте, Јосипа Рожђаловског, Вацлава Ведрала, Конрада Масонга, Фридриха Брунетија, Петера Лифке, Војтеха Шистека, пожаревачким хоровима су дириговали и

Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика испред свог Дома, на Пилићарској пијаци, 1898. године (ИАП, Слога, 53 133)

Плакати са концерата у “Српској круни”: Певачког друштва „Слоге“ и хоровђе Вацлава Ведрала, без датума, и концерт Пожаревачке Трговачке Певачке Дружине 1923. године (ИАП, Слога 46 296, 46 94)

До нотног материјала било је веома тешко доћи. Слоја је контактирала са бројним другим хоровима и певачким дружинама размењујући партитуру. У фонду се налазе дописи хорова „Станковић”, „Корнелије Станковић”, „Јакшић”, „Војислав” из Београда, „Љубић” из Чачка, из Беле Цркве и многих других. Руком преписиване партитуре у великом броју остале су сачуване - Мокрањчеве *Руковети*, *Козар*, *Лишурџија*, *Њесџи свјатџи*, *Ој девојко*, *Лишурџија* Корнелија Станковића, композиције Станислава Биничког – *Јесен сџиже*, *Сељанчица*, *Македонке*, Јосифа Маринковића - *Славија*, *Коло српских народних мелодија*, Владана Ђорђевића – *Аџами срце*, *У колу*, Даворина Јенка – *Тиха ноћи*, *Ошџире су наше сабље*, *На сџиражи*, Исидора Бајића - *Срџкиња*, *Винска џесма* - уз нотни материјал сачувани су и редови упућени „Слози” писани руком композитора Бајића, Станислава Биничког, Ивана Зајца, Владана Ђорђевића и многих других композитора.³⁷⁷ Сумирајући музичке домете пожаревачких хорова, морамо да поменемо да се на репертоару уз *Химну*, *Поздрав краљу*, *Многаја љети*, свакако налазе и веома захтевне партитуре које говоре о тежини програма концерата, о великој пажњи која је посвећивана неговању словенске песме и озбиљности чланова хора.

Певачко занатлијско-раденичка дружина претходили су Певачка школа, коју је основао 1867. Чех Ромуалд Луке, а касније назване Пожаревачко певачко друштво 1871, Пожа-

ревачка раденичка певачка дружина, Певачка дружина Пожаревачке Трговачке Омладине (1892), Певачка дружина „Зора“ (1909). Уз мушке хорове Певачка дружина „Зора“ и Певачко друштво „Слоге“ били су мешовити хорови.

Једна од забележених добропосећених забава била је одржана на други дан Духова, 13. маја 1895, у сали хотела „Српска круна“, када је Пожаревачка Трговачка певачка дружина остварила приход од 234,50 динара, а после свих издатака друштву је остало 162,30 динара. Извесна сума морала се уложити за штампање позивница – 30 дин, за закуп сале – 50 дин, свирачима – 30 дин, за пренос клавира – 6 дин и бакшиш при преносу 60 пара, певачима пиво – 4,40 (што је био уобичајен хоно-рар), друштвено вече 32 динара и разношње позивница -5 дин. Том пригодом познати Пожаревљани присуствовали су забави: породице Душманић, Туфегџић, Поповић, Карајанковић, Анђелковић, Крецловић, Бајлони, Маринковић, Вукомановић, Вељковић... преко стотину посетилаца.³⁷⁸ Друштво је поседовало клавир који је одржавао Густав Коберл „штимач“, а изнајмљивање инструмента доносило је Удружењу одговарајуће приходе.³⁷⁹

Пожаревачко Женско Друштво

Диљем Европе почетком XX века, у оквиру многих друштвених промена, појавиле су се тежње и за променом положаја жена у друштву. Ничу гласови којима је за циљ добијање женских права која су прво обухватала право на школо-

Чеда Стојановић, Ђура Димитријевић, Милан Павловић, Љубиша Валић, Добросав Мијуца, Сергије Булашевић и други. Треба напоменути да је композитор и диригент Вацлав Ведрал, професор у пожаревачкој Гимназији и врло строг председник и хоровођа певачке дружине Слога, компоновао „Венац српских народних песама“ и оперу „Либуша“ посветивши их кћерки, а оба нотна штампана записа чувају се у нототеци музичке школе у Пожаревцу.

377 ИАП, Слога, 488.

378 ИАП, Фонд Пожаревачке трговачке певачке дружине (ПТО), XVIII/II, 49.

379 Клавир Удружња „Слога“ налази се у музичкој школи „Мокрањца“ у Пожаревцу, а документација о набавци инструмента и његовом изнајмљивању сачувана је у оквиру фонда „Слога“.

вање, право на запослење, економску самосталност, и, на крају, политичка права. Таласи женских покрета долазили су и до Кнежевине Србије, посредством студената и студенткиња на страним универзитетима.

Као српски одговор било је оснивање првих женских друштава са хуманитарним и просветитељским програмима у циљу испуњења три циља женске борбе. Особина српских женских друштава и удружења је национална усмереност која се манифестовала у помагању српског живља ван Кнежевине у његовој борби за ослобођење од турске и аустроугарске власти. Држава је благонаклоно гледала на оснивање женских друштава, из политичких разлога, јер јединствена мрежа женских удружења, не само преко чланица већ унутрашња, рођачка и родна женска повезаност, помогла би агитацију у јужној Србији у корист Краљевине,³⁸⁰ била би организована помоћ тамошњем становништву али и боља снабдевеност војске – што су жене својим залагањем и потврдиле.

Прво женско добротворно друштво на територији Србије било је Јеврејско женско друштво основано 1874. године у Београду. Током XIX века, после Београда, Пожаревац имао најбројнију јеврејску заједницу у Србији у том периоду, са синагогом, школом и делом насеља. Јевреји су у Пожаревцу били изузетно поштовани – и као имућни трговци и као вредни грађани у мултинационалној средини.³⁸¹ Свакако да је њихово деловање имало утицаја и на оснивање Београдског женског друштва, 1875, и на оснивање пожаревачке подружнице.

³⁸⁰ Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари*, стр. 269.

³⁸¹ Јеврејско женско друштво у почетку је свој рад првенствено усмерило на пружање помоћи приликом удаје сиромашних девојака – „по 8 дуката за спремну приликом удаје“, као и на помоћ породиљама и болесницама. Више: Ј. Живковић, *Коло српских сесџара у Пожаревцу*, стр. 28.

Најстарије српско женско грађанско хуманитарно друштво у Србији, основано 1875. године у Београду, било је „Београдско женско друштво“ – прво српско женско хумано друштво са циљем да васпитава женску омладину за рад и самостални живот³⁸² и оно је одиграло значајну улогу у периоду када се модернизовало образовање у Србији.³⁸³ После Београда и Крагујевца, Друштво је основало подружницу и у Пожаревцу,³⁸⁴ а сачувана архивска документа говоре о томе да је пожаревачка подружница Женског друштва почела са радом 1878. године.³⁸⁵ „...ми имамо да се боримо не само са онима, од којих хоћемо нешто да добијемо, него и са онима за које радимо“ – речи су Катарине Миловук, прве председнице Београдског женског друштва, што је означавало нови почетак у женском удруживању и делању – рушење вишевековног схватања да је жени место у сенци мужа, у кући, већ да треба да се образује, изједначи са мушкарцем и по питању образовања и службовања, и по питању права гласа.

У Србији је Женско друштво имало чак осамдесет подружница са истим циљем, а основало је и Ћачку Трпезу, Дом старица и бринуло о женским радничким школама. Од 1879. до 1914. Женско друштво је издавало лист *Домаћица*, орган Женског друштва и његових подружина. Домаћица је

³⁸² Прво женско удружење које се бавило добротворним радом основано у Пољској 1831, и више о теми у: Гизела Бок, *Жена у историји Европје*, Клио, Београд, 2005, стр. 183. и даље.

³⁸³ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историјски институт, Београд, 2004, стр. 455.

³⁸⁴ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Београд, 2005, стр. 1061, 1065; Б. Перуничкић, *Град Пожаревац и његово ујравно њодручје*, Београд, 1977, стр. 243.

³⁸⁵ ИАП, Varia, рукопис Летопис Пожаревачког женског друштва (1878-1942); арх. Фонд: Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва; Ј. Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Зборник радова са научног скупа „Браничево кроз војну и културну историју, II св. 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 153-166.

била штиво и пожаревачких госпођа и госпођица, и пружила увид у бројне савете и оновремене актуелности. У почетку је лист излазио у тиражу од 1000 примерака, али убрзо његов број достиже 1500 - што говори о његовој раширености и популарности. *Домаћица* је имала улогу васпитачице генерације девојака и жена – од малих кућних савета, јесење дијете, чишћења мрља са одеће до васпитавања деце и мужа... *Домаћица* је позивала ученице у Домаћичку школу речима да „ниједан рад у кући не може понизити жену... упућују се да буду савесне, уредне, вредне и окретне, штедљиве у времену, снази, новцу, како би стекле особине добре домаћице“.³⁸⁶ Али, на страницама *Домаћице* објављивани су и записници са седница Женског друштва, извештаји његових подружница, извештаји Ђачке Трпезе и Дома старица. Тако би се женска читалачка публика уз бројне практичне кућне савете информисала о неопходности еманципације, о друштвеној и политичкој равноправности, али да „друштвеним и политичким радом жена треба да се бави... пошто заврши све обавезе мајке и домаћице.“³⁸⁷

Пожаревачко Женско друштво је, 1926. године прерасло у једно много агилније удружење: „На заједничкој седници Пожаревачког Кола Сестара, Женског Друштва и Кола Девојака, одржаној 8. ов. месеца у Дому Ратне Сирочади донесена је одлука да је у Пожаревцу организује Женски Покрет.“³⁸⁸

„Ради оріанизације њокрећа састављен је ужи избор из њредсјавница њорњих удружења који је решио да у недељу 19. ов. месеца одржи ширу

386 Наталија Ђуровић, *Преимућсјво савремене жене која њрође кроз Домаћичку школу*, у: *Домаћица*, XLIX Београд, новембар-децембар 1935, бр.4 стр. 8-9-10.

387 Н. Божиновић, *Женско њићање...*, стр. 90-91.

388 *Грађанин*, 1926, 74, стр. 3.

*конференцију за оріанизовање Женској Покрећа у Пожаревцу. Моле се све Госјође и Госјоћице чланице њоменућих удружења као и све ѡраћанке а нарочићо Г-ђе и Гђице чиновнице свих ѡрофесија да у шћо већем броју ѡосетје ову конференцију. Конференција ће се одржаћи у Дому раћине Сирочади у недељу 19. ов. мес. у 4 часа ѡо ѡодне. Одбор за Оріанизовање „Женској Покрећа“.*³⁸⁹

Покрет одмах у Грађанину објављује своја Правила.³⁹⁰ Члан 4. дефинише циљ и пут постизања циља Друштва:

„а) ѡприређивањем конференција и сазивањем јавних састјанака у циљу развијања друштвене и ѡолићичке свесћи; б) оріанизовањем ѡечајева из ѡросветњо-кулћурне, социалне, васјићине, моралне и есћетичке обласћи. в) ѡосредовање код Владе у свима случајевима, ѡде су било законом било уредбом или каквом друћом одлуком ѡовређена женина ѡрава начелно или ѡојединачно, ѡ) одржавањем ѡокренућој часојиса ЖЕНСКИ ПОКРЕТ и издавањем ѡрићодних ѡојуларних сјиса у смислу друштвеној циља. д) одржавањем клуба и чићаонице у свима месћима Краљевине у којима ѡосћоји Друшћво.“

389 *Грађанин*, 1926, 74, стр. 3.

390 Изводи из Правила: Чл. 4. Свој циљ Друштво постиже: а) приређивањем конференција и сазивањем јавних састанака у циљу развијања друштвене и политичке свести; б) организовањем течајева из просветно-културне, социалне, васпитне, моралне и естетичке области. в) посредовање код Владе у свима случајевима, где су било законом било уредбом или каквом другом одлуком повређена женина права начелно или појединачно, г) одржавањем покренутог часописа ЖЕНСКИ ПОКРЕТ и издавањем пригодних популарних списа у смислу друштвеног циља. д) одржавањем клуба и читаонице у свима местима Краљевине у којима постоји Друштво. Чл.6. Члан Друштва може бити свако лице, које је напунило 18 година. Према величини улога чланови су: а) редовни, чији улог износи Дин. 12. – годишње, више чланица за Женски Савез; б) оснивачи, чији улог износи Дин. 150.- за свагда; в) утемељачи, чији улог износи Дин. 200 – за свагда. Чл.15.

Чланом 15. предвиђено је да се Управа састоји из 30 чланова, изабраних на редовној скупштини, који морају становати у Пожаревцу. Посебно је наглашено да чланови Управе могу бити само жене, и да се Управа сама између себе конституише бирајући себи председницу, две потпредседнице, главног секретара, главног благајника и шефове секција.

Женски покрет је одмах кренуо у оснивање подружница у блиским местима Пожаревачког округа.³⁹¹ *Грађанин* је о свим акцијама Женског покрета обавештавао своје читаоце, и то често доносећи чланке на 1. страни.

„У недељу 5. овог месеца (децембра 1926) Обласна Организација „Женског Покрета“ у Пожаревцу обавља свој КЛУБ. Водоосвећење извршиће се у 10 часова пре подне, на коме се позивају да истом присуствују све жене и жене као и у овим све жене рада Пожаревца.

По свршеном водоосвећењу, Управа ће преко целој дана примати жене. Умољавају се сва др-

Управа се састоји из 30 чланова, изабраних на редовној скупштини, који морају становати у Пожаревцу. Чланови Управе могу бити само жене. Управа се сама између себе конституише бирајући себи председницу, две потпредседнице, главног секретара и главног благајника и шефове секција.

Чл. 16. Чланови Управе бирају се на три године и то тако да сваке године одступа једна трећина. Ово одступање се врши за две прве године коцком, а треће године одступање бива аутоматски, по истеку мандата. Иступљени чланови могу поново бити изабрани. ... Чл.27. Друштвени лист „ЖЕНСКИ ПОКРЕТ“ је орган феминистичких друштава Краљевине С.Х.С. *Грађанин*, 1926, 89, 2.

391 „Женски покрет у Жагубици – Иницијативом и успехом конференцијом Др.Љешићева на дан 22 новембра т.г. (1926) извршена је организација Среског Женског Покрета у Жагубици. Циљ Друштва је просвећивање жене и отварање занатских и домаћичких школа у Жагубици и већим селима. У ту сврху а у корист отварања занатских и домаћичких школа Управа Женског Покрета у Жагубици на дан Уједињења С.Х.С. приредила је велику забаву са игранком која је била одлично посећена, а на истој је пало чистог прихода 1500 дин. Председница Женског Покрета Аница Радосављевић.“; „26. новембра 1926. у Кучеву је одржан скуп госпођа и госпођица чланица Женског Покрета среза звишког, ради оснивања Клуба Женског Покрета у Кучеву.“ - *Грађанин*, 1926, 92, стр.2.

жавна надлежност, све корпорације и удружења као и целокупно грађанство рада Пожаревца да изволи доћи.“³⁹²

Женски покрет имао је свој клуб,³⁹³ а нова председница која се прихватила великих задатака била је др Софија Љешићева. Женски покрет је спремно кренуо у акцију описмењава жена. Једна акција односила се на аналфабетски курс за затворенице.³⁹⁴ За своје бројне акције жене су организовале забаве и дружења са добровољним прилозима.³⁹⁵

Временом, чланство се увећавало, акције су постале све боље пропраћене, масовније, и при-

392 *Грађанин*, 1926, 96, стр. 3

393 „Женски покрет. Изјављена благодарност Госпођице Др. Љешићеве, председнице Обласне организације Женског Покрета упућеним писмом 6. овог месеца Његовом Преосвештенству Епископу Браничевске Епархије Господину Митрофану. Још увек под утисцима овог значајног часа када ми жене удружене и сједињене знајући да ћемо тек тада бити моћне и снажно тежећи национализму, верујући и са пуно побожности одржавајући нашу религију, једногласно и сложено решисмо да навршимо тај за нас свети религиозни чин – водо-освећења нашег Клуба... можемо Вам рећи: да исто онако као што ћемо најозбиљније радити да наше уједињене снаге уплетемо као органски део у наш јавни рад – да ће мо тако исто увек бити и остати жене достојне наше дивне нације и да ћемо са пуно части и достојанства ценити узвишеност и да ћемо увек са највећим признањем и одушевљењем манифестовати све наше захвалности. Председница Обласне Организације Женског Покрета, Др. Љешићева.“ *Грађанин*, 1926, 97, 2.

394 Обласна Организација Женског Покрета у Пожаревцу упућеном својом молбом од 12. октобра т.г. Министру Правде тражила је дозволу за одржавање аналфабетских курсева за неписмене осуђенице Пожаревачког Казненог Завода, у Министарство Правде решењем својим од 6. децембра 1926-год. Бр.77623 одобрило је отварање горе пом. Курса у овд. Казненом Заводу које ће бесплатно одржавати Госпођа Милева Радомировићка, учитељица у пензији као чланица Организације Женског Покрета. (*Грађанин*, 1926, 101, стр. 2.)

395 Пожаревачко Женско Друштво приређује ЗАБАВНО ВЕЧЕ са говором г-ђе Др. Босе Будимир, уочи „Материца“ 25.XII. тек.год. у хотелу „Берза“. Извештавајући све чланове овог Удружења, чланове свију месних корпорација државних надлештава и хуманих установа, Управа их позива да изволе са својим породицама посетити ово вече. Почетак у 9 часова. Улазнице добровољни прилог. Нарочитих позивница неће бити, с тога се моли грађанство да изволи ово сматрати као позивницу. (*Грађанин*, 1926, 101, 2.)

влачиле су пажњу градских политичара. Женски покрет често је организовао предавања.³⁹⁶ Забележено је и гостовање гошћи из иностранства.³⁹⁷ Интересантно је предавање г-ђе Вере Јовановићке, Пожаревљанке, о значају покрета, које је Грађанин пренео ширем кругу:

*„Женски покрет. У недељу 22. августа тек. год. Г-ђа Вера Јовановић одржала је у Гранд Хојелу Предавање о значају женској покрета. Заиста је за похвалу и треба да свакој поличичара и човека обрадује појава жене на позорници нашеј свакодневной економској и поличичкој живој; јер и жена као жена, и као мајка треба да се чује, и да у раду за ошће добро човечанства допринесе својим учешћем у јавном живој колико полико, да се наш свакодневни живој доведе на онај ступањ, на који су цивилизовани народи још пре неколико десетина година.“*³⁹⁸

396 Читаоница је организовала и гостовање г-ђице Ксеније Атанасијевић, о којој Грађанин пише: „...Све што се у Пожаревцу сматра као интелектуалац похитало је те вечери на предавање да је чује и сад, уверена сам да од срца благодаре Управи Грађанске Читаонице која нам је дала ту прилику да је видимо у нашој средини. Мало је жена код нас које су Госпођичине редове читале, још их је мање које знају колико је Госпођица у Атини подигла углед Југословенске жене... све даме у нашем месту (су) усхићене. Својом симпатичном појавом, интелигенцијом и предусретљивошћу освојила је сва срца, нарочито нас из организација женских које смо имале ту срећу да са Госпођицом у контакт дођемо. И саме старије Госпође очаране су, јер су многе до сада имале уверење да школовање женске деце одстрањује из патријархалне средине... Госпођицу су на жељезничкој станици врло срдечно дочекали. Управа Читаонице, Женски Покрет, Пожаревачко Женско Друштво са Женском Занатском школом; где јој је преседница Кола Девојака у име свих женских организација предала леп букет у име добродошлице... После свршеног предавања Госпођица се најљубазније опростила и одпутвала испраћена једнодушним жаљењем, на тако кратком бављењу код нас и жељом да је што скорије видимо (Грађанин, 1926, 90, 1-2.)

397 „Са задовољством јављамо да ће 16. јануара 1927. године Сузана Аламерсери дипломирани професор Normale-Superioure-а и liscensiee Сорбоне, држати своју прву конференцију код нас, са темом: Једна идила из доба револуције. ...То је такође и психолошка анализа душе француске жене, јаке колико и нежне, кријући се под љупкошћу и дражима свога пола енерију и кураж античке матроне. Конференција ће се одржати у 4 сата по подне у сали Окр. Начелства. Преводиће госп. Ранковић.“ (Грађанин, 1927, 04, 1.)

398 Наћи ће се код нас људи који ће се са иронијом изразити о жен-

Током 1926. године Грађанин објављује читав низ текстова који потписује Ж. Топличева, (о којој нема других података), која својим редовима и цитирајући Маркса, врло јасно говори о својој политичкој припадности.³⁹⁹

Између многих акција вредна хвале је и једна од многобројних коју је покренула др Љешевићева, као председница Обласне Организација Женског Покрета, издејствовала је да та организација

ском покрету недовољно, али на срећу је врло мали број таквих људи, а и што их буде то ће већином бити људи конзервативни, и људи који се не могу похвалити својим знањем по ишћању права жене према човеку. Збоља да женски покрет овакав какав је не може да претставља у правом смислу женски покрет, јер није поникао одозго, али ипак му то неће сметати да у ираницама своје моћи, зайочешу борбу за поличичка и ошћала права жене и даље продужи. Несумњиво је да ће се код нас женски покрет у своје време појавити у правом смислу, али је несумњиво и то: да ће у будућем покрету женском као најважнији чиниоци бити и највећу улогу ирати жена из другој сисалежа, јер ако хоћемо да будемо објективни и неириситрасни морамо признати: да је жени из нижеј сисалежа много поитребнији женски покрет него жени из тл.зб. „вишеј сисалежа“ јер ове услове социјалне, жена из вишеј сисалежа има, а који јој дају моћност да буде независна иа и од жен. покрета. Док је међутим жена из нижеј сисалежа и сувише далеко од тога да може бити и ириближна жени из вишеј сисалежа...“ Грађанин, 1926, 65, стр. 2.

399 Један текст, који је потписала `Ж.Топличева`, Грађанин доноси подељен у неколико бројева: „...Велики заштитник жена Августа Бабел, није узалуд казао „да је жена пошћала робом пре него што је свети у ошћине за рошћиво и сазнао“ јер фактички жена је данас у правом смислу роб, јер човек налазећи се у физичкој и донекле и духовној надноћности према жени – чини све оно што кад би жена учинила сматрала би се као иреситицијом и као таква би била од друшћива ирезрена, док међутим човек сматра да он сме све и да му је дозвољено све, а жени нишћи; а зашћио је и нашћио све то?.. и по чему је човеку дозвољено на пример да чини себи разна задовољства, а жени није – јер, ако човек заради и жена, и то ако не ради више и...човека не ради ни мање, још поред свега тога жени је ирирода доделила и много ижежу и већу дужност – а то је жена је у ишћи време и мајка. Када се све ово има на уму и још и да се овоме дога да жена чешћи иућа и збој чеја и физички буде од човека злосћављана - онда је сасвим ириродно да треба и жена једнога дана буде не роб - већ слободна жена, која ће далеко боље и културније се уздићи изнад свију зала која живој свакодневно ремети; али да жена до своје равнојравности са човеком наћи не може, а нарочитио не у друшћиву Економске нејаднакости, јер најјенијалнији економисти свију времена Карло Маркс казао је: Економски услови живој дикћирају поличичким, културним и ошћалим односима у друшћиву а неко се никако не вара да друшћивено уређење овако како је овековечити се, јер све што се родило мора да умре, а док некоме не смркне не може ни другом да сване; иако и са оваким друшћивеним уређењем: док оно неизумре не може ни друго да се роди. Ж. Топличева“ (Грађанин, 1926, од 2 – 29. августа)

добије школску Поликлиника са купатилом, дис-
панзер за одојчад и мајке и обданиште. Обавешта-
вајући јавност Љешевићева пише да ће се Женски
Покрет старати да постигне „...успехе у комуналној
политици, јер рачуна да ће се само утицајем жена
побољшати хигијена и народно здравље, васпи-
тање и заштита деце; тако исто ствараће се да
смањи узроке беде и да унесе патријархализам у наше
домове. Другим речима Женски Покрет ствараће
се да побољша све оне елементе који најконструк-
тивније учествују на суштину и смисао породице и
друштва. Зато ћемо ми жене и показати да смо
најпогодније за вођење комуналних потреба, тим
пре што их ми посматрамо социјалним методама,
јер су оне тако блиске нашем женском срцу.“⁴⁰⁰

Коло Српских Сестара

400 *Грађанин*, 1927, 12, 3-4.

Страница из Записника са XIII редовне седнице
Пожаревачког Женског Друштва, 10. маја 1932.
(Из приватне колекције Ј. Милачића)

Основано првенствено као самостална женска организација са хуманом, патриотском, просветитељском образовном и културном мисијом, Коло је пледирало да се не припоји ниједном другом

401 Љиљана Мирковић, *Грађа о колу српских сесџара у Архиву Србије*, Архивски преглед, 1-2, 1990, Београд, стр. 67.

удружењу нити да се приклони иједној политичкој опцији. Према првим Правилима о раду Кола, која су објављена у годишњаку *Вардар* 1907. године, зацртан је први задатак: *морално и материјално помагање своје браће и сестара из поштованих крајева српских...као и подржавање и поштовање сваке жеље за ослобођењем српства*. Позив да се прикључи удружењу упућен је свакој српкињи *ма каквог образовања или имућства била*.⁴⁰²

Надежда Петровић, ћерка Димитрија Мите Петровића, академска сликарка, хуманиста и образована жена, иницијатор је и један од оснивача Кола српских сестара. На Велику Госпојину, 20. августа 1903, на оснивачком скупу Кола, у сали Коларчевог народној универзитета у Београду изговорила је: „Закунимо се да ћемо друштво одржати са његовом основном сврхом док и једна Српкиња постоји“.

Већ на почетку свог деловања, с пролећа 1906. године, поучене великим страдањима последњег рата 1876-1878. године, тадашња председница Љубица Луковић и потпредседница Станислава Сондермајер, започеле се акцију организовања професионалног образовања девојака кроз `курс за нудиље` односно курс за болничарке, у оквиру хируршког одељења др Јована Суботића.⁴⁰³ Течај је трајао три месеца, завршило га је тридесет жена и девојака као и чланице Управе Кола. Предавања на течајевима држале су уважени даме, београдски лекари: др Десанка Стојиљковић, др Наталија Николајевић, др Ана Бркић и др Даринка Крстић.⁴⁰⁴ Већ у наредном периоду течајеви су организовани годишње образујући нове болничарке, а организоване су и петнаестодневне вежбе – рад у болници

– за болничарке које су прошле течај. На тај начин може се рећи да су жене служиле свој војни рок.⁴⁰⁵ Нажалост, њихово образовање убрзо ће се показати као преко потребно Србији у ратовима.

Непосредно пред почетак првог Балканског рата, када је већ било сасвим извесно да је рат неизбежан, на предлог тадашњег секретара Главног одбора Кола, Делфе Иванић, Коло је одлучило да сопственим средствима опреми једну болницу. Надлежни државни органи оценили су да је болница најпотребнија у Београду, а изузетном акцијом Коло је болницу отворило и опремило за свега неколико дана. Тако је образована IV резервна болница Кола српских сестара која је већ 13. октобра 1912. године примила 128 рањеника Српске војске из Кумановске битке.

Функционисање болнице и пружање адекватне помоћи изискивало је прилична средства. Стога су чланице Кола приступиле озбиљном задатку да у земљи, али и далеко од њених граница, прикупе адекватна новчана средства. Користећи управо `женске везе` Коло је развило широку акцију прикупљања новчане помоћи у Америци, Француској, Енглеској, Русији, Чешкој, Немачкој, Италији, Шведској. Углед управних чланица Главног одбора, читавог Кола, и изузетно раширена агилна иницијатива допринели су да одзив буде неочекиван. Највећу помоћ Колу су у том тренутку пружиле Леди Пеџет, Лујза Буњолс, Бланша Веснић, Јулија Странтман, бароница Гризингер, Људмила Артамонов, Људмила Хартвиг, Емилија Мамулов, Мабел Грујић...⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Вардар, 1924. стр.18

⁴⁰⁶ Више: Ј.Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова 1912 – 1919 са освртом на рад Пожаревачког поодбора друштва у наведеном периоду*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, научни скуп, I св.2, Историјски архив Пожаревац, 2006, стр. 87-108; Ј. Живковић, *Коло српских сестара*

⁴⁰² Љиљана Мирковић, *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, стр. 70

⁴⁰³ Вардар, 1924. стр.18

⁴⁰⁴ Вардар, 1924. стр.18

Управо захваљујући Мабел Грујић у Њујорку је 1918. године основан Serbian Aid Fund (Српски потпорни фонд) који је, преко Кола српских сестара, новчано помагао ратну сирочад.

Своју агилност и вредност `женских веза` Коло је потврдило и приликом набавке серума против колере када је и само Министарство војно „умолило ...Коло да ово, преко свог посредника у Бечу, набави лекове и серум против колере, затим медицинска помагала, као и да набавку привремено финансира својим средствима. Већ сутрадан, изасланик Кола, отац Венијамин Таушановић⁴⁰⁷ отишао је у Беч, и већ кроз неколико дана предмет набавке допремљен је успешно у Београд и стављен на располагање надлежном министарству.“⁴⁰⁸

Током управе Војног гувернера, Коло српских сестара, као национално и патриотско удружење, било је проглашено непријатељским удружењем⁴⁰⁹ и чланице Кола нису могле наћи никакав посао. Изабијањем епидемије тифуса 1915, за Коло је настао тежак моменат самопожртвовања. Самопрегорно пружајући помоћ Надежда Петровић, умрла је у Ваљевској болници 4. априла 1915. године, од последица пегавог тифуса. Сахрањена је на војничком гробљу у Ваљеву, заједно са онима за које се жртвовала. Велики број болничког особља као и лекара подлегао је епидемији на свом племенитом задатку.

Пожаревац, Народни музеј Пожаревац, 2007.

407 Вардар 1913. стр. 125.

408 Отац Венијамин (др. Владимир) Таушановић 1934. године рукоположен је за Епископа браничевске Епархије са седиштем у Пожаревцу, где ће бити један од великих добротвора пожаревачког подбора *Кола српских сестара*. Више: Ј. Живковић, Коло српских сестара, стр. 92 и даље.

409 Управо из тог разлога што су проглашене непријатељским удружењем, тадашња председница Кола Љубица Луковић, одлучила је да је најсигурније да спали архивску грађу Кола. О деловању Кола српских сестара постоји мали број докумената. Према: Љ. Мирковић: *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, Архивски преглед, Београд, 1990; Ј. Живковић, Коло српских сестара, стр. 37. и даље.

Из Извештаја подбора Кола српских сестара у Пожаревцу сазнајемо да је оно основано 2. фебруара 1905. године,⁴¹⁰ на иницијативу Босиљке Павловић – мајка Босе.⁴¹¹

Босиљка Павловић, председница Кола Српских Сестара у Пожаревцу од 1905-1929. године⁴¹¹

410 Вардар 1940. стр.

411 Мајка Боса је била 23 године на челу Пожаревачког подбора Кола Српских Сестара. Умрла је 1929. године.

412 Фотографија из колекције Кола српских сестара у Пожаревцу

Одмах по оснивању Кола у Београду 1903. године, у Пожаревцу су започеле активности угледних Пожаревљанки које су прихватиле идеју и правила Кола српских сестара. Почетком Балканског рата, 1912. године, Пожаревљанке су постале изузетно активне – у Пожаревцу је отворена радионица за израду војничког и болничког рубља, које су, храбре жене са својом првом председницом, мајка Босом, пред саме положаје носиле војницима чисто рубље, одећу, обућу, храну...

У Пожаревцу је постојала болница којом је руководио др Никола Хаџи-Николић,⁴¹³ али Коло српских сестара организовало је још једну болницу, у тзв. Крстиној кући - кући пожаревачког адвоката Крсте Николајевића, у тадашњој улици Цара Душана број 4, у истој кући у којој је касније радио Дом ратне сирочади. Бројне Пожаревљанке одмах су се прикључиле добро организованом раду Кола распоређујући се у четири групе – у активностима на неговању рањених српских војника организујући се непосредно на нези рањених и болесних и одржавајући чистоћу у болесничким собама, пословима око рубља и преобуке, кућном реду, припреми хране и прихвату уморних, изнурених болесника и превијању њихових рана.⁴¹⁴

Активан рад чланица Кола у болници одвијао се непрекидно од новембра 1912. године до августа 1913. Поред пожртвоване председнице пожаревачког пододбора Кола, Босе Павловић и управне чланице Јелисавета Љешевић (мајке прве Пожаревљанке дипломираног лекара Софије Љешевић), чланице⁴¹⁵ су биле супруге и ћерке углед-

них Пожаревљана – лекара, професора, официра, свештеника, председника општине и чиновника, адвоката, апотекара, инжењера, имућних трговаца и занатлија.

Са почетком Макензенове офанзиве болница Кола српских сестара, али и Среска болница, престају са радом. Лекарско и болничко особље се повлачи са војском, али чланице Кола српских сестара, притајено настављају да раде.

По ослобођењу града, 15. октобра 1918. чланице Кола су на величанствен начин дочекале ослободиоце – свиленом извезеном заставом. О њиховој тајној акцији остала је прича забележена у *Варгату*:

„Једној дана 1916. г. Г-ђа Олија Д-ра Манојловића, редовна чланица „Кола“, верујући, као и сви искрени и родољубиви Срби у срећну звезду и јунаштво нашег народа као и сигурну победу српске њоносне војске, саопшћујући њици Д-р Соји Љешевићки лекару идеју за израду заставе, са којом би дочекале нашу дичну, њобедоносну војску кад се кући буде враћила. Г-ђца Љешевићка, кћи уваженој сестарине Аврама Љешевића, свешћеника, који је у то време био инјерниран у Бујарској, и Јелисавије Љешевићке ујавне чланице „Кола“,

Атанацковић, Лепосава Тодоровић, Даринка Белосавић и Вука Белосавић (супруге трговаца браће Белосавић), Даница Тешић, Јелица Лазаревић, Перка Лукић, Милева Кузмановић (супруга апотекара Кузмановића), Драга Живадиновић, Катица Смиљанић, Христина Јовановић, Настасија Драгићевић, Емилија Грујић, Драгиња Николић, Даница Агајефтић, Наталија Спајић, Софија Николић, Лепосава Павловић (супруга инжењера Милосава Павловића), Вера Динић, Живка Мишић, Мица Матић, Нина Цветковић, Милева Н.Т. Јовановић, Милунка Обрадовић (супруга пожаревачког трговца Милутина Обрадовића, оснивача фонда „Сиротан“), Савка Атанацковић, Зорка Ђорђевић, Вука Радовановић, Олга др. Манојловић, Анка Марковић, Јела Прендић, Христина Лазаревић, Радојка Недељковић, Јелица Перић, Војислава Пауновић, Милица Миладиновић, Драгиња Лазић, Косара Живковић, Љубица Павловић, Даница Барили-Павловић (кћи мама-Босе Павловић и мајка Милене Павловић-Barilli), Лепосава Радојевић, Јела Андрејевић, Љубица Милићевић, Перка Ђормитровић и Јулка Филиповић. *Варгат*, 1914, стр.168.

⁴¹³ Лекар краљице Драге, који је `констатовао трудноћу`

⁴¹⁴ *Варгат* 1914, стр.167.

⁴¹⁵ Емилија Вукчевић (супруга Станојла Вукчевића, лекара Пожаревачке болнице), Милица Радисављевић, Милева Стевановић, Томанија Матић, Зора Стојадиновић, Милојка Селаковић, Љубица

свесрдно прихвати и ту идеју Манојловићкину, иа чак прихвати да се застава ради у кући њених родитеља, иа и да финансира, само све, разуме се у највећој меријности.“⁴¹⁶

Застава је рађена на плавом атласу, златним везом, а мотиви су били све савезничке заставе са грбом Краљевине Југославије на врху, уоквирен венцем од лишћа са цветом липе, везаним тробојком. Овај део веза поверен је чланицама Кола и одличним везиљама свилом, „г-ђи Мари Васе Матића и њеној сестри г-ђи Анки Цветковић-вој“ сликарски део „г-ђи Коси Д-р Јаше Лукића“ лекара, почасној чланици „Кола“ и њеној сестри г-ђи Мици Катић-вој сада г-ђи Бранка Ђурића, инжењера“. За израду ловоровог венца са палмом на другој страни заставе, у злату, замољена је „г-ђица Драгиња Михајловићева, одлична везиља златом“.⁴¹⁷

Тробојка за заставу израђена је од моаре свиле, при чему је једна боја исте наручена у Панчеву и пренео ју је немачки грађанин, друга у Бечу, а донео ју је аустријски официр заједно са свилом за вез венца око заставе. Боје за сликање допремио је један Бугарин, који није имао много симпатија са српски народ, тако да су у изради заставе помогли практично ратни непријатељи Србије, не знајући коју сврху помажу.

Држач за заставу са мотивом липе, у дуборезу је радила у својој кући г-ђица Ана Цветковић. Петнаест дана пред долазак победоносне српске војске, на траци заставе је извезено „1914-1918“ и била предата ослободиоцима 16. октобра 1918. приликом њиховог уласка у ослобођени Пожаревац.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Вардар 1921, стр. 87.

⁴¹⁷ Према: Вардар 1921, стр. 87.

⁴¹⁸ Вардар 1921, стр.90. Данас се „Застава ослободиоцима“ чува у Војном музеју, у Београду

По ослобођењу, болница Кола српских сестара наставила је самостално да ради под управом своје председнице Босе Павловићке. Чланице су саме финансирале рад болнице све док болница није законски постала државна установа.⁴¹⁹

Званични лист Кола српских сестара – *Вардар* – објављивао је извештаје управе Кола и пододбора диљем Србије. Из извештаја подробно сазнајемо о раду пожаревачког Кола, од 1914. године. Сем наглашавања самопрегора и добљовољног рада чланица, у извештајима су уписивани и прилози. Те, 1914. године, председница Кола, мајка-Боса, благајница Милица Радисављевић, и чланице управе Јелисавета Љешевић и Милојка Селаковић, педантно су бележиле уписе прилога добротвора Кола.⁴²⁰ Највећа издвајања Кола односила су се на помоћ тадашњој болници и рањеницима, инвалидском дому, као и „за дочек војске на скели код Дубравице, четницима.“⁴²¹

Већ током 1919. Коло оснива Дом ратне си-рочади у Пожаревцу, а главне поверенице биле су угледне Пожаревљанке: Милица (Емилија) Ст. Вукчевић, Милица А. Радосављевић, Милка А. Љешевић, Милева Ђ. Стефановић, Љубица Б. Павловић, Лепосава Ј. Пауновић, Даринка П. Белосавић, Даринка С. Станисављевић, Драгиња Ж. Лазић, Ружа М. Стојановић, Љубица М. Ђорић, Цвета Р. Бикловић,⁴²² Милојка Селаковић, Калиопа Т. Пантић и Косара Ђ. Наумовић.

⁴¹⁹ Грађанин 1928, бр.105. стр.1.

⁴²⁰ „Михаила Бркића, индустријалца у име свог почившег брата Гргура, Милеву Н.Т. Јовановић и сина Братислава, у име мужа и оца Николе почившег, Венцл Бајлони у име свог пријатеља Јосифа Крецловића почившег, Мита Станисављевић, апотекар у име своје рано умрле сетре Јеле и Емилија Вукчевић у име умрле мајке Христине Николајевићке.“ Вардар 1921. стр.168.

⁴²¹ Вардар 1921. стр.168.

⁴²² Супруга Рудолфа Бикловића, професора немачког језика у Пожаревачкој гимназији.

Управа Кола српских сестара у Пожаревцу оснива Друштво за заштиту југословенске деце, 1919. године.
(Фотографија из колекције Кола српских сестара)

Већ 1919. године прошириле су свој рад основавши Друштво за заштиту југословенске деце, помажући незаштићену децу чији су родитељи настрадали током Првог светског рата. Ширећи број установа под управом Кола, милосрдне и хумане Пожаревљанке увећале су број хуманитарних акција и повећали прилив средстава за њихово финансирање. Чести су били прилози у новцу али и у делима намењеним Дому сирочади.⁴²³ У *Грађанину* су бројне изјаве захвалности управе и корисника дома добротворима, што говори о великом саосећању и бризи заједнице која подржава акције Кола и племенитих жена.⁴²⁴

Крстина кућа у Душановој улици послужиће као Дом ратне сирочади до 1928. године, када „на свршејћу школске године деца која су свршила 4. разр. основне школе дајће су на занатле, а у Дому је остало 15. деце“.⁴²⁵ Министарство социјалне

423 Г-ђица Др. Софија Љешевићева лекар, изволела је послати Дому сирочади 100 дин. да се о Малој Госпојини, спреми деци бољи ручак“, или „Г.Франц Пилц, директор Костољачког мајдана приложио је Дому сирочади 100.д.“ (*Грађанин* 1926, бр. 79. стр. 3.); “Г-ђа Даринка Белосавићка изволела је приложити Колу Срп. Сестара 100 дин. ... Г-ђа Даринка Милосављевићка 50, г-ђа Боса С. Павловићка 50... Госпођама Управа Кола изјављује своју топлу захвалност... Г-ђа Перса Вељковићка свог сестрића поч. Бору Илића опанчара уписала је за добротвора Кола Сестара са улогом од 100 д....“ (*Грађанин* 1926, бр. 89. стр. 3.)

424 [Захваљујемо се на прилозима] „Г. Павловића, трг. овдашњег, г-дина Живојина Алексића, архивара среза пожаревачког, г-дина Живана Карајовановић, трговца, г-ђе Јеле Рибарац, г-ђа Косара Б. Наумовићка, затим г-дин Иван Николић, адвокат овдашњи, г-дин Јеврем Касидолац, г-дину Адолфу Анафу, власнику биоскопа „Оријент“, који је често даривао малим штићеницима Дома бесплатно приказивање децјих бајки и филмова – „кад год у своме биоскопу даје какав поучан филм увек позове децу из Дома Сирочади... на овако великом поклону дародаваца који и досада без сујетне и рекламе указиваху родитељску пажњу, према ратним малишанима, Управа Дома изјављује најсрдачнију захвалност. Сирочад Дома умеће да цене овакве своје заштитнике, тек кад од њих постану корисни чланови друштва, а за сада се на милодару моле милосрдном Боју за здравље својих искрених добротвора“ (*Грађанин*, 1925, бр. 96. стр. 3.)

425 *Вардар* 1928, стр. 71.

политике тада укида Дом ратне сирочади и у Крстиној кући отвориће се Дечје забавиште.⁴²⁶ *Грађанин* је одреаговао - иако су чланице Кола о свом трошку реновирале и оправиле Крстину кућу – за време рата оштећену у бомбардовању – Дом ратне сирочади важио је за један од најбоље уређених, а финансиран од стране чланица Кола и хуманих Пожаревљана а не од стране државе, „нажалост, негативном кампањом, због личне и политичке мржње, Дом је затворен.“⁴²⁷

Хуманитарни, пожртвован рад чланица Кола српских сестара наишао је на потпуно одобравање у новој држави и његове чланице награђене су одликовањима за изузетно ангажовање као добровољне болничарке и неговатељице у војним болницама или непосредно на ратишту.

Академска сликарка, оснивач Кола српских сестара, добровољна болничарка Надежда Петровић, понела је Медаљу за ревносну службу, као члан санитетског особља почетком ослободилачких ратова 1912. године.⁴²⁸

Све чланице Кола српских сестара које су у току оба балканска рата радиле као добровољне болничарке у IV резервној војној болници одликоване су медаљом Крст Милосрђа.⁴²⁹ Чланице Кола које

426 Више: Ј. Живковић,

427 *Грађанин*, 1926, 87, 2.

428 Ј.Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова 1912 – 1919 са освртима на рад Пожаревачког погодног друштва у наведеном периоду*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, научни скуп, I св.2, Историјски архив Пожаревац, 2006, стр. 104. наводи: „Медаља је установљена 1912. године и додељивана је појединцима за «показану одличну и ревносну службу на ратишту». Додељивала ју је Канцеларија Краљевих ордена на предлог Министра војног, уз диплому коју је потписивао непосредно Краљ.“; Ј. Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Народни музеј Пожаревац, 2007, стр. 120.

429 Ј.Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова...*, стр. 104. наводи: „Медаљу Крст Милосрђа установио

16 ОКТОБРА 1920 Г. ПРОСЛАВА ОСЛОБОЂЕЊА ГРАДА ПОЖАРЕВЦА СЛЕПИ ИНВАЛИДИ ИЗ
ЗЕМУНА И УПРАВА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА — ОДБОР ДОМА РАТНИХ СИРОЧАДИ.

ФОТОГРАФИЈА
ЖИВОЈИНОВИЋА И СИМИЋА
ПОЖАРЕВАЦ

На паспартуу фотографије стоји: 16. октобра 1920.г: прослава ослобођења града Пожаревца
Слепи инвалиди из Земуна и Управа Кола српских сестара - Одбор Дома ратних сирочади
(ИАП, Збирка М. Караџић)

су 1915. године биле на војној дужности и са војском се повлачиле кроз Албанију одликоване су Медаљом Албанске споменице, коју је 1920. године установио краљ Александар.⁴³⁰

Дугогодишња председница пожаревачког подбора Кола, Босиљка Павловић је 1928. године, поводом 25. година од оснивања Кола у Србији, одликована престижним Орденом Светог Саве III степена.⁴³¹

Коло српских сестара носилац је посебних признања које је установило Друштво Црвеног крста - одликовања Друштвени крст и Златне медаље

Црвеног крста Краљевине Југославије.⁴³² То престижно одликовање понела је последња предратна председница пожаревачког Кола српских сестара, Анка Марковић.

Чланице Кола одликоване су и међународним признањима: Медаљу за милосрђе „Флоранс Најтингел“, 1920. године, примила је Делфа Иванић, оснивач и последња председница предратног Кола „као њихово признање за њихово добровољно рад болничарке у рајтовима 1912-1918. године.“⁴³³

је својим указом Краљ Петар I Карађорђевић 7. јуна 1913. године, а поводом балканских ратова као својеврсно признање „официрима и војницима српске војске, добровољним болничарима и болничаркама за нарочиту бригу, ревносну, уредну и предану негу, поштовање и узајамне услуге и помоћ рањеним и болесним војницима у рату и миру, за време епидемија, поплава и глади.“

430 Ј.Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких рајтова...*, стр. 104.

431 *Варгас* 1929. стр.31: Орденом Светог Саве II степена одликована је тадашња председница Главног одбора, г-ђица Мирка Грујић. Орденом Светог Саве III степена, поред председнице пожаревачког подбора г-ђе Босе Павловић, одликована је прва потпредседница по оснивању Главног одбора Кола, г-ђа Делфа Иванић. Емилија Вукчевић, председница пожаревачког Кола у периоду 1939-1934. године, 1930. године одликована је Орденом Светог Саве V степена. Овим су одличјем каснијих година одликоване и Даринка Миловановић, управна чланица и добротвор пожаревачког Кола, и учитељица Дара Антић, управна чланица и управитељица дејег опоравилишта Кола српских сестара Пожаревац. Орден Светог Саве је установљен 1883. године и додељиван је за заслуге у области просвете, књижевности, црквене делатности и лепих уметности. Имао је шест степена, а уз Орден додељивана је и диплома коју је потписивао Краљ.

432 Ј.Живковић, *Коло српских сестара*, стр. 120 и даље.

433 Ј. Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких рајтова*, стр. 104-105: „Исто признање добиле су следеће чланице Кола српских сестара: Љубица Луковић (председница Кола, умрла 1915, постхумно, 1925. године, Анка Ђуровић, 1923. године и Боса Ранковић, 1931. године. Медаљу „Флоранс Најтингел“ добила је и америчка новинарка Мери Гледвин, која је као добровољна болничарка радила у српском санитету током Првог светског рата....Примајући медаљу, Мери Голдвин је рекла: „Медаља ми је драга, али оно што за мене значи многа већа награда јесте захвалност рањеника и болесника и њихово поштовање са Колом српских сестара.“

ГОЛГОТА ЖЕНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Октобра 12. 1915. године Макензеновом офанзивом окупиран је Пожаревац. Град је претрпео бомбардовање и са тла и из ваздуха и био руиниран, а већу катастрофу спречио је грађевинац Филип Пфаф, по народности Немац, који је већ 30 година живео у српском граду. Немачки командант Франц Хајдл је с чуђењем дочекао Пфафа немогући да поверује да је он могао да живи „међу дивљацима“. Пфаф је једва успео да убеди пуковника да не бомбардује варош уверавајући га да је једва остало око 260 грађана од 14500 становника који су избегли из Пожаревца.⁴³⁴ Било је договора да виђенији грађани остану у вароши и изврше предају Пожаревца.⁴³⁵

Аустроугарски агенти су извештавали да у народу постоје „укорењене устаничке намере“ – окупљање становништва у кафанама, склоност младих људи да читају, црна одећа на женама и девојкама, гласине којима је становништво више веровало него званичним информацијама.⁴³⁶

434 С. Максимовић, *Успомене из окупације - Немачке, Аустријске и Бујарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919, стр. 22-23; Д. Милорадовић, *Три џешке године окупације у Пожаревцу*, рукопис.

435 „Грађани који су остали да дочекају непријатељску војску од мушких били су: Жика Лазић, трговац, Мита Ђорђевић пензионер, Жика Ристић, Трифун Протић свештеник, Драга Девић, Мика Урошевић, Сава Николић баштован, Живко Гајић, Клеменс Халупа, Б. Анаф, Милош Мирковић, Милосав Јосић, Мита Радовановић-Булеварчија, Мита Димитријевић, фотограф са женом, Јован Костић Ђакон, Никола Вукомировић, Ђура Петковић, Ђока Миленковић, Миладин Стојановић терзија, Мита Николић, Риста Колоњас, Мата Славуј, Коста Економидес, Коста Котула, Димитрије Димитријевић, Ђорђе Костандинов, Филип Пфаф, Ферко Пфаф, Милан Пургер берберин, Миленко Курјачки, Илија Динић, Никола Динић, Љуба Обреновић, Димитрије Манојловић, Сава Илић-Плашипилац, Никола Ћурчија, Милутин Благојевић, Влада Симић, Ђорђе Павловић, Мита Илић-Рогич, Миливоје Стефановић, Мита кмет,“ али било је и жена: „Даринка С. Станисављевић, Лиле Николић, Даница Агајевић, Дуда Марковић, Паула Чечелска.“ Према: С. Максимовић, *Успомене из окупације - Немачке, Аустријске и Бујарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919, стр. 22-23.

436 М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 - 1918*, СКЗ, Београд, 2014, стр. 248.

Крајем те године у град су ушли Бугари и завели своју страховладу: убијање, интернирање,⁴³⁷ пљачкање, мучење – то су синоними бугарског управљања у Војно-инспекцијској области Велика Морава.⁴³⁸ „У аустроугарским областима виде се бар неки спољни изгледи јавног реда. У областима окупираним од стране Бугара јавна безбедност није загарантована...“⁴³⁹

Храном богата Србија, иако је било и тешких претходних година, током Балканских ратова, није оскудевала, али 1916. приноси житарица су били веома мали, а реквизиције велике.⁴⁴⁰ Бугари су у плодној Стишкој равници надгледали жетву, а одузимао су приказивали као добровољни поклон ослободилачкој бугарској држави. Тенденција окупатора била је да ратно-привредна организација успостављена у Србији 1916. и 1917. године, са циљем да се пољопривредна производња обнови, омогући повећање и максимално искористи све за потребе остваривања окупаторског програма, а не за потребе окупираног и измученог становништва.⁴⁴¹

У ратном дневнику Живка Мирковића налази се белешка из 1914: „*Цене у србији биле су цене*

437 Постоји податак да је, по капитулацији Бугарске октобра 1918, у Србију вратило „52.000 интернираца, иако је бугарски Црвени крст нешто пре тога извештавао да је српских депортираних цивила било само 14.324.“ У августу 1917. само у Нежидеру било је 738 жена и 530 деце; јануара 1918 - 801 жена и 622 детета; априла – 973 жене и 770 детета, а маја 1918 - 789 жена и 1.088 деце! Према: В.Стојанчевић, *Србија 1914-1918. Сећање на време бола и њенога*, Београд, 2006, стр. 197. и 249.

438 Према: С.К. Павловић, *Србија, историја иза имена*, Клио, Београд, 2004, 128.

439 М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, СКЗ, Београд, 2014, стр. 247.

440 Према: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, стр. 245.

441 Према: Ј.Живковић, *Окрућ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 18.

и после њурско бујарској рати кукуруз 10 до 15 дин жију 15 до 20 динара и у осталим сточним и економским артиклама било је добро.“⁴⁴²

У архивском фонду Начелство среза звишког постоји документ из 1915: квита о плаћању дела плате служитељу среског расадника у Кучеву чија дневница износи 1 динар и 33 гроша што даје увид у месечна примања запосленог на државном послу: нешто мање од 35 динара је месечна зарада, што је, у односу на трошкове за основне животне потребе, изузетно мало...⁴⁴³

Одмах по предаји Пожареваца и завођењу аустроугарске власти, намирнице су поскупеле. Како су се колоне избеглице кретале према још слободној Ћуприји, и тамо је новембра месеца све било скупље: килограм пшеничног брашна коштао је 1 динар, меса 2 динара.⁴⁴⁴ Наметнуто гладовање, смањена следовања хране, забране продаје намирница на пијацама, реквизиција кулминирала је 1917. године са застрашујућим недостатком хране.⁴⁴⁵ „Једном наредбом аустроугарских окупационих власти из 1917. количина меса за „месне дане“ одређена за децу између 5 и 14 година износила је само 80 грама; количина поврћа била је ограничена на 250 грама, док је стална оскудица брашна и посебно млека до крајности отежавала основно преживљавање деце.“⁴⁴⁶

Преплашено, већ исцрпено становништво било је преокупирано пуким преживљавањем, најеле-

442 ИАП, дигитализована збирка Живка Мирковића из Дубравце, Ратни дневник, рукопис.

443 ИАП, НСЗ, 122 I 1915.

444 С. Максимовић, нав. дело, стр. 35-36.

445 Више: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, стр. 246; Б. Младеновић, нав. дело, 782.

446 М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватној живој у Срба*, Клио, Београд, 2011, стр. 469.

ментарнијем одржавању живота и бриге око деце. „То је „убило“ вољу људи за политичким животом. „У Србији данас нема отворене политике, ту се једино радом занимају“, писало је у једном извештају. Аустроугарски обавештајни официри су приметили да су некада ратнички расположени Срби постали „веома покорни“.⁴⁴⁷

„Сваки појединачни живот под туђинском влашћу представљао је личну драму и био део породичне трагедије стотине хиљада српских породица.“⁴⁴⁸

У Пожаревцу је постојао Комитет за сиромашне грађане. Командант места, потпуковник Иванов, иницирао је стварање овог Комитета.⁴⁴⁹

Ратна немаштина видела се на свачијој одећи. Недостајало је материјала, па није могло да се шије, ни тка, ни плете. Приликом преметачина, Бугари су вредне ствари, па и комаде одеће, односили, или, једноставно, уништавали. Увек чуван комад одеће – „кад се изађе“ – више није постојао; и он је постао закрпа до закрпе. У српском

447 Б. Младеновић, нав. дело, 782.

448 В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 197.

449 Комитет за сиромашне грађане су чинили: „председник Стеван Максимовић, чланови: Милан Стојадиновић, Страхиња Пантелић, Михаило Душманић, Стојадин Матић, Давид Анаф, Јеврем Касидолац, Коста Обрадовић, Риста Колоњас и Миливоје Антић. На оснивачком збору прикупљено је 500 круна, а пример за то дао је Иванов својим прилогом од 20 лева. Потпредседник Кнчев – Бугарин, није долазио на седнице комитета нити узимао било каквог учешћа у њему. Одбор је прикупио 38.849 круна и сваког месеца делио сиротињи. Апотекар Мита Станисављевић је током окупације из своје имовине издвојио 170.000 круна и поделио својим сиромашним грађанима. Од донатора са већим прилогом можемо издвојити: Јулку и Брану Јовановића са 800 круна, Дару Б. Јовановић са 100 круна, Даницу Ранка Матића са 160 круна, Саву Кара-Јовановића са 1000, Бајлонија са 125, Леона Амара са 110, Младена Стојадиновића са 615, Ранка Матића са 500, Страхињу Пантелића са 100, Ђорђа Николића са 220, Душана Живојиновића са 50 и Бису Петровић са 40 круна.“ М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, стр.388; С. Максимовић, нав. дело, стр. 79-82.

народу постоји дубоко веровање да не треба носити ствари „наопачке“, да се тиме призива зло – сада, у условима дубоке сиротиње, и женски и мушки одевни предмети носили су се наопако, односно оном страном која је мање оштећена, кудикамо сачувана.⁴⁵⁰

Ратни услови диктирали су брисање разлике у одевању између богатих и сиромашних. Предратни модни диктат свео се на могућности пристојног облачења, модни трендови у Србији остали су заборављени. Велики број имућнијих жена су своју елегантну гардеробу мењале за основне животне намирнице или лекове, за дечију одећу и обућу. Одећа се свела на основно или пристојно – да заштити од хладноће. Највише се штедела обућа.⁴⁵¹

Црвени крст био је једина веза са интерниранима, са одведенима у логор, са онима на опоравку или школовању у иностранству. Такође, дописивало се и посредством новина.⁴⁵² Новости су долазиле на многе начине са Крфа до дубина Србије и назад. Значајну улогу имале су новине које су почеле да излазе чим су српске јединице ступиле на северну обалу Егејског мора.⁴⁵³ Солун, као најбезбеднија база српске војске и савезника, био је седиште излагања чак четири листа, потом су стизале новине из Бизерте, са обале северне Африке, Бастије са Корзике, излазиле су и на Крфу, у Паризу, Женеви... Женевске новине „Курир“

450 Д. Милорадовић, *Три шешке райне пожаревачке јодине*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 233.

451 Божица Младеновић, *Райн и приватност: Први светски райн*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр.792-793.

452 *Велика Србија и Најрег – En Avant*, ИАП, Збирка периодике.

453 С. Кнежевић, *Райна дивљаштва...*, стр. 95: фус нота 34 наводи: П. Љумовић, Вести са ратишта, Војска год. VII, бр. 319. од 17. септембра 1998, стр. 33.

доносили су вести о избеглицама, саопштења о стању у Србији и Црној Гори. Команда резервних трупа и подофицирска школа у Бизерти издавала је лист „Напред“ који је доносио и информације са ратишта и штампао писма војника.⁴⁵⁴ „Српске новине“ биле су можда најзначајније. Излазиле су на Крфу и имале најбројнију читалачку публику жељну сваке вести о домовини, кући, породици...⁴⁵⁵ Ту су биле и „Велика Србија“⁴⁵⁶ и „Београдске новине“.

„Централно место у преписци посредством Црвеног крста била је Женева, у коју су притицале информације из окупиране Србије и Солуна, као и пошиљке (новац, писма и дописнице) упућене из логора у земљама Централних сила и избеглих Срба који су се налазили у савезничким и неутралним земљама.“⁴⁵⁷

Уз писма стизала је и новчана помоћ од избеглих чланова породица коју су они слали из неутралних или савезничких земаља. Новац који је пристизао био је исплаћиван у експозитурама аустријских и мађарских банака које су пословале у окупираној Србији. Нажалост, велики број писама и дописница никада није доспео у руке коме су адресирана – Бугари су писма углавном спаљивали.⁴⁵⁸

Уз дописнице, најчешће обележене црвеним печатом цензуре,⁴⁵⁹ према логорима журила су писма са фотографијама најмилијих. У то време бројне фотографије на којима су жене са децом

хитале су на груди очева и супруга заточених у логорима или у интернацији. На већем броју ових фотографија запажа се да су жене обучене у српски грађански костим⁴⁶⁰ – као да ће тај симбол српства помоћи вери и нади заточених и одведених далеко од куће. Стизале су у Србију и фотографије заробљеника из логора, где они, позирајући у униформи, покушавају да убеди своје најближе да не оскудевају и да нису злостављани.⁴⁶¹

О сликању војника на фронту, као и слању писама са фронта, постоји забрана из 1916. године, због повећане шпијунаже и злоупотребе поште са фронта.⁴⁶²

Први светски рат, обрушио се на жене које су остале да штите и бране децу и најстарије, да се носе са општом бедом која је захватила све слојеве становништва. Оставши саме, жене посташе одговорне и за децу, и за старе, за кућу и њиву, за себе саме. Представљале су породицу пред властима. Жена је морала да привређује да би прехранила своје, у недостатку лекара била је видарка, у недостатку учитеља била је учитељица, у недостатку оца била је и отац и мајка, и апсолутни ауторитет и осећајна и брижна. Одједном су јој додељене и мушке и женске улоге у тешким временима. У граду је прихватала да води радњу⁴⁶³ или кафану, а на селу уз кућне обављала и пољске послове.

„У сеоским породицама је много жена остало без мужева. Неке, претежно младе удовице, нај-

460 ИАП, Збирка фотографија 232, 233.

461 ИАП, Varia, Збирка фотографија, 40; Д. Милорадовић, *Три тешке рајине пожаревачке године*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац - Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 250-251.

462 ВА, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П9 к158 Ф2 4/12 од 23.05.1916, 4/15 од 11.06.1916. и 4/28 од 05.07.1916.

463 ИАП, Збирка Јована Милачића, преписка Драгутина Костића и супруге из Жагубице.

454 ИАП, Збирка периодике, *Напред – En Avant*

455 Према: С. Кнежевић, *Рајна дивљаштва...*, стр. 95.

456 ИАП, Збирка периодике, *Велика Србија*

457 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 778: фус нота 19.

458 Према: Д. Петровић, *Извештај Арчибалда Рајса о сјарању пожаревачкој краја од Бујара...*, стр. 269.

459 ИАП, Varia, 195.

чешће без потомства, враћале су се у родитељску кућу, удовице у инокосним породицама су биле принуђене на сталан рад да би прехраниле своју децу. Савременик је после рата записао: „Шта су све издржале јадне сељанке радећи тешке послове, чак и послове које су до тада само људи радили. Орале су, копале, сејале, жњеле, пластиле, радиле од јутра до мрака, често гоњене бајонетом и кундаком, само да би непријатељ што бољу жетву имао. Гајиле су стоку, криле и мучиле се, па често и главом плаћале, ако су хтеле сакупити и заштитити своју имовину. На кулук су ишле, камење вукле, цакове товарице и најтеже послове радиле, без икаквог признања од обесног непријатеља, а уз то су још и порез плаћале, ратне зајмове давале и храниле ону солдатеску по селима.“⁴⁶⁴ У стању опште беде немоћ је неке савладала и натерала их да просе, а негде је победила женска и комшијска солидарност и омогућила да се терет немаштине лакше носи.

Оставши без великог броја радно способних мушкараца који су били или у униформи, у логорима, болницама, на опоравку, или сахрањени, читава Србија постала је насељена већином женском популацијом, децом за коју се требало борити да преживе, или старијом издржаваном популацијом. Та тешка улога није свима подједнако падала. Жене су се нашле пред многим путевима и формама живота: неке су само преживљавале, полупасивно учествујући у одржавању живота и непотпуне породице; неке су узимале активно учешће у покрету отпора, док су друге кренуле моралном странпутицом. „Многе девојке и младе жене су у одсуству мобилисаних вереника и му-

жева постале слободније, па су се чешће упуштале у љубавне авантуре. Последице су биле учестале ванбрачне везе и деца из таквих веза. И после ослобођења многе жене и девојке нису напуштале овакве навике стечене за време окупације.“⁴⁶⁵

У Пожаревцу трговином на црно махом су се бавиле жене. Окружни начелник Костов дружио се са `женскињама` и оне би брзо добиле објаву да путују преко Мораве у подручје аустроугарског Гувернмана или до Ниша. Душманић у свом дневнику згрожен је њиховим трчањем по канцеларијама, „понижавале и себе и све нас, а зато нису ијале потребе, јер су материјално биле добро ситуиране и имале су од чега живети.“⁴⁶⁶

Некада неприхватљиво за понашање жена у доба окупације постало је врло често: пиће, псовке и цигарете.⁴⁶⁷

Ратне прилике довеле су до ширења проституције. Истраживање које се наводи у студији „Историја приватног живота у Срба“,⁴⁶⁸ даје податке прикупљене одмах по окончању Великог рата, да су предратне `пријатељице ноћи` махом биле странкиње, досељенице из Аустроугарске или других суседних земаља, док су то за време рата чиниле или грађанке које су биле толико опхрване бедом и немаштином, жене које су можда и у претходном периоду промискуитетом надокнађивале потребан новац за лагоднији живот, или жене их непосредне околине градова, сељанке из околине, које су можда тако преживљавале. Истраживање је дало и статистику: 60% сељанки из села у око-

465 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

466 М. Душманић, *Робство и слобода, доживаји, ојажања и усвојене у рату и миру*, Пожаревац, 2015, стр. 79.

467 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

468 М. Ристовић, *Од традиције до модерности 1878-1990. Дете између породице, нације, државе и партије*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, 2011, стр. 460.

464 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 785: фус нота 27 наводи: „Правда“, 11. октобар 1919, 1.

лини, 30% неписмених, 60%-80% слушкиња, 10%-20% радница, 10%-20% намештеница, касирки, конобарица. У Београду је 1916. војна власт забележила 300 проститутки у пет јавних кућа.⁴⁶⁹

Током три године окупације склопљено је веома мало бракова. У Кучеву, на територији коју су контролисали Бугари, 1917. склопљена су два брака која су нам оставила своје венчанице и које се чувају у оквиру збирке Varia:

Сведочанство о склапању брака, 1917.
(ИАП, Varia, 1917, 2)

469 Према: Б. Младеновић, нав. дело, стр. 772.

„Свидѣтелство за венчание, Епархија Видинска, Окружије Пожаревско, Околија Жајубишка, в 25ма ден на мјесеца Ноемврија от хилјадогевеиштининседемнадесети лето, венча се Станија Павлова из Жајубице на возраст 17 год на прво венчило с Ивана Петров из Сибнице .. на возраст 19 год на прво венчило, при свештено дејствието на долуодписанија свешеник Тодор Именов служашти в црквама Св.Тројице и свидетелството на кума Руменка Кекова из Жајубица. За уверение дава се настояащето свидетелство, подтврдено с надлежнија печат и одпис. Еноријски свештеник ...“⁴⁷⁰

„Раних бракова“, између старијих девојака и знатно млађих дечака, биле је углавном на селу, где је била неопходна радна снага и – макар привид континуитета нормалног домаћинства у условима када су отсутни старији, мобилисани, интернирани или погинули мушкарци. Постојали су и на селу, али у граду су били чешћи „дивљи“ невенчани бракови – из потребе за заштитом, помоћи, опстанком... Да љубав не бира време и место и да се често јавља тамо где је најмање очекујете – сведочи велики број прича из окупације о љубави између младих девојака и заробљеника – сународника, али и официра и војника – углавном Срба, али под униформом окупатора.⁴⁷¹

По једном документу, број рођене деце у Београду био је 1916: 516 беба од чега у браку 480; пре рата ванбрачна деца чинила су 1% од укупно рођене деце, а у време окупације чак 4%.⁴⁷²

470 ИАП, Varia, 1917, 2.

471 М. Ристовић, *Разорени оквири приватности: рат и приватност*, у: *Историја приватног живота у Срба*, стр. 579.

472 Б. Младеновић нав. дело, стр. 774, у напмени 8 наводи: АС, ВГГ, XIV/60; „Морамо да напоменемо да је предратна стопа наталитета била је 1,56%, са 4.5 милиона становника.“ В.Стојанчевић, *Србија 1914-1918, Сећање на време бола и поноса, Београд*, 2006, стр. 90-91.

Уз лошу хигијену у ратним условима увек иду заразне и полне болести. Само у Београду 1917. боловало је од туберкулозе 15.000 – скоро сваки трећи становник, а харале су епидемије шарлаха, дифтерије, запалења плућа...⁴⁷³

И у Пожаревцу, као и у другим градовима Србије, узаврела слика страха од предстојеће зиме и ужаса рата. Немаштина, глад, болест, смрт – све се уротило. Сем несташнице хране и основних средстава за живот, недостајали су и лекови. Мијаило Душманић, чија је аптека у центру града вазда била на услузи, за време окупације била је затворена,⁴⁷⁴ док је са радом наставила аптека Мише Станисављевића.⁴⁷⁵ У таквим условима посезало се за доступним – лековима из природе или надрилекарима и њиховим методама.⁴⁷⁶ Уз видарице које познају траве и природне начине лечења, изузетно се повећао број врачара које су озбиљне болести лечиле скидањем чини и врацбина.⁴⁷⁷ Такође, повећао се број „бабица“ које су својим интервенцијама у условима ужасне прљавштине насилно прекидале трудноћу, а од њихових „интервенција“ увећавао се број од сепсе умрлих жена.

У Пожаревцу и околини, према сачуваним подацима, од тифуса је умрло око 650 цивила и око 100 војника.⁴⁷⁸ Свакако да би цифра била знатно већа да је сачувана документација – црквене матичне књиге умрлих које су биле уништаване током ратова. Након контраофанзиве 1914. аустријска војска оставља 3.500 рањених и оболелих од пегавог тифуса. Ваљевска болница постаје легло за-

разе где је дневно умирало између 50 и 100 људи. Санитетски вагони, пољске болнице, кретање великих војничких маса и кретање ратних заробљеника – који нису били изоловани као што се то дешавало у логорима у Аустрији, Немачкој и Бугарској, већ су смештани у касарне док је војска била на фронту – раширили су пегави тифус по целој Србији за врло кратко време.⁴⁷⁹ Децембра 1915. из дописа команданта 9. пука 1 позива трупном лекару сазнаје се да је констатовано избијање колере у Аранђеловцу и околини, а доставља се и упутство о предузимању мера против ширења зараза и куге и колере.⁴⁸⁰

У страним медицинским мисијама, али и у другим српским војним болницама, налазио се велики број жена добровољаца. Процењује се да је у то време у Србији боравило више од 600 странкиња, које су се ангажовале као лекари, управнице мисија, добровољне болничарке, неговатељице.⁴⁸¹

Једна Амедицка мисија била је стационирана у Пожаревцу и покривала је подручје Пожаревачког (Браничевског) округа.⁴⁸² Хумане жене из Америке дочекале у чланице Кола српских сестара из Пожаревца пружајући им сву неопходну подрушку и захвалност.

479 Према: Ж. Антонијевић, Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1914-1915. године, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 386-386.

480 ВА, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П9 к22 Ф2 11/4 (964, 967, 969), од 2.12. 1915.

481 В. Стојанчевић, Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку I светског рата, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 61-72; Ј. Живковић, Савезничке саниџетске мисије и лечење Српске војске, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 101.

482 Према: Ј. Живковић, Савезничке саниџетске мисије и лечење Српске војске, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 98.

473 Према: В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 180, 194.

474 Према: М. Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, КПЗ, Пожаревац, 2009, стр. 101; М. Душманић је био интерниран.

475 С. Максимовић, нав. дело, стр. 101.

476 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 794.

477 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 795.

478 Епидемија је трајала до априла-маја 1916. године.

Чланице Кола српских сестара са чланицама страних медицинских мисија,
испред Дома Подружнице у Пожаревцу, 1915.године
(ИАП, Збирка М. Караџић)

Оснивач Кола српских сестара, Надежда Петровић, сликарка, болничарка, кћи Димитрија Мите Петровића, одмах по почетку Првог рата, одложила је кичицу и из Венеције дошла у Србију да би постала добровољна болничарка. Учествовала је са болницом Дунавске дивизије првог позива у борбама на Мачковом камену – где је страдао ве-

лики број припадника 8. и 9. пука из Пожаревачког округа, а по избијању епидемије тифуса, подлегла болести у Ваљевској болници 1915.

Непосредно по објави рата, прво спонтано, а потом организовано, жене су стале уз војнике, поведене патриотизмом али и одговорношћу. И у иностранству и у Србији, свој дотадашњи рад

У Пожаревцу јула 1918. - у очекивању ослобођења.
(ИАП, Збирка М.Караџић)

на стицању права на једнакост, борби за школовање, право гласа, замениле су патриотским радом ангаживањем у добровољним војним и позадинским болницама, али и активним учешћем у борбама. „Виши интереси“ - национални, хумани, хришћански су превагнули. „Све време трајања Првог светског рата, у значајним биткама, бориле су се и на фронту и у превијалиштима и болницама, на скуповима на којима су прикупљале помоћ за српску војску, шириле мисију добровољног рада и хришћанског милосрђа.“⁴⁸³

⁴⁸³ Ј. Живковић, *Хероине са ђушком у руци*, Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 100.

Према циркуларном писму упућеном командама дивизија, 1915. године,⁴⁸⁴ тражени су детаљни подаци о учешћу жена у редовима Српске војске, њиховим тачним подацима, одликовањима. Тражење је покренуто на молбу француске списатељице која је намеравала да пише о улози жена у рату, и нажалост, тада је одговор био негативан – није забележена ниједна жена са пушком у руци. Убрзо се показало да је извештај команди био нетачан – у војним формацијама, као добровољци, под женским и мушким именима, учествовао је велики број

⁴⁸⁴ ВА, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П9 К206 Ф3 Д 19-1.

жена-војника које су одликоване за своја херојска дела, за храброст у бици и пожртвованост.⁴⁸⁵

Жене добровољци прикључиле су се српском друштву Црвеног крста и биле распоређене за испомоћ савезничким медицинским мисијама, један број њих био је стациониран у позадинским и војним болницама. Војници су ове хумане жене - лекарке, болничарке, неговатељице – називали 'милосрдним сестрама', без обзира да ли су биле српкиње или странкиње.⁴⁸⁶ Међу малобројним женама-лекарима, наследницама прве српске жене лекара, Драге Љочић, налазила се и Десанка Стојиљковић, из Пожареваца, чију даљу судбину нисмо успели да одгонетнемо.

Можда је жена поднела и већи терет током рата као мајка, супруга, кћи, сестра; да замени мушкарца - оца у породици, домаћина на њиви, у фабрици, занатској мануфактури. У одсуству равноправности са мушком популацијом и вековној, наслеђеној маргиналној улози жена у друштвеном, политичком и економском животу на овим просторима, као озбиљан разлог због кога је један број жена узео активно учешће у борбама током Великог рата, види Ј. Живковић. „Можда је у природи жена које су се војевале било и авантуристичког порива, немира, незадовољства устаљеним начина живота или неприхватања ауторитета *pater familias*. Поједине од њих су можда несрећне ратне прилике виделе као могућност да досегну дуго жељену равноправност са мушкарцима.“⁴⁸⁷

485 Више: Ј. Живковић, *Хероине са џушком у руци*, Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 99-109.

486 Више: Сребрица Кнежевић, *Етноантрополошки ирисијуй истраживању феномена пожртвованости малолетних неговатељица у ослободилачким рајовима 1912-1919. године*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 73-87.

487 Ј. Живковић, *Хероине са џушком у руци*, Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 108.

Свакако да је било таквих момената доказивања, али пажљиво сагледавајући њихово ангажовање, самарићанску смиреност, одговорност према остарелој породици и нејачи, пожртвованост у одбрани огњишта и спасавања летине, па и дивљење према војничкој части, потврђује да је то био одговор на ужасно време страдања, спонтана реакција на тешкоће и усађени осећај одговорности и мајчинства.

Женска солидарност и контакти са странкињама које су у великом броју пристизале у Србију – као болничарке или као борци (сетимо се Флоре Сендс, 'наше енглескиње') подстакле су неминовно размишљање о заједничкој женској мисији и јачини 'слабијег пола', усвајању општег осећаја солидарности и високе самосвести да жена може много тога. Ако је могла да се одрекне широких сукања и прихвати 'ратне кринолине', па чак обуче и мушку војну униформу, опаше реденике и буде рањена, њеној самосвести о снази и могућностима више није било повратка – из рата жена је изашла јака и спремнија за нове изазове - породичне, социјалне и политичке.

„Командант Пожареваца и све немачке власти престале су да функционишу 14. октобра и 15. октобра (28. октобра) ујутру напустиле варош.“⁴⁸⁸

За само једну ноћ Пожареваљани су спремили величанствен дочек ослободиоцима. Код кафане „Последњи грош“ била је постављена велика тријумфална капија, цела варош окићена заставама свих савезника, зеленилом и цвећем, од раног јутра орило се. Целу ноћ нико није спавао у страху и ишчекивању.

488 Исто, стр. 389.

Застава ослободиоцима и њене везиље.
16. октобар 1918. године.
(ИАП, Дигитална збирка Д. Крстић)

У 8 сати добош је најавио улазак Српске војске. Појавила се застава од плавог атласа златом извезена⁴⁸⁹ „Председник општине предао је заставу

⁴⁸⁹ Више о настанку „Заставе ослободиоцима“ било је речи у делу рада посвећеном Колу српских сестара. Ст. Максимовић, у свом делу „Успомене из окупације...“ (стр.111-112) пише: [Застава коју су] „кријући од непријатеља по иницијативи г-ђе Олге др М. Манојловића,

команданту коњице г. Цоловићу и поздравио га врло срдчним и патриотским говором:

„И има Бога. Дочекали смо да непријатељи напусте нашу домовину ...и отишао је из земље, понижен, осрамоћен и презрен.“⁴⁹⁰

Тако су жене активно учествовале, уз мушку популацију Пожареваца, при свим важним догађајима у граду – при уласку непријатеља, интернацијама, хуманитарним акцијама, борби за преживљавање до великог дочека ослободилаца.

„Први светски рат је у целој Европи, па и у Србији, уништио стари свет.“⁴⁹¹ „Serbien muß sterben“⁴⁹² спровођена је до крајњих граница...

Србија је из Првог светског рата изашла као осиромашена, обезбљена, привредно експлоатисана земља. Сматра се да је из Пожаревачког округа страдало преко 20.000 војника, док о цивилним жртвама за сада не постоје прецизни подаци.⁴⁹³ Списак никад није закључен, вероватно би цифра могла бити и већа када би се додали сви који су страдали од удара кундака, од глади, од батина, мучења, тифуса и других помора, пререзаног вра-

а у кући и под надзором госпођице др. Софије Љешевићеве, Косара и Милица кћери Стојадина Матића, Мара и Ана кћери Велизара Цветковића и Драгица Михајловићева“ више од две године у тајности везле.“; У Историјском архиву Пожаревац, у оквиру дигиталне збирке фотографија, налази се већи број фотографија снимљених управо 16. октобра 1918, при уласку ослободилаца у Пожаревац.

⁴⁹⁰ С. Максимовић, нав. дело, стр. 111-112.

⁴⁹¹ Предраг Марковић, *Сексуалност између приватној и јавној у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у XX веку, стр.101.

⁴⁹² 'Србија мора умрети!' по игри речи значи: 'Србија мора да цркне!' С.К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1949*, Клио, Београд, 2004, стр. 304-305.

⁴⁹³ Вредна је помена иницијатива П. Мирковића и Ж. Антонијевића и објављен „Србски рајини ђоменик Браничево 1912-1918“ у чак четири тома 2008, 2012, 2014 и 2015, а чији прегалачки посао прикупљања података о жртвама Првог светског рата, о војницима и цивилима још увек траје.

Д. Милорадовић, *Три ђеишке рајине ђојаревачке ђодине*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 254-255.

„Застава ослободиоцима“ коју су током окупације везле чланице Кола српских сестара у Пожаревцу.
Снимили Petro & Aleko Pena, 16. октобра 1918. у Пожаревцу.
(Фотографија у приватној колекцији М. Александрића)

та, убода, препуклог срца од бола због смрти детета, од последица претешког кулучења, безимене мале жртве од неколико месеци или година, међу логорским жицама и зидовима... а сви они далеко од линије фронта. Из рата су изашле многобројне удовице које се никад нису преудале остајући верне својој љубави закопаној у празним кенотафима на пожаревачком Старом гробљу.

Некада друга варош у Кнежевини, пета у Краљевини Србији, Пожаревац је до Првог

светског рата имао све одлике културног и економског центра Округа који је привлачио како становнике из државе да се насељавају у његову плодну равницу и отпочињу посао, тако и странце који су ту нашли свој нови дом. Слика коју је Велики рат оставио чинило се да је трајно избраздала ранама плодну стишку равницу и зауставила процесе модернизације.

ОДЕВАЊЕ И МОДА

Одлучујући моменат за продор европског начина одевања у Пожаревац представља управо напредак заната – младе калфе су одлазиле најчешће у Беч, Пешту, или Темишвар по стицање мајсторског испита.⁴⁹⁴ Такође, имућне занатлије и трговци слали су своје синове у европске метрополе на факултете, а њихов повратак са дипломом означио је и промену културе одевања. Почев од половине XIX века европска одећа сигурним корацима улази у Пожаревац као обележје одређеног друштвеног слоја.

Све фреквентнија сарадња Пожаревца са европским фирмама – било пословна преписка или лични контакти, означавали су и нови корак у европеизацији костима. Мушкарци су с тога много раније од жена усвојили европски начин одевања. Међутим, посматране фотографије из збирки Историјског архива Пожаревац⁴⁹⁵ показују велику разноликост у одевању Пожаревљана и поступност и у формирању мушког костима – на фотографијама из најранијег периода⁴⁹⁶ долази се до сазнања о спорости прилива европских модних детаља: поједини Пожаревљани, уз српску традиционалну одећу носе европску кравату, кошуљу, ципеле или шешир...⁴⁹⁷ Њиховим посматрањем долази се до сазнања да процес европеизације тече поступно, најпре преко појединаца, млађих особа из најимућнијих пожаревачких породица.

⁴⁹⁴ ИАП, Varia, Мајсторска писма; Пешта, на мађарском, 295 и мајсторско писмо на немачком, 292.

⁴⁹⁵ Историјски архив Пожаревац поседује две изузетно важне збирке фотографија XIX века: Збирка фотографија Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика, од чијих 110 фотографија великог формата (принцес и викторија) и око 60 фотографија кабинет формата је велики број идентификованих, насталих у периоду од 1890-1930, и око 357 за сада неидентификованих фотографија збирке „Пожаревљани“, али насталих у периоду 1880-1920. године.

⁴⁹⁶ Баубинове фотографије из 60-тих година XIX века из Пожаревца, из приватне колекције.

⁴⁹⁷ ИАП, Слога, 53/ 2, 3, 4, 22, 27, 55, 56, 75, 140, 153...

Паралелно, контакте овог пограничног дела Србије са западним светом прати и динамика развоја града, привреде и комуникација – саобраћај, телеграф, телефон.

Контакти се одражавају и реверзибилно – страни радници, занатлије, учени Војвођани и Европљани - носиоци европског начина одевања више нису једини посредници преноса новог начина облачења, већ то чине српска интелигенција, трговци и занатлије који фреквентно прелазе границу Србије и Европе.

Најзад, ту су и трговци који своје радње у центру опремају деликатесним производима уваженом из Европе, техничком робом, и, наравно, посебном понудом – модним детаљима – оделима, краватама, ципелама и елегантним асесоаром за господу. Трговачке везе досезале су прво до Будимпеште и Темишвара, Беча и ближих градова Немачке, а потом и до центра моде, до Париза. Елегантна роба за мушкарце и жене, могла је да се набави код Павловића и Мирковића, код Кона, Бенароја и других у центру града, а о свом широком асортиману обавештавали су виспирени трговци јавност преко огласа у *Грађанину* – „Ко оглашује тај напредује“.⁴⁹⁸ У понуди су били: „штофови за женске хаљине од дин: 1, 1,50, 2, 2,50, па до 5 дин. метар као и сав прибор за исте... фланера и плиш порхета... фула француског... Јегерове вуне.. везова... за балске хаљине“ али и „мушких кошуља, крагнова манжетна и краватна, ...шлофјанка, унтерцигера мушких и женских...“,⁴⁹⁹ док „Павловић и Мирковић“ нуде „велики избор жакета, крагнова и шешира женских“ за „наступајућу зимску сезону“, као и „обуће мушке, женске и дечије из

најбољих фабрика“, али и „праве петроградске каљаче“ за пословично пожаревачко блато. Такође, у понуди су: мушки шешири „најмодернијих фасона“, „свиле у свим бојама и квалитетима најмодернијих десена за женска одела, али и „највећи избор атлаза црног за бунде и либадета“. Павловић и Мирковић, у својој специјализованој радњи у строгом делу трговачке чаршије, нуде и „спреме за удаваче“ и то „велики и леп избор свадбених накита... сатова женских са модерним ланцима, прстења у сребру и злату, дијамантских и брилијантских, гране у сребру и злату, кољеа, бурме златне и сребрне и брошева сваковрсних“. Уз то ту су и „најлепше спреме за девере, кумове и старе свате“.⁵⁰⁰ Као посебан детаљ при свадбеном ритуалу већ 60-тих година XIX века појављује се венац са белим прозачним велом, као детаљ невестинске опреме. Њега налазимо на фотографијама из породичних албума врло рано јер је симболизовао престиж породице која је удавала кћер – био је „веза“ невесте са економским напретком и сведочанство да је њена породица и породица у коју улази имућна и да није конзервативна.

1. јула 1900. „Цадик Коен и Фрајденфелд“ објављује да је за своје „поштоване муштерије из града Пожаревца и околине“ радњу „сортирао лепим избором летњег одела у модерним фазонима и укусним кројем ... од 15 дин. па на више... врскапута (иберцигера) од 10 дин. ... јер је то коначна распродаја у радњи готовог одела.“⁵⁰¹ Количина одевних предмета је нагло порасла и требало га је негде адекватно сместити, па су они са 'плићим' џепом могли да употпуне свој мобилијар половним намештајем:

⁴⁹⁸ ИАП, *Грађанин*, 1926, 53, стр. 4.

⁴⁹⁹ Оглас М.Л.Бенароја, *Грађанин*, 1927, 10, стр. 3.

⁵⁰⁰ *Грађанин*, 1926, 53, стр. 4.

⁵⁰¹ *Браничево*, 1. јула 1900, прив. колекција.

*„Продају се добро очувана два креветџа (дрвена) и два шифоњера, један за веш а друји за хаљине. Уишћашћи Косару Ђорђевићку у дућану Каранфиловоме, јорња мала“.*⁵⁰²

Уз гардеробу настала је већа потражња за накитом и асесоаром, мушким и женским, па су пожаревачке радње нудиле, утркујући се, квалитетну робу по „гарантованим ценама“: „Часовничарска и јувелирска радња Милана Т. Стефановића, Добила је велику количину дуката велики и мали жигосани од 1912. год. за исте има и рамове од право дубле тако да дукат не губи вредност пошто се не буши.“⁵⁰³

*„Часовничарска јувил. златњарска и ојшћичка радња Милана Т. Стефановића у Пожаревицу, основана 1893. јод. јавља јошћованим Г.Г. ірада Пожаревица и околине да је добила ... златњих сатћова и ланчева мушких и женских у најмодернијим дезенима минђуша златњих и сребрних сатдиоманјским каменима и друјим разним каменима. .. Велики избор руске ілатјине сћвари: кушћија за цијарејше, ірифова за шћайове...“*⁵⁰⁴

Посебна пажња посвећивала се ципелама. И док су код „Бате“ оне коштале до 150 дин, код малих обућара могле су да се набаве по знатно нижим ценама:

„Јављам јошћованом іраћансћиву како овди іако и на сћрани да сам снабдео радњу од све врстје обуће, мушке, женске и дечије у разним бојама и најмодернијим фазонима. Имам и разних калуја, како за одрасле, іако и дечијих, имам и шивених іайуча женских и дечијих, добре и јаке.

502 Грађанин, 1919, 51, стр.2.

503 Грађанин, 1913, 2, стр. 4.

504 Грађанин, 1919, 51, стр. 2.

*Примам јоруцбину обућа све врстје, іако и изванредних чизама јо захћеву мушћерија и јо јод іаранцијом. Цене солидне и без конкуренције. С јошћовањем, Оіњан Миловановић, обућар, код „Војника“. Табачка чаршија до Милије Сћефановића шћерзије.“*⁵⁰⁵

Наравно, за оне са мало плићим џепом, и на почетку процеса пристизања модног европског асортимана, развило се одређено занатство – полако су папуције уступале своје место обућарима или шустерима, нестајали ћурчије, терзије, абације, било све мање кројача, а ницале занатске радње крзнара и шнајдера, амрелција, шеширција, модискиња, везиња, трикотажера, произвођача пантљика, педикира. У складу са насталом ситуацијом формирају се јаки еснафи – кројачки еснаф формиран је 1895. Потражња за луксузом за вишу класу није била проблем - могло се до Београда или у иностранство,⁵⁰⁶ а нижа грађанска класа снабдевала се и производима Женске школе где су ученице израђивале доње рубље, училе кројење хаљина, израђивале трикотажу, шешире и вештачко цвеће, али и рукавице, вез, плисе...⁵⁰⁷

Намеће се закључак да је пред почетак Првог светског рата у граду је постојала велика потражња али и велика и разнолика понуда одеће, обуће, асесоара, накита, рубља – и по квалитету и по цени.

У Европи је са Првим светским ратом све било окренуто војној индустрији. Униформисање је постало карактеристично у облачењу, не само војних већ и цивилних лица. Запослене жене и у

505 Грађанин, 1913, 2, стр. 3.

506 Дајемо пример Милорада Карамарковића, власника млина и трговца, који је имао стан у Бечу, у Alber Gasse 21, у VIII бецирку, за своје потребе.

507 ИАП, архивски фонд Женска занатска школа, Књига кројева; Ј. Живковић, Занатска школа пожаревачког женског друштва, стр. 153, 155, 157, 160 и даље.

фабрикама и на њиви носиле су широке сукње које су дозвољавале несметане покрете, а онда су „усвојиле“ панталоне прво у виду сукња-панталона.⁵⁰⁸ Током Првог светског рата најважнија одлика женског одевања постала је практичност. Неформална предратна одећа наметнула је својим поједностављеним кројем и лишеношћу сувишних детаља; линија струка је враћена на своје природно место, а сукња је скраћена и проширена. Хаљине-кошуље, настале по угледу на униформу билничарки и радну одећу нижих слојева, комотне тунике, широке сукње дугачке до половине листова, иронично назване „ратним кринолинама“, тамне боје, детаљи из мушке моде и обавезни шешири, умањених димензија у односу на предратне године, постали су свакодневна одећа.⁵⁰⁹ Србија је практичност „ратног костима“ упознала преко великог броја припадница страних међународних болничких и хуманитарних мисија током рата, али у Србију ће та мода стићи далеко после завршетка рата.

Фотографије збирки Историјског архива и из приватних колекција које носе идентификацију и датум, пружају увид у опстајање српског грађанског костима и далеко после завршетка Првог светског рата. Штавише, на основу проверених идентификација закључује се следеће: госпође које носе српски грађански костим нису искључиво везане за период далеко пре краја XIX века. Напротив, српски грађански костим са својим основним деловима – либаде, бареш, сукња, ланац или брош са ликом супруга, тепелук или једноставно уплетена коса, прстен, наушнице, одржао се као идеал стамености грађанске породице, оличење успе-

ха кроз дуги низ година или генерација, па и на фотографији означава моменат не статичности у којој се нису дозволили европски супститути, већ осликава припадање класи друштва која је рано достигла одређени економски и културни ниво, заузела своју позицију у граду и постојано је држи. И у каснијим периодима, фотографије сведоче о присутности фиксираног српског грађанског костима скоро као обавезног, нешто што се само по себи подразумева, када су у питању важни датуми из националног календара или свечаности везане за величање историје – као што је то случај са тренутком освештавања и отварања споменика „Војнику“ 1923. године, у Горњој мали, у Косовској улици где и данас стоји. Фотографија свечног догађаја⁵¹⁰ приказује госпође обучене у српски грађански костим, са мањим бројем европски обучених дама – што говори у прилог томе да није био прописан протокол облачења већ да је национално осећање диктирало примереност костима тренутку. Супротно томе, други пример је фотографија која је снимљена 24. јуна 1894. у част постављања споменика Књазу Милошу у центру парка испред Зграде начелства, осликава једну другу европску варош – даме у потпуно европском модном костиму, уз ташнице, лепезе, велике украшене шешире и амреле, и господа у најбољем западњачком оделу, позирају у тренутку фотографисања. Као да је Пожаревац желео у моменту посвећеном успомени на Књаза који је од Пожаревца установио град, да покаже напредак, ново лице европеизованог града после осамдесет година од Устанка и Милошеве победе код Пожаревца.⁵¹¹

⁵⁰⁸ A History of Fashion and Costume, vol 8, Clare and Adam Hilbbert, The Twentieth Century, Bailey Publishing Associated Ltd, 2005.p.11-13.

⁵⁰⁹ Б.Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, стр.318.

⁵¹⁰ Фотографија у приватној колекцији.

⁵¹¹ Пример према: Д. Милорадовић, *Костјим као сејменџи социјалних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису.

Наше ученице девојачких завода у иностранству, а још више студенткиње медицинских факултета у Цириху и Француској, сретале су се са студенткињама из Русије које су биле препознатљиве по свом стилу облачења. Такође, Руси су и у ранијем периоду пристизали у Србију путем појединачних досељавања, али после Октобарске револуције, тачније од 1919. године досељавање Руса избеглица у Краљевину СХС тече у таласима.⁵¹² Један део руских породица нашао је трајни дом и запослење у Пожаревцу, а о њиховим пребивалиштима у граду налазимо у документу – списку Руса који поседују совјетски пасош.⁵¹³ Већи број њих по професији су били просветни радници који су одмах нашли своје место у школама у граду (највише и Пожаревачкој гимназији), док су на другом месту били лекари, па онда инжењери и техничари разних струка. Њихов допринос је свакако био на пољу просперитета града, али су собом донели и другачију културу свакодневног живота.⁵¹⁴ Костим је већ био формиран. Рускиње су учиниле један ранији концепт моде који су девојке студенти из иностранства донеле у Србију, а то је `револуционарни начин` облачења који „демонстрира политичко-идеолошки став: став жена које нису хтеле да буду само жене, домаћице и

512 Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Стубови културе, Београд, 1996, стр. 117-118: када је Државна комисија обавестила начелника Округа пожаревачког о прихвату избеглица, начелник је одговорио молбом да није у стању да их прими јер не само што је несдостатак стамбеног простора већ да им „недостаје и постељине“. Насупрот одговору власти, избеглице су биле примате и биле топло дочекане, био им је обезбеђиван смештај и прва помоћ за почетак живота у новој средини, Исто, стр. 229-230. Трећи имиграциони талас 1920. распоређен је у источном делу Краљевине СХС, Исто, стр. 203.

513 ИАП, ГПП, Попис руских породица са и без совјетског пасоша, насељених у Пожаревцу, XXVI-696.

514 Више: Љ.Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, II, Београд, 1997, стр. 135-138, и даље.

24. јун 1894. Кнезу Милошу у част
(ИАП, Дигитална збирка Т.Б.Димитријевић)

кожете, већ друштвена бића, која траже своје место и свој део одговорности у друштву.⁵¹⁵ Свој став руске револуционарке из седамдесетих и осамдесетих година XIX века наглашавале су подсецањем косе „ношењем наочара и ципела са `енглеском` малом потпетицом.“⁵¹⁶

Србија и Пожаревац после Великог рата иду новим током - прихватањем нових модних правила. „Београд није прелазник само у архитектури, у привредној структури споља, него и духовно, менталитетски и социјално. Једно велико историјско биће на својој највећој историјско-народној прекретници, биће које се колеба да ли да остане при старом животу или да пригрли нови. И шта да остави од старог, а у чему да се сагласи са новим.“⁵¹⁷ Цела Србија нашла се у истој ситуацији – у улози „прелазника“.

После година ратних разарања наступиле су мирне године запамћене по сиромаштву, беспослици, инфлацији, харању „шпанске грознице“, шпекулацијама, корупцији, штрајковима, спорим обнављањем привреде... Краљевина СХС је чинила много да нађе заједнички корак са европским државама, а у томе, као и током рата, много је помогла Француска. „Култура и дух те државе савезнице у рату и моћне заштитнице у миру постали су узор у свим областима стваралаштва и друштвеног живота.“⁵¹⁸

515 Мирослав Тимотијевић, *Приватни животи појединца*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011, стр.225.

516 Мирослав Тимотијевић, *Приватни животи појединца*., стр. 225.

517 Предраг Марковић, *Друштво међурајној Београда – „град прелазник“*, у: Аутомобил у Београду 1918-1941, Историјски архив Београда, 2002, стр.17: цитиран Владимир Велмар Јанковић, Поглед са Калемегдана – есеј о београдском човеку, Београд, 1938.

518 Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2000, стр.11; Љ.Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, III, Београд 1997, 186-204.

Иако су слике ратних ужаса и попршта разарања још биле присутне, живот је кренуо новим током. Почеле су игранке, ницале дансинг сале, Цигане свираче заменише салонски оркестри, сви су желели нешто да прославе и учили нове играчке кораке. Двадесете су, у читавом свету, добиле епитет „луде године“.

Привреда Краљевине СХС је од 1924. показивала узлазно кретање.⁵¹⁹ Београд је тада почео да добија изглед светске метрополе, са архитектуром која је на свој начин тумачила савремене идеје академизма, националног стила, арт декоа и модерне. Урош Предић ради иконостас Тодићеве цркве у Костолцу, Милена ствара своје фантазије, Кланко почиње прикупљање своје колекције, руски емигранти долазе у Пожаревац... Жанка Стокић стаје на `даске које живот значе`, уз њу су и Миливоје Живановић, Добрица Милутиновић...

Очима искусног, светског човека посматрао је моду Бранислав Нушић. Сматрао је, с правом, да се „мода јавља као револуционар који обара предрасуде, као анархиста који руши традиције, али истовремено и као деспот који немилостиво потчињава масе и насилнички им намеће своју власт.“⁵²⁰ По његовом мишљењу мода настаје из „два рудиментарна инстинкта – подражавања и себичности – а главни регулатори „су климатске, економске и социјалне прилике, државна власт, друштвени мотиви (спорт, туризам, ауто), лични разлози, естетика. Нушић запажа да мода није само ствар одевања већ да она, схваћена као владајући облик понашања и мишљења, делује на породичне односе, политику, уметност, морал, љубав, уопште на све манифестације људског духа.

519 Н.Вучо, *Привреда Београда од 1919-1941*, Историја Београда, Београд 1995, стр.350-360.

520 Б.Нушић, *Мода*, Сабрана дела књ.20, Београд 1966, стр.224.

Пожаревљанке с почетка двадесетих година XX века
(Фотографије из приватних колекција)

Он уочава и битне особине моде двадесетих година: “подмлађивање, истицање дражи и маскулизирање – помушкарчивање”.⁵²¹ Нушић не жали за прошлошћу, већ сматра да млада генерација има право да живи у складу са духом свога времена –

⁵²¹ Б.Нушић, нав. дело, стр. 240.

али критикује новотарије и глупости које су направљене „да их нико не разуме“.⁵²²

Токови модернизације нису сваки град дотакли истим ефектом. Пожаревац је тек 1926. добио

⁵²² Б.Нушић, *Алфа и Омеџа*, Сабрана дела, књ.20, Београд, 1966, стр. 245-266.

струју, откривен је споменик „Војнику“ у Косовској улици, Коло српских сестара отворило је Дом за сирочад, све у граду се још опорављало од бомбардовања и великог губитка својих становника.

Као да је Европа што пре желела да заборави све што је везивало за рат, па је већ 1923. настао нови модни тренд који је радикално изменио изглед и идеал женске лепоте – промовише се витка жена дечачке фигуре, кратко подшишане косе,⁵²³ нашминкана, одевена у хаљине спуштеног струка и навученог „клош“ шешира до танких обрва, са ципелицама са „шпанглом“ и малим штиклицама, и обавезном „писмо“ ташном; док у вечерњим сатима она је обнаженог деколта, руку, леђа, утегнута у корзете, у хаљини обавезно извезеној шљокицама или перлицама истог кроја као и дневна, али дугој до чланака. 1928. године мода носи нови „луди“ тренд: дневна одећа - сукња - је краћа: само прекрива колена.

Мушкарац је у XX век закорачио у одећи јасно дефинисаних облика, боја и намена – панталоне, прслук и сако (зимска и летња варијанта) у уобичајеној дневној варијанти, жакет за свечане дневне прилике, фрак и смокинг за формалне вечерње изласке. Старији мушкарци носили су и реденгот, омиљен у XIX веку, као и другу одећу црне боје, чак и лети, када су млађи одевали беле панталоне и пругасти сако. После Првог светског рата одећа је поједностављена, а „у духу полне мимикрије бркови и брада су нестали с мушког лица“.⁵²⁴

До средине двадесетих година царовале су гамашне, кошуље без манжетни и крагни које су се

накнадно куповале (и то у две варијанте: од каучука који је могао да се пере код куће, и од платна уштиркано и опрано у специјализованој радњи „пуцерају“, који би одавао статус свог власника), марамицу у џепу сакоа и иглу на кравати. Комплетан изглед господина био је допуњен обавезним штапом и шеширом.⁵²⁵ Крајем двадесетих појављују се савремене кошуље са нашивеним крагнама и манжетнама, као и кошуље кратких рукава коју су млади одмах прихватили јер је лети могла да се носи без прслук и сакоа. Спортски изглед и лежерност постали су одлика свакодневне мушке одеће. Фрак, смокинг и жакет, чији се кројеви и детаљи готово нису променили од почетка века, били су најсвечанија одећа, чије је ношење јасно прописано.

Правила „пристојности“ прописивала су одређено одевање и начин понашања у јавном простору. Годишње доба диктирало је квалитет материјала, модни тренд облик и декорацију, али правило је налагало да се из куће не излази без шешира. Деца су такође морала да поштују правила. Удате даме и удовице могле су да носе шешире са шлајером (велом који им покрива лице), али такав шешир био је забрањен неодатој госпођици. Чак би особа која не поштује правило обавезног ношења шешира сматрана и звана лудом.⁵²⁶ Руквице су такође биле битан део модног асесоара и за даме⁵²⁷ и за господу. Ношене су свакодневно, али и у свечаним приликама и уз адекватну одећу. Женски пратилац на улици углавном је био сун-

⁵²³ „Луде двадесете“ више је обележила нова жена него нове грађанке, а мода је тумачена „шаблонима паралелограма“, више: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 277. и даље

⁵²⁴ Б. Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, стр. 323.

⁵²⁵ Штап и шешир остали су синоними Миливоја Живановића у Пожаревцу те се и позоришне свечаности њему у част тако називају.

⁵²⁶ Б. Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, стр. 323.

⁵²⁷ ИАП, Збирка фотографија ж, 221; м 286;

цобран, амрел,⁵²⁸ док је мушкарац носио штап или кишобран.⁵²⁹ Временом, после Првог светског рата, амрели и штапови полако су напустили улице, док их није износила старија генерација. Мантил је постао нови модни детаљ мушког костима и знак идентификације са модернизацијским токовима.

Ново време и „луде“ године донеле су нове трендове – после година ужаса као да је цео свет хтео да брзо мења навике, обичаје, законе понашања и норме. У моди ово је време наглог откривања тела. У Србију стиже из Париза кратка сукња.⁵³⁰ У првом моменту она је 25 цм од земље, а после и много краћа. Уз кратку сукњу дошле су високе потпетице и најлон чарапе. Шокантне промене тресле су конзервативну Србију.

Са плажа мода се преселила и на још шокантнији ниво – појавили су се избори за мис. „Још карактеристичнија новина везана за култ тела били су избори за мис. По мишљењу саме штампе, избор за мис Југославије 1926. године, привукао је ... пажњу... саме жене, поготово оне организоване око Женског покрета, нису биле тако одушевљене овом појавом. Сматрало се да она доприноси моралној деградацији младих девојака и да је симптоматично то што од уједињења друштво не може да уведе у целу земљу обавезно школовање за женску децу, али зато свака паланка има изборе за „мис“.⁵³¹

Ово је период када у Пожаревцу пише Милица Јанковић, Милена Павловић Барили излаже своја прва платна, прва жена лекар у Пожаревцу, Софија Љешевић, добија посао у Градској болници, 'зубарке' отварају своје ординације, када је све више професорки у Пожаревачкој гимназији... то је време када и Нушић ствара своје комаде некад у мизогином тону – попут *Ујежа*, *Некад и сад*, или попут размишљања о моди.⁵³²

Еманципација жена више се није могла зауставити. Све више је узимала учешће у разним облицима и манифестацијама јавног живота, активно учествујући и обликујући и приватну сферу, у којој је до скоро била „закључана“, и јавну сферу коју је освајала.

528 ИАП, Збирка фотографија 115, 233, 234, 235, 236, 268; Слога, 53/188.

529 ИАП, Збирка фотографија 183, 184, 188.

530 П. Марковић, нав. дело, стр.117.

531 П. Марковић, нав. дело, стр.120 наводи: Женски покрет, 7-8 (1932-1933).

532 Б.Нушић, *Мода*, Сабрана дела, књ. 20, Београд, 1966, стр. 223-245.

ЈАВНИ ПРОСТОРИ ДРУЖЕЊА И ЗАБАВЕ

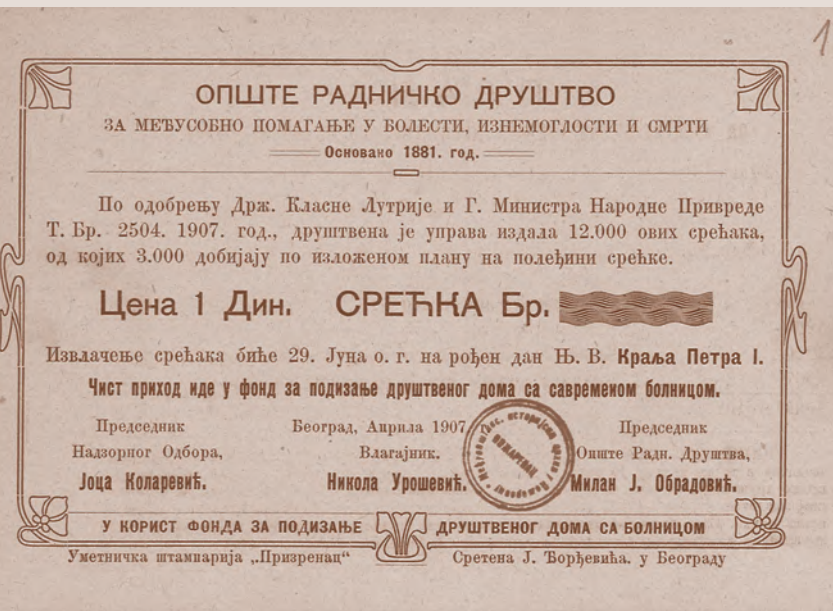
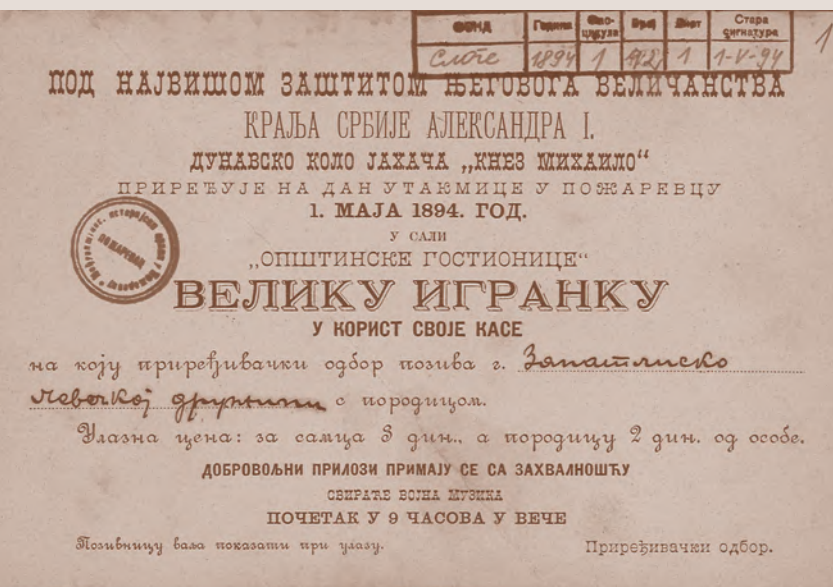
Прославе, забаве, игранке

Простор дневног и ноћног јавног забавног живота у граду чиниле су бројне кафане. У Пожаревцу је 1885. године било 32 кафана и 28 механа које су биле углавном распоређене по малама.⁵³³ 1887. године Ф.Каниц избројао је 80 гостионичара и кафеција и 36 музичара.⁵³⁴ У самом центру налазили су се хотели који су се квалитетом услуга и новотарија такмичиле у броју гостију и понуди. Сваки од отмених ресторана као и одређене градске кафане имали су свој круг гостију. Кафане су се делиле и према културној припадности њених гостију. Стари трговци чаршије – Срби и Цинцари – који су имали дућане дуж пожаревачке *Табачке чаршије* и који су остајали верни оријенталном начину пословања, мишљења и животног стила, нису волели да се мешају са „новом господом“ која је уместо фесова носила цилиндри и припадала модерном европском кругу.⁵³⁵ Ту су били центри целокупног јавног живота и у њима су се, поред састанака на којима су покретане иницијативе и доношене важне одлуке о политичким, друштвеним и културним питањима, састајали и адвокати са клијентелом, пословни људи са својим партнерима, проводације са представницима заинтересоване породице, дужници и повериоци, радници и послодавци. Кафане су биле и својеврсне „радничке берзе“. Знало се у којим су се локалима окупљале занатлије и радници одређене струке, тренутно без посла, па су

⁵³³ М.Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, 151.

⁵³⁴ Ф.Каниц, нав. дело, стр. 171.

⁵³⁵ Ј.Николић, *Пожаревачке кафане као средишња друштвеној и културној животи у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, Зборник са међународног научног скупа, III св. 6, Историјски архив Пожаревац, 2008, стр. (323-334) 327; Према: Д.Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, Пожаревац, 1994.

Сачуване позивница на велику игранку,
из 1894. године, и срећка из 1907.
(Историјски архив Пожаревац, Слога)

заинтересовани послодавци тамо одлазили и ангажовали појединце и групе који су им одговарали.⁵³⁶

„На том простору било је могуће видети људе разних друштвених категорија и занимања, од оних који су поштено и мукотрпно радили и зарађивали да би прехранили своју породицу до људи са маргина друштвеног живота, често неприхватљивих за средину због своје сумњиве делатности. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно. Њихове судбине повремено су се укрштале, повезујући приватне животе грађана једног места као што је био Пожаревац.“⁵³⁷

Свака угоститељска радња имала је своју сталну клијентелу по којој је била препознатљива. Хотел *Гранд* био је репрезентативно стециште угледних и културних кругова Пожареваца – ту су приређиване многе забаве, прве биоскопске и позоришне представе. У хотел *Српска круна* навраћали су, на јутарњу кафу и читање новина разапетих на држачима од бамбусове трске, трговци и занатлије чије су се радње налазиле у близини, а у вечерњим сатима у његов ресторан залазили су чиновници и официри.⁵³⁸ Кафана *Златишн илуј* била је стециште веселих пожаревачких трговаца, трговачких помоћника и пословођа нарочито у време када је у кафану пристигла нова музика са певачицом, али и место окупљања сликара.⁵³⁹ У кафани *Последњи прош* окупљали су се многи пожаревачки Горњо-

536 Далеко пре оснивања званичне државне Берзе и Народне банке Србије, кафане су биле место где се могао заменити новац и завршити велики број банкарских послова. Више: Ј. Николић, Д. Милорадовић, Ј. Живковић, *Век банкарској пословања у Пожаревачком округу*, Историјски архив Пожаревац, 2003.

537 Ј. Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеној и културној животи* ..., стр. 323.

538 Према огласу, *Грађанин*, 1927, 74.

539 Посебно пожаревачког сликара наивца Драгослава Стојковића, познатијег као Драга Четкин. Д. Фелдић, *Сликари Пожаревац*, 325.

малци. Ту су одржаване „добротворне забаве *Одбора за ђодизање сјоменика изјинулим Горњомалцима* (1923.г.) а и Цигани су годинама славили своју славу „Чисти понедеоник“.⁵⁴⁰

Приређујући велике забаве са бројним гостима, притом добијајући замашне прилоге од добротвора, великих добротвора, утемељача, Удружење *Слоја* пожаревачких занатлија и раденика је јачала свој углед у граду. Уз све расходе око припреме забаве, председник П. Мартић двосмислено закључује: „Ово да се исплати, А исплатило се...“.⁵⁴¹ Традиционална забава *Слоје* приређивана је другог дана Божића, а најподесније место за свечане забаве са игранком било је у гостионици „Српска круна“ код Ксенофона.⁵⁴²

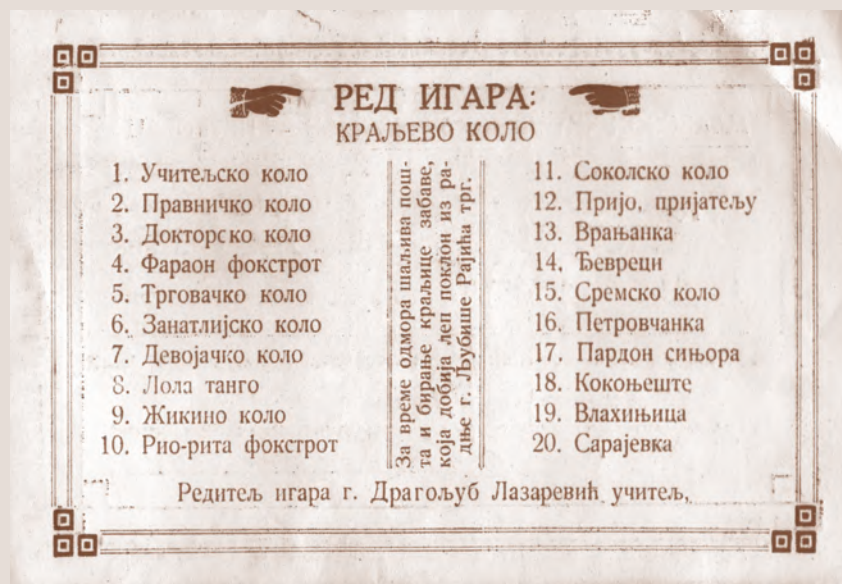
Чланство Слоге и грађанство позивано је да присуствује хуманитарној забави штампаним позивима и обавештењима у *Грађанину*. „Познат вам је хумани циљ „Слоге“, а управа само сматра за част да Вас срдечно позове и да бисте с породицом изволели доћи. Улазна цена од особе у породици 1 дин, а за самца 1,50 дин. Добровољни прилози примају се са захвалношћу. Почетак у 8 и по у вече“ - текст је једне позивнице.⁵⁴³ Сачувани су програми са забава 1906, 1907, 1911. године, као и књижице у којима су даме записивале своје партнере за одређене игре - 1927, 1928... Морамо да споменемо игре које су биле обавезне: почињало се Краљевим, Официрским, Учитељским, Трговачким, Занатлијским, Правничким, Докторским, Соколским или Девојачким колом – у зависности

⁵⁴⁰ Д.Фелдић, *Кафана...*, стр. 250-255.

⁵⁴¹ Д. Милорадовић, *Слоја ђожаревачких занатлија и раденика...*, стр. 7.

⁵⁴² М. Манојловић, Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу, *Viminatium 10*, Народни музеј Пожаревац, 1995-1996, стр. 204.

⁵⁴³ ИАП, Слога и ИАП, *Varia*, 1929.

Програм забаве из 1927. године
(Историјски архив Пожаревац, Слога)

чији је био бал, потом би следили Кокоњеште или Влахињца, а касније се играле окретне игре – Лола танго, Фараон фокстрот, или Пардон сињора. „За време одмора шаљива пошта и бирање краљице забаве која добија леп поклон из радње г.Љубише Рајића, трг.“ У потпису: редитељ игара Драгољуб Лазаревић, учитељ.

Приходи сакупљени на добротворним забавама прецизно су записивани, а из заједничке касе *Слоје* новац је одлазио у хумане сврхе: за помоћ, лечење, пензије, школовање.⁵⁴⁴

У оквиру *Varie* сачувана је позивница коју је маршал двора по налогу Њ.В. Краља и Краљице послао Милану Ст.Павловићу, професору, да при-

⁵⁴⁴ Бележено је име приложника, занимање и приложена свота. Трговци и индустријалци прилагали су знатне суме новца, а међу њима најчешће се помињу: Сава Мирковић, Милисав Павловић, Благоје Богдановић, Јован - Бата Павловић, Игњат Бајлони; Д. Милорадовић, *Прилози ђроучавању социјалних односа на ђимеру архивског фонда Удружења „Слоја“ ђожаревачких занатлија и радника у ђериоду 1893-1950*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св. 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац, 2007. стр. 146-147.

суствује концерту који ће бити „у Новом Двору 15. Децембра 1900. год. Долазак у 8½ сах. у вече.“ При томе је обавезна тоалета:

“за јосиође: тоалет де соаре (деколте) или срјско. За Госјоду: цивилно: фрак, бела марама, декорације. Без леније. Униформа: јарадно (і.і. јенерали : мало јарадно) без ешарје, дуі. јаніа-лоне. Срјске и сјране декорације без леније.”⁵⁴⁵

Претпоставка је да су виђенији грађани Пожаревца, који су учествовали у политичком животу земље на највишем нивоу⁵⁴⁶ били у прилици да буду позивани на дворске свечаности. Професионално афирмисани и социјално и економски више позиционирани Пожаревљани учествовали су на забавама и баловима организованим за њихов социјални staleж,⁵⁴⁷ док је популус био окренут једноставнијим врстама забаве.

Кроз дуги период кафане су биле готово једини облик разоноде, забаве и провода у граду, али и места у којима су се одржавали концерти, играле представе и приказивали филмови. Кафане су чиниле спрегу дневног и ноћног живота.

Са порастом значаја града, развитком саобраћајница према од вајкада развијеним путним правцима, појачаним протоком робе и људи, повећао се број угоститељских објеката. Угоститељство се развијало у правцу европских узора – кафане, гостионице и хотели смењивали су механе и ханове оријенталног типа. Званично, у граду су постојала 3 хотела - *Гранд, Срјска круна и Берза*,⁵⁴⁸ који су правили међусобну конкуренцију. Настојећи да квали-

⁵⁴⁵ ИАП, Varia, 431.

⁵⁴⁶ Нпр. Сима Несторовић, Војислав Маринковић, Миодраг Марковић и многи други.

⁵⁴⁷ Према: М. Прошић-Дворнић, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд 1984, стр. 23-32.

⁵⁴⁸ *Адресар Краљевине СХС за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд, 1928.

Позив за бал на Двору у Београду упућен професору Милану Ст. Павловићу, децембра 1900. (ИАП, Varia, 431)

тетом и разноврсношћу понуде привуку госте, хотелијери и кафеције модернизовали су своје објекте, опремајући их скупocenим инвентаром набављеним углавном у иностранству (порцеланско посуђе из Чешке, есцајг из Аустрије, столице, пећи...), уводећи електричну расвету и текућу воду, украшавајући ентеријер керамичким плочицама, паркетом и тепих стазама, уметничким сликама, раскошним лустерима, инсталирајући радио-пријемнике, постављајући билијар столове и слично.⁵⁴⁹

⁵⁴⁹ Више: Грађанин, огласи; Д. Фелдић, *Сјари Пожаревац*; Д. Фелдић, *Кафане сјарој Пожаревца*.

Већина хотела и кафана за забаву гостију ангажовала је познате музичаре и оркестре чији репертоар су чинили различити музички жанрови, од народне музике до цеза. У новоотвореној кафани *Национал* отворена је башта и том приликом, уз бесплатни улаз певали су „г-ца Тинка Панајотова и г.Јоца Брулић“ – то је, за сада, најстарији податак о наступу певача и певачице у неком угоститељском објекту.⁵⁵⁰ Уз „чаршијске свираче“ – Циганске капеле *Тобеји* који су шкрипавим звуцима својих виолина „свирали на увце“, најчешће гостима кафана *Последњи њрош* и *Злајни илуи* и севдалинки које је певала чувена њевачица *Анка Мијајновић* у *Браничеву*.⁵⁵¹ У сећању Пожаревљана остала су „концерттрирања“ хармоникаша и оркестра њод ујравом *Воје „Ђоре“* из *Ваљева* и отмене капеле у хотелу *Срјска круна*, „дамен капеле“ – певачице и играчице под управом капелника Драгутина Ковача у *Злајном илују* и *Имјеријалу*,⁵⁵² па до првокласног цеза - оркестра *Г. Николе Скородумова* уз суделовање соло њевачице срјских, руских и сјраних њесама њосјође *Галине*, концерттрирања руској чувеној оркестра „*Даз банд*“ са њевањем мешовитој хора њод ујравом *А.Трошицкој*, цез оркестра кайелника светјској ѡласа *Г.Ф. и Р.Шварцмана* у хотелима *Гранд* и *Срјска круна*.⁵⁵³ Било је ту и других врста музике – у кафану *Браничево* 1929. године приспела је *Орјенѡалска музика њод ујравом Серѡија Алађиана* која је певала српски,

550 *Грађанин*, 1889/4; Д.Фелдић, *Кафана старог Пожаревца*, стр. 256

551 Д. Фелдић, Д. Фелдић, *Кафана сѡарој Пожаревца*, Пожаревац, 1994, 259.

552 *Грађанин*, 1927/39, 1927/74.

553 Ј.Николић, *Пожаревачке кафанае као средишњиа друшѡвеној и кулѡурној живојиа...* стр.326; Д. Фелдић, *Кафана...*, 108, 258.

арапски, турски, грчки и јеврејски. Осим свирања и певања, поједине чланице групе играле су игре шамил, маздог и чочек.⁵⁵⁴

Од 1925. године Берза Ксенофона Мантића постаје елитни локал где су се појављивале само познате капеле⁵⁵⁵ тога времена, а чула се и класична музика. Тако је у сали код Ксенофона концертирао Властимир Јеѡић, стипендиста Њ.В.Краља, који се по повратку са турнеје по Италији, Француској, Шпанији и Египту, обрео у родном Пожаревцу 3. јуна 1926. „Почетак у 9 часова у вече. Цена 10 дин. од особе. Столове треба раније резервисати.“⁵⁵⁶ У хотелу Гранд приређено је Јеѡићево „елитно соаре са дансингом и концертним делом“.⁵⁵⁷ За то изузетно вече стављало се поштованој публици до знања да, наравно столове раније резервишу, али и да:

„*Огело ѡо мојѡћносѡи црно. Даме у балским ѡоалетиама. Улазница: кавалѡери 15 д. Даме 10 д. Почетѡак у 9½ час у вече. Улазница на каси. Оркестѡар: Бановића и Гарсона.*“⁵⁵⁸

Иначе је у Гранд хотелу сваке вечери свирао „прворазредни „Штрајк оркестар“, највероватније гудачки састав који је свирао искључиво класичну музику.“⁵⁵⁹

Програми у пожаревачким кафанама одражавали су двосмерну културну оријентацију српске публике која је показивала велико интересовање за народни мелос, али све више и за европске му-

554 Д.Фелдић, *Кафана сѡарој Пожаревца*, стр. 256

555 Капеле: музичке групе, мањи оркестри.

556 *Грађанин*, 1926/30.

557 У концертном делу Јеѡић је свирао: Бахов Прелудијум, Шубертову Пчелу, Бетовенов Менует, Паганинијеву Фантазију на гежици, и своје две композиције – Мамзел чиноа и Од срца, срцу.

558 Д. Фелдић, *Кафана...*, стр. 257.

559 *Грађанин* 1927/32.

зичке традиције. Тако су посетиоце забављали разни народни оркестри, углавном цигански, али и инструментални састави који су на репертоару имали такозване космополитске композиције, укључујући и „дамен капеле“, певачице и играчице. Неретко су се у програмима појављивали и познати глумци који су говорили песме, монологе из драмских дела или учествовали у правим сценским извођењима краћих комада.

Проширењу репертоара забава допринела су и техничка открића. Нову врсту забаве представљале су и филмске пројекције, уз живу клавирску или оркестарску пратњу у време гостовања путујућих биоскопа, приређиване су редовне биоскопске представе. Прва биоскопска представа приказана је новембра 1909. у биоскопу Теодора Најдановића Неготинца у кафани Берза. Цене улазница сз биле за прво место 1 динар, друго 50 пара.⁵⁶⁰

Позориште и биоскоп

Пројекције кратких филмова које су се често смењивале са другим тачкама давале су се и у ресторанима хотела *Гранд*, *Српска круна*, кафанама *Злајни илуи* и *Браничево*, где су гости уз вечеру и пиће, посматрали и најновија остварења зачетака седме уметности. „Американски биоскоп“ почео је са редовним пројекцијама у хотелу Берза, од 10. априла 1911. од 8 и по сати увече, а цене улазница су биле 1 дин и 60 пара,⁵⁶¹ а биоскоп у хотелу *Браничево* био је први биоскоп у Србији који је имао

репертоар филмова са текстовима на српском.⁵⁶² Од директора биоскопа се тражило да дамама које долазе на представе са шеширима, забрани улаз – јер сметају гледање осталим гостима.⁵⁶³

Тако је Пожаревац имао два биоскопа, један прекопута другог, (до почетка Првог светског рата) где се уз гледање филма и свирку неке капеле, могло још и пити или вечерати, јер се седело за кафанским столом. Са јефтинијим улазницама седело се на клупама. Стални биоскоп отворен је крајем 1911. или почетком 1912. и власништво је Мике Стефановића Ђине. Натписи на филмовима били су и на српском језику. 1913. биоскоп купује Ксенофон Мантић и од тада се представе дају у хотелу Српска круна, чији је он тадашњи власник. Двадесетих и тридесетих година XX века у Грађанину су огласе давали биоскоп Оријент, тон-биоскоп *Круна*, Ристе Колоњаса, биоскоп *Анаф* у хотелу *Гранд* и биоскоп *Шухарџи*.⁵⁶⁴ Цене улазница у путујућим и сталном биоскопу биле су вечерње 1 динар, 60 и 50 пара, а дневне 50 и 20 пара. Док су 1920. улазнице за позориште биле од 30 пада до 2 динара, а за путујуће позориште вечерње су биле од 1-1,5 динар, а дневне од 50 пара до 1 динар. На основу тога се закључује да је биоскоп био „позориште сиромашних“, за које су заинтересовани најнижи слојеви градског друштва, али и омладина и деца. Тиме је филм наметнуо позориштима неравноправну борбу. Појава филма створила је једну нову културу.⁵⁶⁵

⁵⁶² Д.Фелдић, *Сџари Пожаревац*, стр. 222.

⁵⁶³ Према: Грађанин, 1913/5, 1913/11; Д.Фелдић, *Сџари Пожаревац*, стр. 222.

⁵⁶⁴ Анаф и Шухарт – житељи пожаревачки

⁵⁶⁵ Више: Д.Фелдић, *Сџари Пожаревац*, стр. 223; С. Цветковић, нав. дело, стр. 69.

⁵⁶⁰ С. Цветковић, *Пожаревачко позориште између два светска рата, каталој изложбе*, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 68 наводи: Слијепчевић, *Кинематографија у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини 1896-1918*, Београд 1982, 33.

⁵⁶¹ *Грађанин*, 1911/32.

Музичке и позоришне представе одржаване су у *Grand* хотелу, а концерти и друга значајна културно-уметничка збивања још и у хотелима *Берза* и *Браничево* и кафани *Последњи ірош*. Позориште је било омиљена културна институција у коју се радо и често одлазило, а гала представе, гостовања уметника и премијере биле су и прилика за ревију вечерњих тоалета.

Позориште и филм имали су великог утицаја на публику. Може се само претпоставити колико је њихов утицај био на Пожаревљанке, у формирању њиховог модног укуса, па и промене животних ставова. Већина тих глумица пратила је европске модне токове, у понашању и спољашњем изгледу. Ако се загледамо у фотографије глумица овог периода приметимо истанчан модни укус и елганцију. Кратке фризуре, брижљиво очешљане и сакривене испод елегантних шешира, бунде и капуту са крзном, свилене чарапе, плисиране сукње, елегантне чизмице које су истицале грациозност њиховог држања, сигурно да нису остављале равнодушним женски део грађанства. Претпостављамо да су и оне настојале да подражавају своје узор. У том смислу одражавала се просветитељска и модернизаторска улога позоришта. Поред тога, на женски део публике и њихову еманципацију утицало је сигурно и то што су глумице биле самосталне, саме су зарађивале и бринуле о себи, што је на изврстан начин отварало нове видике у овој патријархалној и традиционалистички оријентисаној средини.

Сви ти омиљени ресторани, кафане, хотели, поред тога што су се трудили да својим гостима обезбеде што бољу храну и пиће и што су своја врата радо отварали за специјалне прилике (свадбе, балове, скупове), утврђивали су се и у томе који ће од

њих имати атрактивнији забавни програм и први увести неку новину. То је укључивало и разне друштвене такмичарске игре. У кафанама се учио билијар и шах.

Позориште и локали са програмом нису исцрпљивали све могућности за културне догађаје и забаве који су стајали Пожаревљанима на располагању. Приређиване су и многе друге вечерње забаве, игранке, концерти, села, најчешће као пригодне свечаности у част неког догађаја или у добротворне сврхе. Организовала су их разна удружења, али и појединци, а од организатора и прилике зависио је друштвени ранг таквог догађаја и степен свечаности. Мада су углавном приређиване током зимских месеци, било их је и у друга доба године. Лети су се одржавале на отвореном простору, у баштама и то су били популарни кермеси. Двадесетих година у самом средишту града заузимао је простор између парка и кафане *Велика Србија* (део улице *Цвећини ширі*) за приређивање кермеса, искључиво у добротворне сврхе. Улица је затварана за саобраћај и на њен коловоз су изношени кафански столови, за којима су седели стари Пожаревљани, видно означени беџевима које су добили уместо улазница, приликом прилагања добровољног прилога при уласку на кермес.⁵⁶⁶

Такође, у појединим кафанама и хотелима била су села са игранком у славу проглашења независности Србије, концерт са селом у част Ђуре Јакшића, игранка у корист завода и школе за сирочад, за подизање споменика изгинулим борцима у прошлим ратовима. То су биле добротворне приредбе које су организовале многа стручна и сталешка удружења са циљем наменског при-

⁵⁶⁶ Више: М.Прошић-Дворнић, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд, 1984, стр. 23-32.

Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу, 1929. године.
(ИАП, фонд Пожаревачко позориште)

купљања средстава. Као организатори забава и игранки јављала су се и многобројна уметничка, односно певачка друштва од којих је најактивнија била *Слоја*. Забаве⁵⁶⁷ су све мање биле привилегија виших и средњих слојева, већ су их, према могућностима, укусу и потребама приређивали сви слојеви становништва, нижи чиновници, занатлије и радници.

Оно што је повезивало већину људи једне варошке (градске) средине била су најчешћа места њиховог окупљања - кафане. Оне су кроз читав период – и у XIX и почетком XX века, по својој основној намени очувале ранији значај, али су имале и велику важност у животу грађана и мештана из околних села јер су преузимале улогу средишњих институција друштвеног живота.

⁵⁶⁷ Д. Фелдић, *Кафане старој Пожаревца*, 173.

Простори кафана били су места сусретања људи разних друштвених категорија и занимања. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно. Недостатак и скученост објеката за културни и духовни развој повећавао је значај кафана.

У првим деценијама XX века настају дилетантске и радничке позоришне групе.⁵⁶⁸ Поред пожаревачких дилетантских група у град су долазила и путујућа позоришта, а крајем XIX и почетком

⁵⁶⁸ Почетком 1912. формирана је група „Васа Пелагић“ на иницијативу Трише Кацлеровића, социјалистичког посланика из 1912. године (јер Васа Пелагић је преминуо у Казнено-поправном заводу Забела, као политички затвореник и сахрањен је на пожаревачком гробљу. У Историјском архиву Пожаревац чува се његов рукопис и фотографије). Од 1924. постоји Радничко културно-уметничко друштво 'Абрашевић', од 1927. Културно уметничко друштво 'Свест' са драмским и тамбурашким оркестром, (*Грађанин*, 1928/4.); 1929. радници су формирали друштво 'Чича Илија' (друштво је названо по Илији Станојевићу Чичи, познатом комичару београдског Народног позоришта)..

XX века то су путујуће трупе Љубомира Рајичића Чврге – чијој трупи је приступила и Жанка Стокић као праља,⁵⁶⁹ и Љубе Вукомановића у чијој је трупи своју каријеру започео и Миливоје Живановић.⁵⁷⁰ Изводиле су се представе – *Два цванцика*, *Пуковник Валдемар*, *Војвода Брана*, - које су извођене у Позоришту код *Злајној Плуја*, у кафани у Табачкој чаршији.⁵⁷¹

Економски и културно сазрела, масовно посећујући представе дилетантских група и професионалних гостујућих позоришта, пожаревачка публика је изградила однос према институцији позоришта, па је у Пожаревцу 1929. године основано прво професионално позориште у Дому Трговачке Омладине, задужбинској прелепој згради имућних трговаца Павловића и Мирковића, који су у свему били ортаци, па и у задужбинарству.⁵⁷²

Предуслов за стварање слободног времена и један од предуслова за његово корисно трошење јесте економски и материјални положај друштва и појединца. Развој позоришне културе у Пожаревцу од средине XIX века очигледан је пример за то. Довољно економски сазрели, без потребе да даноноћно раде како би обезбедили сопствену егзистенцију, становници Пожаревца траже на-

569 Више: С. Цветковић, *Пожаревачко позориште*., стр. 22; *Грађанин* 1927/14.. Ту су и групе Душана Животића, и Милутина Спаића.

570 Више: С. Цветковић, нав. дело, стр. 22.

571 Подрињско повлашћено позориште гостовало је од 24. априла до 2. јуна 1927. са чак 16 представа, а у њима су Пожаревљани гледали Жанку Стокић, Добрицу Милутиновића, Душана Раденковића – потоње прваке београдског Народног позоришта. С. Цветковић, нав. дело, стр. 22-23; Српско народно позориште из Новог Сада гостовало је у Пожаревцу од 28. марта до 1. маја 1928. и за 33 дана дало 30 представа са „огромним успехом“. *Грађанин*, 1928/35; Почетком 1929. године публика је забављало и Битољско градско повлашћено позориште. Према: С. Цветковић, навед. дело, стр. 23.

572 Имућни ортаци сазидали су у улици Кнеза Лазара у Пожаревцу и две истоветне куће где су живели са својим породицама дуго низ година.

Плакат представе Народног позоришта Дунавске бановине у Пожаревцу, 25. новембра 1931. (ИАП, фонд Пожаревачко позориште)

чина да утроше своје слободно време. Позориште им се учинило као добар начин.⁵⁷³ За разлику од грађана Пожаревца и уопште потреба грађанства у Краљевини, држава није делила такав став.⁵⁷⁴ Стиче се утисак да се све у држави одвија стихијски,

573 С. Цветковић, нав. дело, стр. 60.

574 Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*., III, стр. 424, 429.

без реда и промишљене стратегије, а то се види и из односа државе према позоришту као установи културе, која је и те како могла вршити утицај на креирање мишљења широких народних маса.⁵⁷⁵ Из приложене табеле видимо однос уложеног буџета у министарство војно и у министарство просвете – што врло речито говори о одговору државе на културне потребе њених становника.⁵⁷⁶

Табела 4. Однос уложеног буџета у Министарство војно и Министарство просвете у периоду 1918-1923. године

	Министарство војно	Министарство просвете
1919.	48.04. дин по ст.	3,32
1920.	93,52	6,14
1921	124,27	7,05
1922/23	94,10	18,96

Измењена друштвена структура овог провинцијског града почев од средине XIX века, у корист грађанског слоја, стварала је одређени однос и према позоришној уметности. На форму тог односа и уопште на његово стварање нису утицали само друштвени и економски фактори. Утицали су и неки посебни, као што је нпр. чињеница да је Пожаревац био центар округа, области, општинско место, где је увек боравио један већи број државних чиновника.

Велики број образованих досељеника подржавали су културна стремљења житеља Пожареваца или били иницијатори културног оплемењивања градске средине.

⁵⁷⁵ С. Цветковић, нав. дело, стр. 61.

⁵⁷⁶ С. Цветковић, нав. дело, стр. 61 наводи: Иван М.Бецић, *Финансијска историја Краљевине СХС 1918-1923*, Београд 2003, 56.) из табеле се види да је улагање у војску по глави становника у првим годинама постојања заједничке државе и преко десет пута веће од улагања у просвету. Табела која следи је према С. Цветковић.

На изградњу позоришне културе у овом граду свакако је утицала и близина Београда. Многи студенти који су се вратили у Пожаревац, покушавали су да у својој родној средини колико толико пониште особености провинције, тако у спречи више чинилаца у Пожаревцу настају културна, просветна и уметничка друштва која ће, као и позориште, учинити велики корак у просвећивању

становништва. Пожаревац је имао све `врсте` публике: и оне који у позоришту траже уметничке домете, која у позориште долази из забаве и разбигриге, и оне који у позоришту налазе неке одговоре. Цена улазнице и место седења није означавало `врсту публикума`, али позориште ове форме и периода пружало је свакој групи оно што је она управо желела.

За галерију плаћало се 5 дин, док је улазница за партер, где су седела „господа“, коју су чинили лекари, високи државни чиновници, адвокати, инжењери, официри, било потребно платити 10-30 дин за улазницу.⁵⁷⁷

Према писању *Грађанина* представе су се давале уторком, четвртком, суботом и недељом. Врло често су даване дневне и вечерње у истом дану. За

⁵⁷⁷ *Грађанин*, 1930, 19; С. Цветковић, нав. дело, стр. 65.

ђаке и војску постојале су посебне представе.⁵⁷⁸ Посете су често биле веома бројне „да се публика гушила...“⁵⁷⁹ Онда је наишла Велика економска криза и појава тон-филма 1931. Чињеница да је Пожаревац имао своје љубитеље позоришта и сталну публику, говори да се ова средина приближила престоничкој, да је покушавала да се тргне из провинцијске апатије двадесетих и тридесетих година XX века и свој живот учини квалитетнијим и духовно богатијим.

Рекреација и спорт

Предузимљиви Пожареваљани стално су нудили су грађанству нешто ново. Средином двадесетих година прошлога века Пожаревац је имао своје парно купатило, власника Бране Давинића, а закупца хотелијера Штерије, власника хотела Браничево.⁵⁸⁰ О раду купатила постоји један занимљив запис из 1926. године, у коме се наводи:

Чистиоћа самој локала је изванредна, а кабине са каама као кристал. Под, врати, прозори, клупе, каде, оледала, све блиста и уверава те да овде влада чврста рука и силна воља предузимљивој духа... Веш чист, без ларме и смеће, јер има довољно каа, а за сиротињу класу базен са 8 њушева, сем њоја и кабина са њаром за реуматичаре која ради само суботом...свуда најбољи ред. Има и свој берберица, врло укусно уређен и бојито снабдевен бифе...⁵⁸¹

Међутим, иако је то било једино купатило у ва-

роши, купац Штерија жалио се да је одзив љубике истод сваке кристике, нарочито при том, да су даме слаби њосетиоци и да ће морати да смањи дање одређене за купање дама.⁵⁸² Није сигурно да ли су често објављивани огласи о свакодневном раду парног купатила помогли да се побољшају хигијенске навике житеља, у чију корист је купатило и било уређено.

Током лета постојала је нова дозвољена забава – купање у Морави и сунчање на уређеним пешчаним плажама. Занимљиво је да су, поред редовног железничког саобраћаја, током летњих месеци, саобраћали тзв. „возови за купање“, који су одвозили Пожареваљане до околних речних купалишта. Како је наведено у Грађанину из 1920. године,

„Дирекција њожаревачких железница одобрила је њовласицу од ¼ цене за оглазак и њовратиак вазовима, до њљункаре у Бајовцу за купање у Морави. Посетиоци имају купити у њолазној станици картицу од ½ цене и она им важи и за њовратиак...“⁵⁸³

Стиг и Браничево имају дугу традицију узгајања коња, а Пожаревац прослављен Љубичевом увек се дичио коњима и тркама. Коло јахача „Кнез Михаило“, као пододбро Дунавског кола јахача кнез Михаило из Београда, основано је у Пожаревцу 1892. године и први председник био је Пожареваљанин генерал Илија Гојковић. Дичећи се својим прелепим грлима, у Пожаревцу је 1892. формиран Приређивачки одбор привредно-витешких свечаности, у који су ступиле најуваженије личности града. Председник Приређивачког одбора био је командант пуковског округа потпуковник Никола Цветковић, чланови – бројна позната пожаревачка гос-

578 ИАП, НПДБ-По, Извештај о финансијама позоришта, бр. 43.

579 С. Цветковић, нав. дело, стр. 67.

580 Грађанин, 1926, 94.

581 Грађанин, 1926, 94; Податак наводи и: Ј.Живковић, Окруи њожаревачки у њивреди срыске буржоаске државе, каталог изложбе ИАП, Пожаревац, 2007, стр.65.

582 Грађанин, 1926/94; Податак наводи и: Ј. Живковић, нав. дело, стр. 65.

583 НБП, Грађанин бр. 57. од 18. јула 1920. године; М. Димитријевић, Историја изградње њруа уској колосека – ширине 0,76 метара., стр. 20.

Плажа на обали Мораве, касних тридесетих XX века.
(ИАП, лична збирка М.Антић)

пода, али и даме: Јелисавета И. Бранковића, Јелена К. Јездића, Милица М. Јовановића, Катарина Мих. Петровића, Даница Ага-Јевтића, Даринка Ст. Белосавића, Анка Ник. Цветковића, Јела Јан. Лукића, Даница др С. Димитријевића, Драга др. Ј. Јанковића, Косара А. Стојковића и Софија др. Мил. Јевремовића. Уз њих и госпођице: Јела Шаиновићева, Анђелина Спајићева и Олга Чечелскова.⁵⁸⁴ Већ 1893. Пожаревац добија тркалиште, а 1921. прави хиподром са покривеним трибинама и хиљаду места.

⁵⁸⁴ М.Степановић, *Спорти у Браничеву (1830-1914)*, Народни музеј Пожаревац, 2007, стр. 97, наводи: *Вишњез*, Београд, 15. април 1892.

Давне 1868. уведена је гимнастика у основне школе. Омасовљењем атлетичара у Пожаревцу, под утицајем великог броја војника и официрског кадра који је су службовали у IX пешадијском пуку у Пожаревцу, и формирањем Грађанског гимнастичког друштва „Душан Силни“ у Београду, утицало је да 1897. године постане званично гимнастичко друштво „Душан Силни“ и у Пожаревцу, да би 1910. године променило назив у Соколско друштво „Душан Силни“. Током 1912. и 1913. друштво се омасовило радећи и са подмлатком – девојчицама и дечама, али и са грађанством.

Соколско друштво „Душан Силни“ – девојчице и дечаки 1922. године.⁵⁸⁴

Сваке године Соколско друштво учествовало је у прослави Ђурђевданског уранка са осталим пожаревачким друштвима.⁵⁸⁶

Соколи су у Пожаревцу добили своју салу изградњом Дома Трговачке Омладине који је освештан 1930. године и био легат познатих пожаревачких трговаца – ортака Павловића и Мирковића, а већ 12. јануара 1935. оснива се први сму-

чарски клуб. Пожаревачки Соколи организовали су одмах по оснивању, 10. фебруара 1935. први скијашко такмишење. Старт скијашке стазе био је на Чачалици, а циљ код Саборне цркве у дужини од 12 км. Победник је освојио чак 350 дин, а сви учесници трке морали су да имају оверену потврду о извршеном лекарском прегледу. Девојке су биле све присутније међу Соколима, а у управном одбору, током тридесетих година XX века, имале су и своја четири гласа – др Нада Рутар, Загорка Поповић, Анђа Стефановић и Ангелина Стојановић.

⁵⁸⁵ Фотографија преузета из: Д. Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу...*, стр. 123.

⁵⁸⁶ Више: М.Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, стр. 350.

Дом Трговачке Омладине и Соколана, 1930. године.
(ИАП, Дигитална збирка Т.Б. Димитријевић)

Почетак `фудбалског` живота у Пожаревцу до-
годио се око 1919. године⁵⁸⁷ – „клинци“ су са „кр-
пењачом“ од „ћушкања“ на празном плацу код Не-
мачког гробља, прерасли у фудбалере после једног
поклона – фудбалске лопте, а на плацу се појавило
прво ограђено игралиште у Пожаревцу – П.С.К.“-
Викторија“. Први играчи плаћали су на име упис-
нине 10 динара, а по 2 дин месечно ради крпљења
кожне лопте.

⁵⁸⁷ Инж. Драгомир Ј. Станисављевић „Куси“, *Развој спортиа у По-
жаревцу између два светска рата*, 86-94, Браничево, година X, свеска
6 новембар-децембар 1964.

У Пожаревцу између два Светска рата постоја-
ли су као организовани спортови само ногомет и
хазена, а делимично и мотоциклизам, док поку-
шаји за организовањем и осталих спортских грана
- као лаке атлетике, бициклизма, тениса, бокса и
скијања - нису донели ничег више од тога...

Хазена је поникла у Пожаревцу 1924. године, а
иницијативу за ово дао је Света Б.Живановић, сту-
дент хемије, на чије је заузимање С.К.“Уједињење“
(касније „Викторија“) и основао и своју хазена сек-
цију. Како је хазена наишла на огромно интересо-
вање и „пуну љубав женске омладине“ у Пожаре-

Управни и надзорни одбор Соколског друштва Пожаревац, тридесетих година XX века.
(ИАП, архивски фонд Соколско друштво)

вцу, то је хазена секцији „Уједињења“ приступио велики број чланица и то у главном ученице Пожаревачке гимназије. Пожаревачка хазена се 1927. године учланила у Београдски хазена потсавез. Дрес пожаревачке хазене Спортског клуба „Викторија“ био је црн са белом звездом, а носиле су га: Стана Живковић, Вера Богдановић, Драга Мидић, Дуња Влаховић, Лепа Врбановић, Љубинка Калчић и Косара Станисављевић.⁵⁸⁸ Пожаревачка Викторија имала је прилику да јула 1928. године игра пријатељску утакмицу против актуелног првака света

хазена спорт клуба „Славија“ из Прага. Утакмица ће остати забележена и по резултату којим је пожаревачка хазена изгубила – 13:4.⁵⁸⁹

Остала нам је фотографија са одлучујућег меча Хазена С.К. Викторије и Кумановска С.К. одигран у Куманову 1929. са резултатом 11:2 за „Викторију“ – овом утакмицом наша хазена је основила првенство Б.Х.П-а. Због блата играчице су играле босе. Већ 1930. хазена тим из Пожареваца важио је за једног од најјачих тимова.

⁵⁸⁸ Касније постале: апотекарке, гинеколог, педијатар...

⁵⁸⁹ Грађанин, 1928, 51, стр.3, 5. јул

Пољаревачки хазена клуб „Викторија“, у Куманову 1929. осваја првенство Б.П.Х-а.
(фотографија из листа Браничево, ИАП)

Огласи у *Грађанину* потврђују нам да су на пољаревачке улице стигли аутомобили. Форд, Шевролет, Доџ и Ситроен често су стајала на углу Дубровачке улице – Табачке чаршије да се напуне бензином са прве бензинске пумпе у граду. Многи добростојећи Пољаревљани могли су себи да приуште луксуз и заврше двомесечни курс за „аутовозаре“ – са теоријом и практичним делом.⁵⁹⁰ Тако су „аутовозари“

⁵⁹⁰ Курс је држао Михаило Нићота, машински инжењер и директор Пољаревачких обласних железница. *Грађанин*, 1929, 36.

постали Сава Мирковић, трговац, Милан Стојадиновић, директор Трговачке банке, Мита Богојевић, обласни комесар, Драг. Душманић, апотекар.⁵⁹¹

Иако се шоферирање сматрало спортом,⁵⁹² женама се није издавала возачка „дозвола за моторна возила за јавну употребу“,⁵⁹³ али могла је да буде

⁵⁹¹ *Грађанин*, 1929, 42.

⁵⁹² Б.Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, МПУ, Београд, 2000, стр. 15.

⁵⁹³ *Аутомобил у Београду 1918-1941*, каталог изложбе, Историјски архив Београд, 2002, стр. 158.

«Аутовозари» на пожаревачким друмовима
(ИАП, Збирка фотографија)

члан Српског аутомобилског клуба са завршеним курсом и поседовањем легитимације за возарски курс – група VII.⁵⁹⁴

Близина Београда чинила је своје. Тек што је основан аеро-клуб у престоници, освануо је 24. марта 1935. (по неким подацима 1934. године) и у Пожаревцу: „Оснивачка скупштина Аеро-клуба одржана је 24. марта т.г. у гимназијској згради. Ваља напоменути да је овд. гимназија прва гимназија у Краље-

вини Југославији која има организован подмладак Аеро-клуба „Наша крила“ Краљевине Југославије.“

Свакако да су тадашње гимназијалке имале пред собом визију прве жене пилота у Србији, Данице Томић, супруге прослављеног пилота из Првог светског рата, Миодрага Томића, који је уз-летао и са пожаревачког аеродрома.

⁵⁹⁴ Исто, стр. 131.

ПРОМЕНЕ У СФЕРИ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

Образована, запослена, еманципована... жена остаје домаћица, супруга и мајка. Она одређује стандард и начин живота у својој породици. Модернизацијски токови у међуратном периоду у многоме су успели да жени, управо на том пољу олакшају свакодневни живот.

Културни контакти, досељавање странаца – и Срба и Европејаца – имало је велики утицај на културу живљења. Не само што су се у граду подизале велике лепе зграде од општег интереса, већ су и приватне куће постајале лепше, комфорније, хигијенскије, модерније, чак уз интервенције архитеката. Мењала се унутрашња структура и организација куће, распоред просторија које су се умножавале и постајале неопходне, незаменљиве. Живот је постао лакши. Дуго ће Пожаревљанке кувати на шпорету који ће прво морати да заложу, и по зими и по врелини, али и он ће постати модернији и економичнији од ранијег огњишта и старих облика шпорета. Уместо грнчарских посуда⁵⁹⁵ долазе прве „кастроле“, шерпе и лонци од метала, емајлирани. Комарници или шпајз помажу домаћицама да дуже очувају зимницу и залихе хране. Штавише, не морају да набављају лед код Карамарковића у ледари, већ тридесетих долази фрижидер. Појављују се трпезарије – све елегантнијих облика до преовлађујућих `тонет` столица после Великог рата. Породица се окупља за столом, ручава се из прво металних, а касније порцеланских тањира и користи есцајг и стаклене чаше. Домаћице куће не послужују саме, ту су `девојке`, дошле су из оближњих села или `из прека` и одмениле имућну домаћицу у њеним кућанским пословима.

⁵⁹⁵ Више: Љ.Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*, III, стр. 454.

Умножава се број текстилних елемената кухињског асортимана – од крпа, вежених `домаћица` до елегантних столњака и салвета. Домаћице се утркују која ће више извести `тишлајфера` и `таблета`, ставити лепше завесе и гарнишне, уштирвати их и што боље испеглати пеглом на жар, а од тридесетих и електричном пеглом.⁵⁹⁶ Уз све већу понуду увезеног мобилијара нуде се лустери од мајолике и лампе од `мурано` стакла, али дуго ће осветљење у граду бити на гас, петролеум и шпиритус. Грејање ће бити ослоњено на `краљице` пећи, увожене из Беча или Пеште или зидане каљеве пећи од увежених орнаментисаних шамотних опека. Више неће бити ни окупљања у једној соби, уз лампу или свећу, већ ће електрика донети приватност у сваку собу у кући.

Спаваће собе дају важност родитељима, али и приватност деци. Метални или дрвени украшени кревети били су опремани душецима, дуњама и што бољој постељини пуњеној гушчијим перјем, да би била мека и топла, док су ивице украшаване `шлингерајем` или `толедо` везом. Салони су украшавани огледалима и великим фотографијама урамљеним у овалне позлаћене рамове. Подови се патошу, рибају да буду `златножути`, ћилими су понекад замењивани тепихом, а у ходницима су често дуго остајале ткане крпаре. Имућни, попут куће Несторовића,⁵⁹⁷ доводили су молере из Беча да осликају таваницу и зидове салона, кунстмолерај, или их украсе гипсаним орнаментима, штукатуром.

Пред Први рат појачала се мода узгајања биљака, па су и зими, на трему или у подруму пре-

зимљавали лимуни и олеандри. Дворишта су постала лепо уређена са ивицама од шимшира геометријски организована и испуњена цвећем и хладњаком од лозе, намењеним поподневном окупљању породице.

Био је обичај чувања залиха за зиму у траповима ископаним у земљи и покривеним да кромпир и друго поврће не измрзне. У већем делу града чуле су се кокоши и по неко свињче, док је у ободним малама гајена и рогата стока. Понос Пожареваљана увек је био коњ, па су многе имућне куће имале лепе штале дичећи се својим статусним симболом економске моћи. У двориштим се граде септичке јаме, удаљене од бунара и `шмрка`, праве се клозети, а стајњак одлаже у дну економског дела дворишта. Купатила ће у станове бити уведена после рата.⁵⁹⁸

Жена је и даље била везана за кућу и велики број кућних послова које је морала да заврши у току дана. Примећује се да се начин живота жена почео све више разликовати – не само узроковане економским нивоом породице, већ доласком струје и воде, односно модернизацијом инфраструктуре.⁵⁹⁹

Раније је живот у граду замирао у првим вечерњим сатима, пре него што се спусти мрак све радње су биле затворене, капије закључане, а улице опустеле. Вече је било време породичног окупљања. Дневна живост са улица селила се у куће. Породица је била најснажнији чувар па-

598 Више: Мирослав Тимотијевић, *Приватни живот у породици*, у: Историја приватног живота, Клио, Београд, 2011, стр. 312-343; Милош Тимотијевић, *Град у унутрашњости: облици, просјори и границе приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 579-611; Сретен Вујовић, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, стр. 267-317.

599 Више: Р. Вучетић, *Жена у граду*: – „Мојући дан једне „обичне“ Београђанке“ и „Мојући дан једне „необичне“ Београђанке“, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд, 2007, стр. 153-164.

596 Пожаревац је тек крајем двадесетих (1926) добио електрификацију, што је додатно успоравало модернизацију свакодневице и диктирало ниво стандарда.

597 Кућа Несторовића у Немањиној улици у којој је данас Музеј културне историје Пожаревца.

тријархалног начина живота. Најбројније породице биле су са четири до пет чланова.⁶⁰⁰ Глава куће и апсолутни господар био је муж. Жени је, поред биолошке, додељена социјална и васпитна улога у оквиру породице. Муж је водио све послове, доносио одлуке, његова реч је пресудно уважавана од укућана. Без његовог знања и пристанка ниједна се крупнија одлука у кући није могла донети. Од његове нарави, мудрости и калкулација зависила је будућност кћери или сина. Жена је највише времена проводила у кући заједно са осталим женским члановима домаћинства. Бринула се о кућним пословима, начину исхране, васпитању деце, поштовању обичаја и одржавању народног веровања, познавала народну медицину, била је баштиник разних предрасуда, празноверица, религиозних форми понашања, симбол штедљивости, умереног начина живота и чувар очевог/мужевљевог ауторитета. Њена социјална мобилност била је мала - девојка први пут напушта кућу приликом удаје, а удаје се између 16. и 20, ређе 22 године. Мушкарци су се женили после 30. или 40. године, када би стекли макар малу економску основу за формирање породице. Уобичајена разлика у годинама између мужа и жене била је 10-12 година, што се по духовном суду сматрало нормалним. Брак је склапан путем провадацисања јер могућности за виђање девојке и момка скоро да није било. Битан моменат при склапању брака био је и углед обе породице, тако да су провадације биле неопходне у већој или мањој мери. Живот девојака и жена текао је у кругу породице, комшилука и ближих рођака,⁶⁰¹ био је заточен у сферу „приватног“.

600 Више о градским породицама у: А.Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Посебна изд. књ. 35, Београд, 2002, стр.103 и даље.

601 Више: Р.Вучетић, *Жена у граду, између резерватног приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)*, у: *Приватни живот Срба у двадесетом веку*, стр. 132-164.

Слика се променила. У кући се више није славила само породична слава – крсно име, већ се обележавао рођендан детета; куповали поклони не само за материце и патерице, већ и за нову годину, добијали од Деда-Мраза...

Са вечерњим сатима, млади излазе на корзо, иде се на игранке, журеве, забаве, организоване дочеке нове године, биоскоп, позориште, маскенбале, матинеа, али и на рандевуе. Све је мање провадација, све је више писама и разгледница које се чувају у нахтаснама или кутијама за писма.

Понегде је претерано понашање доводило и до последица. „Проблем“ је могао да се реши у дискретном санаторијуму – где је побачај, иако оштро кажњаван, коштао 2.000 дин (што је три до четири плате неквалификоване раднице) – објавила је *Полиџика* 6. јануара 1929,⁶⁰² па је сиротиња која није имала пара да плати квалитет и дискрецију, прибегавала интервенцијама код врача и „искусних“ жена...⁶⁰³

У граду је предбрачна и ванбрачна сексуалност делимично испољавана и кроз проституцију. Иако је, под окриљем угоститељске делатности, организоване проституције било и током XIX века, досељавање мноштва радника и присуство великог броја војних лица, подстакли су праву експанзију „најстаријег заната“ који су упражњавале „анимир даме“ пристигле у Пожаревац из других делова земље и из иностранства. „Анимир даме“ су правиле друштво муштеријама у кафанама *Српски краљ, Дарданели и Последњи прош...*⁶⁰⁴ „Рат је ба-

602 П. Марковић, нав. дело, стр.115.

603 `Искусне` жене за изазивање побачаја употребљавале су нагорело вретено или недовољно очишћен корен кукурека. Последица и једног и другог `средства` била би најчешће сепса. Према истраживању аутора - Д. Милорадовић, *Епидемиолошки преглед венеричких болести у Југославији*, дипломски рад, 1989.

604 Јасмина Николић, *Проституција у Пожаревцу током 20. века*, у рукопису.

цио невероватан број жена у проституцију“, пишу Радничке новине 1918. (8. децембра).⁶⁰⁵

У складу са модом која је еволуирала, водило се рачуна и о изгледу фризура, али више се чаролија локни није крила у соби, већ је био обавезан одлазак код фризера. Парна `марсел` и `електроондулација` постајале су саставни део навика пожаревачких дама које су уз то пажњу поклањале и козметичким препаратима – пудерима, кремама, парфемима,⁶⁰⁶ а најчешће коришћени су били кремове за лице Пондс, Нивеа, Токалон, Филипон крем који је израђиван у варошкој апотеци Чечелски.

Још 1882. до 1884. године у Пожаревцу је постојала школа играња коју је држао Светозар Радосављевић, „играч из Пожаревца“. Из „улазнице за играње“⁶⁰⁷ не може се одгонетнути које су се игре училе у школи, али бројне сачуване карте са распоредом игара и убележеним каваљерима, сведоче о високој играчкој култури грађана и грађанки Пожаревца.⁶⁰⁸ На игранкама, баловима, журевима, дансингу, више се нису играла кола - све више су простор заузимаали модерни латиноамерички плесови и окретне игре, од којих су највише играни *џанго, џолка, мазурка, кадрил, инџишвалс, румба*, а нарочиту популарност међу Пожаревљанима млађег доба имао је *мађарски чардаш*. О томе колико су ове модерне игре, које представљају својеврсну демонстрацију слободе опхођења и покрета, имале поклонику у Пожаревцу, говори и податак да је још 1912. године постојала и радила школа играња или „танцшуле“ у хотелу *Браничево*.⁶⁰⁹

605 П. Марковић, нав. дело, стр.113.

606 Парфимерија Миодрага Стокића у Пећској улици - Г.Вуловић, Путовођа, стр.22.

607 ИАП, Varia, 216.

608 ИАП, Слога, успомене са забава из 1898, 1904, 1927, 1928, 1933.

609 Часове су давали Драга Павловић, фотограф - ујак Милене Павловић - Барили и Божа Баћић, бакалин. Д. Фелдић, *Кафане сјајног Пожаревца*, стр. 65.

Еманципација жена управо је у сфери интимног, породичног живота, унела многе промене. Последично, повећао се број развода, и смањила се величина породице. Забележено је да је 1922. и 1923. године број развода био изузетно велики, и тај талас се смањио, али никада до предатног нивоа. Забележен је број развода 1925. године: у Београду 671, у Пожаревцу 437, Нишу 323, Шапцу 223...⁶¹⁰

И међуратни период, двадесетих и тридесетих година XX века, обележен је порастом броја развода, бракоразводну парницу такође препушта Духовном суду, Конзисторији. Међутим, лекарска свидетелства, сведочење комшија и изјава мужа пред Већем Конзисторије, нису били довољни да придобију одобравање средине и објаве неприхватање начињених дугова, стога дневни листови узимају улогу осуде јавног мњења за одбегле супруге. Грађанин је, у периоду између два светска рата, био огледало грађанског начина живота и летопис свега што се догодило у градској средини, па објављује велики број приватних огласа остављених мужева.

Доступна годишта *Грађанина* нису објавила ни један сличан оглас који је потписала преварена или остављена супруга.

*Моја венчана жена Живка Лазаревић родом из Маиловца најушћила ме је без икаквој узрока, са влашћу све своје ствари узела и са оцем однела. Позивам моју жену Живку да се врати на њено родитељско брачној животи у року од 10 дана... Милорад Лазаревић.*⁶¹¹

Моја жена Анђа, најушћила ме је 13-VI о.г. и отишла незнано куда одневши са собом њи мала дукаћа у сто динара у њеној, оставивши

610 П. Марковић, нав. дело, на стр.109, наводи: *Полијика*, 14.март 1926

611 *Грађанин*, 1926, 88, 3.

двоје мале деце. Пошћо се ни данас није враћила кући својој, што сам принуђен је преко „Грађанина“ позвати да се у року од данас за три дана враћи кући, после тог времена нећу је примати и тражићу бракоразводну парницу. Исти тако за учињене дугове или каква друга пресудна дела у том времену од кад ме је најуступила не одговарам. Кленовник, 27. јуна 1926.г. Живан М. Живковић, тежак из Кленовника.⁶¹²

Моја жена Даринка најуступила ме је 20. априла 1926 године и до данас не враћа се, већ седи код мајке у Прукову; са собом однела сво одело и моју једну кошуљу. С тога сам принуђен да је преко „Грађанина“ потражим – да се у року од 48 сати враћи својој кући у Брадарца, јер је оставила једно мушко дете од 3 године. 18. јуна 1926, Александар М. Живковић из Брадарца.⁶¹³

„Моја бивша жена Софија Динић, сестра Живка Пејковића, чин. В. Београдске проширине, која ме је најуступила... ових је дана дошла из Београда ради неке протрговине и није нашла за сходно да дође својој кући већ је одсела у „Гранд Хотелу“ са својим љубавником Жиком Селинкићем. Ја... одем у вече са једним писаром и два писмених грађанина и тако затекнем моју бившу жену у недозвољеним односима... После овога чина олашавам је као блудницу... а свакоме наговештавам да јој на мој рачун ништа не даје. Живојин Динић.⁶¹⁴

Оглашавајући у једном броју Грађанина да по истеку датог рока више неће примити жену:

„Позивам моју жену Роксандру да ми се враћи у року од три дана по изласку овог оласа, што

ако не учини иј. не враћи се, нећу је признавати за жену, ништа ћу признавати дугове које буде учинила.

Стављам јој до знања ако ми се неби враћила да ћу се оженим другом на начин на који ми законом не може ништа наудити. Вишомир Вучковић, земљорадник.⁶¹⁵

Већ у наредном броју одбегла супруга се јавља:

„Вишомиру Вучковићу, земљораднику. Твој олас протрговала сам у „Грађанину“ и одговарам. Где си био за шест месеци да ме болесну иледаш, а сада тражиш да ти се вратим у року од три дана. Што ме тражиш кад си ме одјурio и не примаеш у кућу, ја зато што тражиш преко оласа да се жениш теби ако закон дозвољава ти се жени. Роксандра Вучковић.⁶¹⁶

- остављајући нам простора размишљању да ли је то можда сведочанство о насиљу у браку које, по први пут, овако скривено а јасно видимо са страницама новина.

За многе међуратни период било је време декаденце. Грађанске новине одреаговале су на промене које су се из сфере приватног преносиле у сферу јавног и град је то осећао.

„...Морал је у друштву опао. Стар и млад, варошанин и сељак, умни и физички радник тежи јавно – да се што више нажива. ... И женске су на истом нивоу у морале. И оне, младе или старе, образоване или необразоване, и као бољше или сироме склоне су разним авантурама. Женски свет је постао жива слика оних мушких, који их некад из свега оласа кришћују, а не виде себе. ... Човек био ожењен или неожењен није човек ако нема своју љубавницу.... Са друге стране што мање деце мање су бриге. ...“⁶¹⁷

612 Грађанин, 1926, 51, 3.

613 Грађанин, 1926, 51, 2.

614 Грађанин, 1919, 51, 3.

615 Грађанин, 1927, 8, 3.

616 Грађанин, 1927, 9, 3

617 Грађанин, 1927, 97, 1.

И на пољу међусобних односа у браку, Први светски рат донео је велике промене. „И брак је постао кратак, као сукње и фризура“, каже Нушић у једној од својих хуморески приказујући сукоб старог и новог менталитета.⁶¹⁸ Управо то је иницијални разлог да 11. јула 1926. године *Грађанин*,⁶¹⁹ на првој страни доноси текст Јована Десимировића, пароха великоцрничког, „О ванбрачно – живећим“:

„Главни узрок ванбрачноме живоју поред многих, лежи у самој склајању брака; љубав ја склаја, љубомора ја уништава. Дакле, лежи у самом васиштању; у шемјераменју и мнојим и мнојим узроцима који се после склајања брака на површини појаве. Песма народна вели: „не буди језична, да не будеш модрична“, „жен се дико док си мио, ма сиромаш био“... о мизантропији овде ни помена нема, а ипак ишло и о положењу – што би се односило на брак.

Наше законодавство више је заштићило материјалну страну – телесну – брака, која заштићена, ишче из људске слабости и себичности, а на суво штењу пошчињених женскиња и њихове незаштићености; ја и сам брак није довољно заштићен од спољашњих напасаја! Душевна страна брачника најмање је узет у обзир, на да је душевна страна ја, која условљава брак – љубав!... При брачним парницама, праћежни обзир узет је заштићена брачне постојеће, чија заштићена у мнојим случајевима утврђује се

и лажним сведоцима!...“ *Кад брачници душевно ишче, чија ишчења, и поред материјалној ситуирања и положења, није узет у обзир – тежа је и од самој ишчења.*⁶²⁰

Размишљање великоцрничког пароха најбоље осликава величину друштвених, породичних и брачних промена које су се догађале двадесетих, непосредно пре велике светске кризе која ће итекако погодити и Србију и Пожаревац.

Чак и „Домаћица, орган Женског друштва и његових подружина“, даваће савете вредним домаћицама да своје ћерке дају у Домаћичку школу јер ту свака ученица – будућа домаћица – научи све послове неопходне у дому: „спремање соба, кухиње, рибање пода, брисање прозора, кување јела, мешање теста, прераду воћа, прање и глачање рубља, шивење и крпљење рубља и одела и др. Радови су распоређени тако да кроз све послове прође свака ученица, била она богата или сиромашна. На овај се начин науче будуће домаћице да ниједан рад у кући не може понизити жену. При вршењу ових послова упућују се да буду савесне, уредне, вредне и окретне, штедливе у времену, снази, новцу, како би стекле особине добре

618 Нушићева улога у еманципацији жена је контрадикторна. С једне стране, он је један од иницијатора оснивања женског удружења „Цвијета Зузорић“, а с друге: писао је мизогине текстове, осим поменутих (*Београд некад и сад...*) ту је и *Ујез*, карикатура женског удружења; П. Марковић, *Сексуалност између приватној и јавној у 20. веку у*; Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр.111.

619 *Грађанин*, 1926, 54, 1. извод из текста.

620 ...“ Кад једном све у браку нестане, т.ј. све страсти које живот брачни носе – онда само љубав и изагроба букти!... Кад се кроз призму брачну пропусти све што се у животу одиграло, онда се тек види са каквом се озбиљношћу ушло у брак!? Оно, „каква љубав, то су трице паре, паре госпођице“, или за љубав положења, пада се у загрљај недрагоме: како се то страшно свети у брачном животу!!! Срцу се не заповеда. Зар су мало страшне последице... потекле из склапања оваквих бракова???... А није ни чудо, људи у својој слабости, себичности и заслепљености, од вајкада, па и данас, многа дела Божја кроз ните живота рђаво уткали па и сам брак, као Божију установу, наружили осакатили и најодвратнијом шпекулацијом начинили. Кад будемо брак у истини сазнали и према савременоме дугу тражње допунили законодавство у обостраној заштити: „не суботе, већ брака ради“ – онда све недаће брачне, саме ће по себи пасти.“ *Грађанин*, 11. јул 1926, стр.1.

домаћице.“⁶²¹ Штавише, жене морају да се према својим мужевима понашају као према „драгом госту“, да буду предусретљиве, брзе, спретне, 'на висини свог задатка'.⁶²²

Да се љубав ипак не предаје уверава нас оглас:

*„У недељу 30. јануара прославићу њедесећојо-дишњицу своја брачној животи. Персида и Петар Јовановић, ојши. служишељ.“*⁶²³

Стара патријархална породица се распадала. Раширила се контрола рађања.⁶²⁴ Жена је почела да контролише и утиче на свој живот, да буде економски самостална, себи одговорна.

Свакодневни живот жена више није затворен високом баштенском капијом.

621 Наталије Ђуровић, *Преимућство савремене жене која прође кроз Домаћичку школу*, Домаћица, год. XLIX, новембар-децембар бр.4, Београд, 1935, стр. 8-9-10.

622 *Домаћица*, год XLVIII март-април бр.2, Београд, 1934.

623 *Грађанин*, 1927, 8, 3.

624 П. Марковић, нав. дело, стр.131.

Из породичног албума Душманић.
Фотографија настала 30-тих година XX века
ИАП, Збирка М. Караџић

АНАЛИЗА:
ПРОСТОРИ СУСРЕТАЊА
„ПРИВАТНОГ“
И „ЈАВНОГ“ ЖИВОТА

ВИДИЦИ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

Пут од жене која нема никаквих права до жене која је образована, запослена и правно способна, трајао је дуже од истраживаног периода у овом раду. Али протоком времена, од краја XIX века до почетка XX века, односно до тридесетих година XX века, малим корацима 'недогађајне' историје градило се ново место жене у друштву.

У истраживању се пошло од претпоставке да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот Пожареваца кроз визуру жена у периоду од краја XIX до почетка XX века, као целовиту појаву, односно да је могуће показати како се мењао свеукупни живот, како је сталним проширивањем хуманих, просветних, културних, спортских и других активности подигнут на један виши ниво у односу на стање током XIX века.

Први светски рат је попут 'критичног времена' - периода који је својим страхотама пореметио системе вредности, променио идентитет и државе и града и људи.⁶²⁵

Упловљавањем у мирни период изнова градио и раздвојене и рањене породице, стварао нове које су, неоптерећене јаким патријархалним стегама које су владале пре рата. Пожаревац је увек био отворен за економске досељенике, а својим природним богатствима, толерантном друштвеном климом, могућностима за успостављање јаким трговачких веза са иностранством преко Дунава, пружао је велике могућности за успешан пословни и миран породични живот. Стециште многобројних припадника народа и нација и са простора нове југословенске државе и из иностранства, његови и стари и нови житељи направили су од града место различитих нација, култура, језика,

⁶²⁵ Бојан Жикић, *Временска конституализација културних предсталава о јосиосоцијализму, иранзицији и евроинијеирацијама у Србији*, Етноантрополошки проблеми, н.с.год.7.св.4 (2012), стр. 899-930.

навика и менталитета. Надаље, такође је пружао миран породични живот, стасавала је индустрија, највише заснована на преради пшенице, земљораднички крај оплемењен близином рудника давао је могућност зараде и занатлијама и трговцима. Стасавала је и радничка класа, а међу њима било је све више жена.

У циљу истраживања улоге жена у културном и социјалном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века, и ради успостављања неопходне слике времена у којој почињу да се мењају дотадашњи обрасци понашања зацртани обичајним правом и патријархалним начином живота, коришћени су расположиви извори. Архивска грађа сматра се извором првог реда, али њено богатство односи се углавном на догађајну историју. Истраживањем доступне архивске грађе, а круцијално истраживање обављено је у оквиру фондова и збирки Историјског архива Пожаревац, испоставило се да је веома мало докумената који се односе на саме жене, њихов рад, залагање, деловање, живот. Спомињу се као донаторке, добротворке, али највише их је као безимених удатих жена мужевљевог имена и презимена. Хероине у рату биле су „нема група“⁶²⁶ у миру.

Предмет истраживања не ослања се на иманентан историјски тренутак о коме можемо на низу докумената извући тачно одређени закључак. Улога жена и њихово дизање главе и гласа је „недогађајна историја [која] се мора састављати од врло ситних делова. Ти делови се морају међусобно уклопити у складну целину, при чему нема чврсте окоснице као што је хронолошка оса у догађајној историји.“⁶²⁷

626 „Нема група“ је термин Зорице Ивановић, *Појовор* у: Ж.Папић, *Антропологија жене, XX век, Београд...*, стр. 382.

627 П. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918 – 1941, европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, Београд, 1992, стр. 10.

Оновремена сачувана локална периодика⁶²⁸ пружила је обиље података из свакодневног живота града, највећим делом из међуратног периода, оцртала мењање миљеа града, политичка и друштвена превирања, али донела и бројне написе проносећи глас жена.⁶²⁹ Уз архивска документа и објављени извори дали су могућност да се сагледа проистицање одређених узора, формирање система вредности, исходишта модернизационих процеса везаних за устројство града, социјалну и културну структуру популације грађана.

Истраживани период поделила сам на три доба која се само донекле поклапају са историјском периодизацијом, а ова временска одредница – доба⁶³⁰ - послужила је као временски оквир који је прилагодљив ‘недогађајној’ историји, антропологији свакодневног живота и логичким сегментима који је истраживани период наметнуо.

Анализирајући процес афирмисања жена у друштвеној и културној сфери у Пожаревцу, кренули смо од великог утицаја који је оставио боравак владарке у пожаревачком двору. Како време прве владе кнеза Милоша и боравак кнегиње Љубице у Пожаревцу одступа од временског оквира који је предмет рата, а имајући у виду велики утицај кнежевске породице на модернизационе про-

628 Више о периодици као извору у: П. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918 – 1941...*, стр. 11.

629 Највише података пружио је локални лист *Грађанин*, а потом и женски часопис *Домаћица*. *Грађанин* је посебно у периоду омасовљавања женских покрета доносио бројне написе, и то на првим странама, који промовишу женска права, али и текстове конзервативаца, против њих.

630 Временски оквир ‘доба’ употребила је Д. Антонијевић у свом раду *Карађорђе и Милош, од митла до историје*, Етнолошка библиотека књ. 33, Београд, 2007. „Временски след у трајању од 12 година подељен је, по први пут у овој студији, на сегменте назване *доба*, у зависности од актуелних догађаја који су усмеравали, наметали и одређивали различите облике политичког деловања, дискурзивне употребе митополитичких образаца и пратеће реторике“ - објашњава Д. Антонијевић, у навед. делу, стр. 123.

цесе и културно наслеђе у Пожаревцу, анализу у оквиру друштвене и културне средине микросредине града започела сам од `дубље` времена, преливајући време у циљу објашњења појава.

С друге стране, след догађаја води до периода који је препрека, који зауставља цело човечанство на путу модернизације. Године Првог светског рата сматрам „критичним временом“ – употребивши термин Бојана Жикића. Наиме, Бојан Жикић сматра да ”Критични догађаји, који утичу на редефинисање друштвених и културних категорија, представљају културне когнитивне стожере организовања наратива о друштвеном времену”,⁶³¹ што догађаји везани за Први светски рат свакако јесу.

Наводи да ти догађаји, које је Дас назвала критичним јесу ”догађаји без преседана, због тога што установљавају нови облик историјске акције, који није био уписан у инвентар те ситуације”. Великим људским жртвама, нанетој материјалној штети, временом страха, осећајем бола и немоћи, али и осећајем поноса по ослобођењу – као експресије о преживљеном унеле су новине у начин размишљања и живота људи у потоњем периоду мира. Дајући примере антрополошких и социолошких промишљања о времену, Бојан Жикић сматра да се учврстио ”поглед на време као на друштвену или културну категорију, било да је посматрано као вид културног исказа о самом себи (тј о култури и њеним члановима), или употребљавано као средство класификовања људских заједница”.⁶³²

Исправност поделе истраживаног периода, према временским сегментима – доба, потврђује став Б. Жикића, јер он сматра да појам ”догађај не конституира тренутак у времену, него феномен који је про-

извод одређених друштвених и културних процеса, и из којег проистичу неки нови друштвени и културни процеси:исход и исходиште, истовремено”⁶³³ Такође, Жикић сматра да ”један од начина на који вршимо друштвено, односно културно организовање времена јесте на основу вредновања одређених догађаја, те заузимање сопственог интелектуалног и/или емотивног става у погледу њих”.⁶³⁴

Временски след догађаја имплицира линеарно време. Међутим, културно време класификовано је као линеарно и циклично⁶³⁵ – феномени који ће се догађати у цикличном времену и по завршетку своје фазе вратити у линеарно време извршивши одређени утицај на будуће догађаје.

Стога, сагледавајући стасавање микро средине и промене поделила сам на одређене сегменте времена – доба – и то:

1. (пре)доба утицаја боравка кнежевске породице које оставља свој траг далеко после свог одласка
2. доба почетка нашег истраживања – од последњих деценија XIX века, израстање конфликтних ситуација изласка жена у јавност у времену просперитета Пожаревца у демографском, економском и социјалном погледу, све до почетка Првог светског рата
3. критично време – доба Великог рата, великог искушења и страдања, али и време исказивања личне храбрости и мушкараца и жена, време када проблем бива изломљен, изложен неочекиваним деловањима и на које реагује дајући неочекиване резултате

631 Бојан Жикић, Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији, Етноантрополошки проблеми, н.с.год.7.св.4 (2012), стр.899.

632 Б. Жикић, нав. дело, стр. 900.

633 Б. Жикић, нав. дело, стр. 903. ”Посматран на тај начин” наглашава Жикић, распад СФРЈ не представља више догађај, сам по себи. Из њега су проистекли рат....

634 Б. Жикић, нав. дело, стр. 902.

635 Према: Б. Жикић, нав. дело, стр. 901.

4. доба после рата, до тридесетих година, до све евидентнијег и прихватљивијег учешћа жена у јавном животу, када наш испитивани феномен још није у потпуности решен, али доживљава знатну прихваћеност у друштву и социјално признање и могућности.

(Пре)доба – време које је претходило

Да би увид у пулсирање вароши која израста у град било што поторескније, попут времеплова, сматрала сам да треба `сићи` у дубљи период, период који је на Пожаревац у сваком погледу оставио изузетан печат. То је период када је кнез Милош убицирао варош – што је скоро јединствен пример израстања једног града по наредби једног кнеза.

Можемо рећи да је модернизација у Пожаревцу започела по првој Милошевој регулацији, јер је плански населио трговце формирајући трговачку српску четврт насупрот турској Табачкој чаршији, саградио дворски комплекс и пратеће зграде формирајући административно средиште (са полицијом, војском и судством), и духовни део града са Саборном црквом и школама у непосредној близини. Штавише, и формирање првих институција државе – Кнежевине Србије зачето у Пожаревцу – гарда, војска, војна школа, војна болница, суд, све су то били први кораци модернизације и државе и вароши. Током XIX века Пожаревац је представљао пожељну дестинацију за насељавање, отпочињање посла и заснивање новог дома. Та повољност довела је бројне странце, образоване људе, који су знатно унапредили варош – његов изглед, трговину, занате, интелектуалну структуру, начин живота.

По самој дефиницији град је „место организованог живота у коме се испитује појединац, опробавају индивидуалне способности, проланалазе и стичу узор. Град је лице једне државе. (Он) немерљиво утиче на појединца и друштво у целини, обликује грађанина, спаја сеоску културу и стране утицаје, ствара интелигенцију и привреднике,... формира вредности...“⁶³⁶

„Најспорије се мењају географске и биолошке структуре, а људске индивидуалности, односно културе личности, не може бити пре успостављања економске, то јест чисто економске структуре“⁶³⁷ – што је интенција приказивања управо кроз сагледавање ницања и израстања града, његове економске моћи која се преливала на све сегменте друштва и утирала токове модернизације.

Лоциран у близини ушћа Мораве у Дунав, Пожаревац је, као варош односно град у Кнежевини/Краљевини Србији, само воденим током био стотину година одељен од Запада. Као трговачки центар у успону,⁶³⁸ једно време и административни центар државе,⁶³⁹ са атрибутом кнежеве друге престонице,⁶⁴⁰ место развита државних институција,⁶⁴¹ и са

636 Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века*, Ваљево, 1997, стр.12.

637 Трајан Стојановић, *Балканска цивилизација*, Центар за геноетику, Београд, 1995, стр.15.

638 Према: Ј. Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007

639 Према: М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804-1858*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2005.

640 Према: *Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839*, Зборник докумената 1, (избор из арх.фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2011.

641 ИАП, фондови: Суд вароши пожаревачке, Примирителни суд Начелство Округа пожаревачког, Начелство Среза пожаревачког, Начелство Среза звишког...; објављени извори: *Нахијски суд Пожаревац 1821-1839*, Зборник докумената 2 (избор из арх. Фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2013; објављена литература: М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Едисија посебна издања књ. 5, Историјски архив Пожаревац, 2011.

Две стране једне Србије
(ИАП, Збирка М. Караџић)

обећавајућим финансијским потенцијалом,⁶⁴² постао је једна од најчешћих дестинација економских миграционих токова. Према доступним подацима из црквених матичних књига рођених и венчаних, али и према књигама Удружења занатлија за град Пожаревац, еснафским књигама, пописима становника града Пожаревца, према документима из Град-

⁶⁴² Према: Николић Ј, Милорадовић Д. и Живковић Ј, *Век банкарства у Браничевском округу*, изложбени каталог, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2003.

ског поглаварства Пожаревца, истражујући податке везане за демографска кретања као и статистику броја досељених становника,⁶⁴³ њихову етничку, конфесионалну припадност, али и професионално опредељење, треба нагласити космополитску средину Пожаревца.⁶⁴⁴ Контакти култура становника Пожаревца, у Кнежевини Србији, са Србима који живе преко Дунава, у Јужној Угарској, и припадницима других народа из ближег окружења или даљих путева, иницирано је пре свега разменом добара, трговином, а потом образовањем.

Вредна пажње је и чињеница да је Србија, по стицању независности, постала циљна тачка миграције страних држављана, пре свега Чеха, Пољака, Русина и других припадника словенских народа, који вођени идејом панславизма и опијени чињеницом постигнуте независности једне словенске земље, долазе руковођени и својим професијама: лекари, музичари, просветни радници, инжењери грађевине, машинства, или занатлије – шлосери, фотографи, кинооператери, стаклари, шнајдери, рудари, модискиње... Идентификација са турским патернима више није била пожељна, угледање на западну културу тражило је и праћење европског начина понашања и делања и на друштвеном и на личном, индивидуалном нивоу.

Дубљи поглед у збирку меморабилија, анализирајући доступне фотографије, портрете, доступни архивски материјал, пружио је могућност закључку да су политика и школовање у иностранству учинили кључни корак у модернизацији не само

⁶⁴³ Према: Николић Тихомир, *Становништво*, у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957.

⁶⁴⁴ Више: Драгана Милорадовић, *Косијим као сеіменіи соціокултурних йромена у Пожаревцу крајем XIX и йочейком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

државе већ и друштва. Важни услови који су неопходни за процес модернизације друштва – повећање социјалне и географске мобилности – у случају Пожаревца су сасвим остварени.⁶⁴⁵

Путујући на запад – у дипломатску мисију или ради стицања образовања, Пожаревљани попут др Николе Хаџи-Николића,⁶⁴⁶ Александра Николајевића,⁶⁴⁷ Живка Милосављевића⁶⁴⁸ или Миодрага Марковића Кланка,⁶⁴⁹ и многи други, доприносили су посредно напретку свог родног града и доносили новине у њега. Свако је по нешто донео у град – трговци нове производе, нове потрепштине које су постале најнеопходније новоформираном грађанству, занатлије бољи квалитет својих производа, нове занате, а постало је јасно да без образованих младих људи даљи напредак није могућ.

Образовање је прво припадало искључиво мушкој популацији, међутим, још од 1844. године уочавају се мишљења да је писменост и образовање неопходно и женској деци. Тек зачето школство са великим неразумевањем за школовање женске деце, представљаће успоравање на путу модернизације. Узлетом образовања девојчица, корак по корак, са тешкоћама на њиховом путу школовања због преовладавања конзервативног, стагнирајућег мишљења и става, али ипак све квалитетнијим нивоом

645 П. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918 – 1941...*, стр. 21 наводи: Т. Парсонс, *Друштва*, Загреб 1988, стр. 45, 51.

646 Докторирао на Медицинском факултету у Берлину, лични лекар Драге Машин. Више: М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009, стр. 229.

647 Либерал, посланик, пет пута председник Пожаревачке општине. Више: М.Манојловић, навед. дело, стр. 226-227.

648 Професор Римског права на Великој школи у Београду и преводилац многих дела из области права. Више: М.Манојловић, навед. дело, стр. 205.

649 Солунац, студент Правног факултета у Ремсу, дипломата. Више: М.Манојловић, навед. дело, стр. 180-181.

Бело атласно либаде означавало је невесту
(ИАП, Збирка фотографија 218)

школства који се пружао и девојчицама, од ученица које су похађале `женске вештине или женски рад` дошло се до гимназијског образовања девојка, и до академских грађанки.

Опсервација положаја и улоге жена у приватном и јавном животу започета је од треће деценије XIX века у Пожаревцу. Разлог за то пружила нам

је доступна архивска грађа Кнежеве канцеларије, документа настала у пожаревачкој канцеларији која документују живот на кнежевом и кнегињинском двору у Пожаревцу. С друге стране, династија која је тако дуги низ година столовала у Пожаревцу, учинила прве и главне кораке да од касабе блатњавих сокака, неартикулисане архитектонске структуре насељене турским, српским, влашким, ромским и бугарским живљем, створи варош која ће на крају друге владавине кнеза Михаила бити потпуно организована мултиетничка урбана средина, али оставила је наслеђе које се не види само у регулационом плану, архитектонским здањима и институцијама које су у Пожаревцу поникле. Династија је, првенствено захваљујући боравку кнегиње Љубице у конаку, оставила трагове у свакодневном животу, моралности, положају, васпитању, деловању жена у оквиру приватне, породичне сфере, и утрла пут појавности жена у јавној сфери. Сама чињеница да Велика госпођа живи у вароши, организује пријеме високих гостију у свом конаку, негује децу и бори се за њихово здравље, води кућу и имање, контактира са женама из окружења, проводише, иде у цркву, заузима се за обичне грађане код Књаза, свакако ју је учинила доступном за размену информација о многим начинима функционисања у оквиру дома, али и подигла свест у очима других жена – шта све једна жена може. Може се рећи да је начин живота кнегиње, која је словила за изузетно конзервативну, током целог XIX века, као феномен дугог трајања, одредио обрасце понашања генерацијама Пожаревљанки. Тим пре што су Пожаревљани, скоро пословично, били везани за Кнеза Милоша и Обреновиће, и по добру, а нажалост и по злу.⁶⁵⁰

⁶⁵⁰ Мислим на Рогића, Марића и Атанацковића који су

Окована патријархалним нормама, жена је остала у кући, водила бригу о домаћинству, васпитавала децу, чувала своје достојанство смерне супруге – била и даље нормирана свим вишевековним правима и обавезама жене у патријархалном друштву. Главни задатак жене XIX века је да се уда и да роди наследнике. Њен рад, ма колико тежак био, никада није цењен, као да је успутан, судбински натоварен на њена плећа, подразумеван. У друштву које је по облику фризура, односно начину чешљања и оглавља, по украсима и дужини одевних предмета, симболичким језиком вршило идентификацију са етничким, родним, добним и статусним идентитетом,⁶⁵¹ за жену је остављало простора да управо и једино може да кореспондира у тим категоријама – да ли је Српкиња или припада неком другом народу, досељена или домицилна, да ли је девојчица, девојка, удата жена или удовица, и да ли је удајом, или рођењем, припадница трговачког, занатлијског или мање имућног staleжа.

Њена професија, сем домаћичке, није постојала, њено ангажовање сем породице и ширег породичног круга или комшилука, није било доступно, скоро да је било забрањено. И женски костим кроз дуги период XIX века и првих деценија XX века, окошталим нормама одолева променама, јер је свака промена тумачена негирањем вредности традиције и морала.⁶⁵²

учествовали у атентату на кнеза Михаила; мислим и на старог свата на свадби краља Александра Обреновића и Драге Машин, Симу Несторовића, који је учествовао у преврату и довођењу Петра Карађорђевића на власт. Али већина Пожаревљана је увек била уз династију Обреновића.

⁶⁵¹ Више: Д. Милорадовић, *Косиим као сеіменіи социокултурних йромена у Пожаревцу крајем XIX и йочейком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

⁶⁵² Више: Д. Милорадовић, *Косиим као сеіменіи социокултурних йромена у Пожаревцу крајем XIX и йочейком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

Институција брака у Србији у XIX веку била је уређена по међусобном сагласним црквеним и грађанским законима, а од 1837. године могу се пратити црквене матичне књиге – рођених, брачно испитаних, венчаних и умрлих – које допуштају сијасет тема за истраживање. Овога пута истраживање је сведено на склапање брака. Анализом склопљених бракова види се да је допуштан други и трећи брак, изузетно и четврти брак. Четврти брак и брак са страним лицима која су дошла у Србију разматра и одобрава архијереј. Црквене власти, што је прихватила и држава у формирању, брак виде као правило. Правила Конзисторије Митрополије Књажевства Србије потписао Петар Јовановић, митрополит српски и архиепископ београдски, 26. марта 1837. године, а потврдио их је кнез Милош Обреновић 4. априла исте године:

*„Сујруженсѣво је сам Бої на ѿај конац усѣановио, да би умножавајући се род чловјечески Њеїа, Создаїеља своїа, ѣрослављао, и да би сујружници једно друїом взаимну ѣомоћ указивали. Оїуд се види и свјаїносї сујруженсѣва и неразлучносї сујружника; ѣо ѿому и церков Хрисїова Брак ѿ.ј. сујруженсѣво, за Тајну Нової Завјейа ѣочїїује, налажући сујружницима, да су они дужни једно к друїом имайї љубов, храниїи вјерносї, и указивайї сваку ѣомоћ, не само у среїи но и несреїи, не само у младосїи и добром здрављу, но и у слабосїи и болесїи, ма она како ѿјаїоїна и дуїовремена била... Особїїо ѣак муж се смаїра као їлава и сїарешина куће и дорбине, и ѣо ѿоме њеїова је дужносї ѣоїлавїи, кућом и имањем уїрављаїи, за снабдевање своје суїруїе ѣо моїућносїи сїарайїи се, њу од сваке наїасїи браниїи, и на сваком месїу засїуїайїи.“*⁶⁵³

⁶⁵³ Правила Конзисторије према: Р. Ристић, *Венчања у Краљеву у 19. веку*, у: *Наша прошлост*, Народни музеј Краљево-Историјски архив Краљево, 2012, стр. 145.

Указ о забрани продаје младе,⁶⁵⁴ и бројни предмети у архивском фонду Протопрезвитерата пожаревачког, потврђују чињеницу појављивања проблема продаје женске деце, у ствари су и потврда о великој присутности негативне праксе – продаје женске деце – и покушај и потреба њеног превазилажења од стране власти. За време када је донет, Указ представља покушај заштите женске деце која су била предмет трговине – и по питању родитељске одлуке о будућем браку и по питању накнаде за младу. Нажалост, постојање и каснијих указа које је доносила Конзисторија, указује да је та негативна пракса била широко распрострањена и примењивана.

Грађански законик из 1844. године додатно је отежао положај жене дајући јој једину могућност да безпоговорно слуша и одговара мужу за своје поступке, одузевши јој право на рад и запослење, односно било какво иступање у јавности, отежавши јој примање наследства, а укалавши је, додатно, забраном истраживања ванбрачног очинства. Наиме, Јован Хаџић и Василије Лазаревић отпочели су писање законика за време прве владе кнеза Милоша оцењујући „да је Србија сувише неразвијена да би се могла управљати према француском законодавству, односно према законодавству било које развијене државе. У Србији владају сасвим друкчије културне и политичке прилике, навике, обичаји и склоности и српски закони би требало према тим приликама да се управљају.“⁶⁵⁵ Српски грађански законик доносио је најдрастичнију неравноправност одредби у наследном праву,

⁶⁵⁴ ИАП, Протопрезвитерат, 1817/215.

⁶⁵⁵ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни ѣоложај жене ѣрема срїском Грађанском законуку (1844-1946)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 13.

док закључењем брака жена губи општу пословну способност. Истим 920. параграфом, законик је удату жену ставио у категорију у којој су се налазили „ума лишени, распикуће кусом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стечиште потпало.“⁶⁵⁶ Без мужевљеве сагласности удата жена није могла бити запослена – учитељица, службеница, радница, уметница...⁶⁵⁷

*„Суѝруѝа ѝак дужна је своѝа мужа слушати, наредбе њеѝове надбљудаваѝи, за њим иѝи и ѝе он за добро наѝе, с њиме онде живеѝи; њему ѝо силама своѝим у оѝирављању домаѝних ѝослова, у ѝрибављању, а нарочиѝо чувању имања ѝриѝомаѝаѝи, и кућевни ред и чистиѝоу надбљудаваѝи, и нарочиѝо децу намириваѝи, у чистиѝи и блаѝонаравију садржаваѝи и чуваѝи“*⁶⁵⁸

- параграф 110. Грађанског законика обавезао је жену да безпоговорно слуша мужа, додавши јој `опис послова` односно дужности и обавезе, а одузевши јој скоро сва права. Б. Прпа сматра да је српско законодавство, свевши жену на објекат а не субјекат друштва, „институционализирано ... социјалну маргиналност жене“ дајући патријархалној идеологији српског друштва улогу стожера кроз цео XIX и прву половину XX века.⁶⁵⁹

Обичајно право и патријархална схватања о нижој друштвеној и правној вредности жена нису се могла лако променити, штавише, уклопљена у правне одредбе законика потрајале су читав век.

⁶⁵⁶ Грађански законик за Кнежевину Србију обнародован на Благовести 25. марта 1844, ИАП, Збирка раритета, 25.

⁶⁵⁷ Према: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни ѝоложај жене ѝрема срѝском Грађанском законуку (1844-1946)*, стр. 17.

⁶⁵⁸ Грађански законик за Кнежевину Србију, 1844, параграф 110.

⁶⁵⁹ Према: Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и ѝоложај жене у Србији ѝоком XIX и ѝрве ѝоловине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 363.

Првобитно дозвољено испитивање ванбрачног очинства, изменама Грађанског законика 1868. године укинута је са образложењем да је „поступак утврђивања противан јавном моралу“.⁶⁶⁰ Иако је „очигледна неправда“ нанета женама параграфима Грађанског законика уочена од стране правника Кнежевине још 1850,⁶⁶¹ двадесетих година XX века „Архив за правне и друштвене науке“ доноси текст: „Кроз цео систем Грађанског Законика нашега спроведена је мисао да је човек нешто више од жене и да му се, зато, мора зајамчити и један повлашћени правни положај: човек је једна врста племића, а жена је једна врста себра“⁶⁶²(!)

Жена, подређена оцу, мужу, свекру и другим мушким члановима породице, била је вреднована само као радна снага, а главна дужност јој је била да подари наследника породице, да оствари свој репродуктивну улогу. Д. Антонијевић сматра да је жена имала и симболичну вредност за мушкарца – „била (је) његова својина и његов „рз“ образ или женско ѝошѝење.“⁶⁶³

Раније мишљење да жена која има укуса за своју спрему и костим који носи, уме да боље руководи породичним иметком, васпитањем деце, уређењем куће и квалитетнијим начином живота и становања, управо је добило значај у овом периоду. Све до Првог светског рата испи-

⁶⁶⁰ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни ѝоложај жене ѝрема срѝском Грађанском законуку (1844-1946)*, стр. 19.

⁶⁶¹ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни ѝоложај жене ѝрема срѝском Грађанском законуку (1844-1946)*, стр. 11. наводи: Димитрије Матић, *„Објашњење Грађанског законика за Књажевство Србско*, Београд, 1936, стр. 94.

⁶⁶² М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни ѝоложај жене ѝрема срѝском Грађанском законуку (1844-1946)*, стр. 12. наводи: Ж. Перић, *Жена у Српском грађанском законуку*, у: Архив за правне и друштвене науке, XVI (XXXIII), '1928, стр. 8-9.

⁶⁶³ Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: ѝошѝиснуѝа ѝовести усѝаничкоѝ доба у Србији*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, стр. 65-78.

тивао се `добар укус` домаћица – да ли је виспрана у вођењу домаћинства, васпитању деце, смерна у браку и према мужу. Уколико је обучена, научена, по нормама друштва значило је да је потекла из добре породице и понела васпитање своје мајке.

Као особености овог првог периода модерне српске државе, када су већ токови модернизације започели да колају у виду институција државности на путу европеизације и отргнућа Кнежевине из османског клинча, видимо и нову позицију грађанке – жене која се отргла старовременом обичају прања ногу свекру и свекрви, чија је удаја регулисана уредбама и цркве и Књаза, али се није отргла обичајном миразу, проводацилуку, одлуци родитеља, која као девојка носи презиме свог оца кога сматра главом породице, газдом свог живота, а удајом бива предата под власт мужа када губи и своје име, постаје госпођа именом и презименом мужа, најчешће неписмена али обучена у свим својим архетипским женским обавезама и пословима, и одевена тако да недвосмислено пружа информацију о економској моћи своје девојачке односно удате породице (примарне односно секундарне). У овом периоду жена је искључена из јавне сфере, њено место везано је за кућу, марљивост, педантност, штедљивост и познавање елементарних домаћичких знања, рађање деце, њихово васпитање, понизност према мужу, скромност и смерност у свему. Ипак, паметним женама удајом за способне мушкарце отварале су се нове могућности: не може се занемарити посредно политичко деловање жена преко брачних, родбинских и друштвених веза, које је најчешће тешко испитивати, иако је у низу случајева било очигледно.⁶⁶⁴

⁶⁶⁴ Више: Љ.Трговчевић, *Жене као гео елије у Србији у 19. веку*, стр. 254.

Уколико жена одлучи да изађе из брака, њену судбину најбоље осликава

„Уредба о њосиујању са женама које би од свои мужева одбеіле - ни коме није слободно њримити у своју кућу од мужа одбеішу жену, осим родитиља, сродника или месне власти, ња и они дужни су одма, или најдаље друіи дан јавити за њакав случај њолицјајној власти, и ови да њу и мужа јој без одлајања уіути к надлежном њароху ради њройисноја мирења, и даљеі њосиујка...”⁶⁶⁵

Доминантан положај мушкарца био је загарантован и у родитељском праву. У случају развода или одвојеног живота, мушка деца изнад четврте, а женска изнад седме године живота увек припадала оцу, чиме је жена лишавана своје мајчинске улоге. У случају ванбрачне деце, ситуација је била обрнута – родитељску власт над ванбрачним дететом имала је само мајка, што је додатно отежавало економски положај жена које су се, из било ког разлога, одлучивале, или биле принуђене да рађају ван брака. Дискриминишућа одредба Српског грађанског законика, која је забрањивала утврђивање очинства, није важила у случају силовања.

Патријархално друштво санкционише предбрачне полне односе. Девојка која није `чиста`, а посебно ако роди, најчешће бива кажњена. У Збирци црквених матичних књига рођених храма Светих Архистратига у Пожаревцу током целог XIX века - од 1837. па надаље,⁶⁶⁶ наилазимо на не мали број деце рођене ванбрачно. Свештеник је то прецизно уписивао и на место очевог имена често

⁶⁶⁵ ИАП, Протопрезвитерат, сигн. 4 53/2: „У Београду, 26 фебруарија 1857.“ са потписом `Архиепископ Београдскиј Митрополит Србскиј Петар.`

⁶⁶⁶ У Историјском архиву Пожаревац чува се збирка црквених матичних књига са подручја вароши/града Пожаревца од 1837. до 1930. године.

стављао цртицу, тако да се дете води по мајчином имену. Најчешће се ради о младим женама које су као служавке радиле у граду, њихову даљу судбину није било могуће одгонетнути.⁶⁶⁷

У посебном положају била би жртва силовања. Нажалост, обичајно право, па ни Грађански законик није при том нарочито штитио њена права и стао на њену страну, већ је полазио са потпуно друге стране – штитио је права мушкарца. Наиме, како је то Д. Антонијевић приметил: „Мора се, стога, истаћи кључна чињеница: не боли мушкарца толико насиље над женама жена ради, колико их боли симболични аспект тог насиља које је уперено ка њима самима! Силовати нечију жену или кћерку представља бруталан и отворен акт доминације једног мушкарца над другим мушкарцем, и управо та чињеница даје суштински смисао мушке побуне против тог чина!“⁶⁶⁸

Као највећи грех третира се чедоморство,⁶⁶⁹ а да би га искоренио или барем умањио, кнез Милош је наредио

„да ће свака њресџијница слободна биџи ако своје деџе сачува и оџхрани; да онај који је зџрешио са џом женом мора за деџе да џлаџи џрошак; да, када се у неком селу нађе џџрудна девојка или удовица, одмах буду обавешџени сеоски кмеџи и нахијски кнез који ће нађи неку сџарицу да чува џџрудну жену да не џобаци, а одмах џо рођењу деџеџи и дојкињу

⁶⁶⁷ Имам сазнања од неких истраживача породичног родословља, XIX и са почетка XX века, да су се `копиљаре` најчешће одсељавале из града, али да је отац плаћао, у тајности, издржавање. По већини прича даља судбина такве деце била би бајковита – уз тешкоће до успеха у животу...

⁶⁶⁸ Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: џоџиснуџа џовесџи усџаничкоџ доба у Србији*, стр. 65-78.

⁶⁶⁹ Више: Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачкоџ казненоџ завода*, у: група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода 1853-1918*, Историјски архив Пожаревац, 2016, стр. 153-179.

која ће на себе џредузеџи бриџу о новорођенчеџу, све о џрошку нахијскоџ маџисџраџа.“⁶⁷⁰

Штавише, предузимао је мере да децу без родитеља или непризнату од оца, добију брачни парови без деце.⁶⁷¹ Поштујући Милошеву наредбу и у каснијем периоду начелници су будно мотрили на житеље додељеног им среза односно округа.⁶⁷²

Свакодневни живот, који је од периода формирања урбаног простора правио дубоке непремостиве колотечине свакодневних навика, дефинисао је понашање жена у оквиру града на темељима патријархалног наслеђа које ће кроз дуги период, не само до краја XIX века, већ и до почетка Првог светског рата, бити једино могуће прихватљиво мерило вредновања жене.

Иако је са урбанизацијом град добио куће намењене становању људи, без блиског приступа животиња животном простору, и при том су куће имале више просторија намењене што лагоднијем животу својих укућана и угађале њиховој новој приватности, свакодневица удате жене XIX века у Пожаревцу кретала се од кујне до дворишне капије. Обућа попут папуча и јеменија била јој је сасвим довољна да капијама – капиџицима - која повезују комшијска дворишта, без изласка на улицу, сврати до комшиница одржавајући своје скоро једине комуникативне и мобилне везе. Круг комшиница и рођака, углавном мужевљевих сродника, био је затворени скуп људи у коме се кретала жена или

⁶⁷⁰ Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

⁶⁷¹ Више: Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

⁶⁷² ИАП, НСЗ 1841 LXVII 290, од 3. марта 1841. у Пожаревцу – тражи се да начелник Среза обрати пажњу на Стану која је остала трудна са Јованом, јер се сумња да ће након порођаја дете удавити; ИАП, НСЗ 1842 LXVIII 438, Документ се односи на саслушање оца, мајке, бабице и сведока због убиства новорођеног детета; ИАП, НОП 1911 X 220, од 27. јануара до 24. фебруара 1911: срески начелници шаљу начелнику Округа пожаревачког извештаје о мртворођеној деци.

девојка XIX века. Девојка први пут напушта кућу приликом удаје, а дотле била је на сталном опрезу и у жижи пажње да буде изван ситних говоркања, да не буде предмет оговарања, лошег гласа, да чува свој образ и образ породице. Патријархалност је налагала да и од комшијских и од уличних погледа буде све склоњено и затворено.

Пожаревац 'раздељен' на махале одређеног етничитета – Бугарска, Влашка, Грчка, Јеврејска, Циганска... – није био гетоизиран, већ супротно. Национално разнородна средина која се формирала кроз дуги ток времена дала је један цивилизацијски виши ниво толеранције. У међусобним контактима долазило је до прожимања и размењивања елемената културе. Оно што је видљиво у Пожаревцу то је управо 'женска' комуникација која се огледала у интензивној размени 'женских' знања: од рецепата, начина одржавања и чишћења куће,⁶⁷³ увођење хигијенских навика, васпитања деце, опремање куће покућством и украшавањем – свилени пешкири око огледала, богато намештени кревети украшени постељином са шлингерајем која је донешена 'из прека', удобним јорганима, дуњама, јастуцима, али и престижним пиротским ћилимима. Куће средњег и богатог градског стајежа, крајем XIX века, обележили су салони или гостинске собе, опремљене најбољим намештајем, зидним сатовима, иконама, гусаним пећима које су пристизале из Пеште или Темишвара, понекад са клавиром, увозним намештајем који се највише ценио – алт дојч или бидермајер, кристалима, порцеланом, лустерима и лампама на гас или

⁶⁷³ Приликом истраживања породичног сећања наишла сам на обичај искувавања комплетног посуђа о Чистом понедељку у српској породици, али на начин како су то практиковали Јевреји чија заједница Пожаревцу није била мала. Сећање породице Стокић, запис из 1990. године, односио се на период пре Првог светског рата. (необјављена грађа аутора)

шпиритус, 'петролејкама' које су светлост давале Пожаревљанима све до краја двадесетих година XX века. 'Њен дом' је слика њене вредности и поштованости у градском миљеу. Социјални ниво и престиж стицао се удајом, а жељена удаја могла се стећи у оквиру сличне или исте сталешке групе. Мешовити бракови су били веома чести, али приметно је да су се Грци и Цинцари чешће женили Гркињама односно Цинцаркама него Српкињама. Јевреји су остајали затворени у оквиру своје заједнице, као и Роми, док су остале нације – Турци, Срби, Бутари, Власи, Немци, Руси, Украјинци, Чеси, Пољаци, Јермени, Словенци – често градиле мешовите бракове.⁶⁷⁴

Када је кнез Милош подигао Саборну цркву у Пожаревцу (1819. године) која је постала дворска црква, због близине кнежевског комплекса, духовне свечаности којима је Књаз присуствовао постале су изузетно велико славље и догађај у граду. Свакако да је било вредно, не само због духовне намене, бити у цркви током службе којој присуствује кнежевска породица са наследницима. За госпође које су током службе имале приступ непосредној близини кнежевске породице, то је био догађај који се препричавао и био печат њиховом статусу у вароши, у близини кнеза... Можемо само да замислимо како је изгледала Саборна црква приликом причешћа за Васкрс или Божић, када се испуни и храм и порта, и сви би да виде Књаза, да му пољубе skut, да скрену на секунд пажњу на себе. А њихове госпође помно посматрају смерност и достојанство кнегиње, коментаришући сва-

⁶⁷⁴ Више о међунационалним односима у: Д. Милорадовић, *Косћим као сејменій социокултурних йромена у Пожаревцу крајем XIX и йочейком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014; Д. Милорадовић, *Мода у Пожаревцу 1880-1929. – сусрет Истока и Запада*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2019.

Пожаревачке грађанске породице
(ИАП, Збирка фотографија XIX век, Пожаревљани, 132 и 134)

ко клањање, срму на либадету, набор на барешу. Чак су и *Новине србске* писале... Овакви празници би и за сиромашне житеље вароши били изузетна прилика да уз свечаност духовног тренутка дају очима боје и сјаја виших сталежа, што се највише односило на женску популацију. Тиме је свако избивање из куће имало много већи значај.

Највећи породични, кућни празник свакако је била слава, када велики број званица долази на честитање или славски ручак. То је био дан када домаћица и жене у кући, не само што морају да покажу своје кулинарско умеће, већ и покажу своје

умеће постављања трпезе, сервирања јела, богатство вежених столњака и убруса... У том сегменту можемо закључити да су 'женски контакти' били увек плодносни на пољу размене делића културе – од самог начина свечаног постављања стола, јела која су понуђена – размене рецепата, начина послуживања и сервирања. Према личном истраживању, славски ручак морао је да садржи избор и распоред јела према утврђеном обичају, без допуна и интервенција.⁶⁷⁵ Поштовали су се посни дани,

⁶⁷⁵ Према ауторовом истраживању ритуалне праксе обредних јела и данас је обавезан распоред: супа, 'ринфлеш' – без додатака у

а најчешће су све обавезе предвиђене црквеним календаром спроводиле старије жене у породици. Простор дома је у данима породичних слава – крсно име, свадба, у каснијем периоду имендан или рођендан, примајући госте попримио одлике јавне сфере. Жена је морала да се искаже и као домаћица и као образована особа која води конверзацију са гостима.

Ритуалне гозбе, подушја, парастоси, као тренутак окупљања рођака и пријатеља у тешком тренутку, биле су праћене одређеним јелима где није смело бити иновација и интервенција у погледу врсте и распореду јела, док је умешност жена које су их спремале била једина промена у смислу квалитета изнете хране. У моментима духовности или обичаја традиција није уступала место модернизацији.

Општи економски просперитет града, као и прилив још већег броја досељеника из европских земаља и Срба „пречана“, узроковали су у последње две деценије XIX века велике промене у костиму Пожаревљана. Ове промене, у складу са демографским, економским и културним моментима, можемо идентификовати са ослобађањем од оријенталних компоненти и наступањем коначне европеизације.⁶⁷⁶

Анализирајући збирке архивских фотографија из периода 1880-1920 године,⁶⁷⁷ приметне су раз-

виду бешамел коса и сл. Одговор испитаница је био: 'не ваља се' - не ваља да се уносе промене. Истраживање спроведено на мањој групи на деловима периферије Пожаревца у периоду од 1998. до 2005. године, необјављена грађа.

676 Последњи турски занатлија морао је да напусти варош 1869. године на тражење Пожаревљана, ИАП, СОП, 1869.

677 ИАП, Збирка фотографија XIX века, „Пожаревљани“ садржи 357 фотографија у формату визит-карти, као и Збирка фотографија унутар архивског фонда Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика (1893-1950) која садржи 110 фотографија великог формата (принцес и викторија) и 60 фотографија кабинет-формата.

Имућна Пожаревљанка у фиксираном српском грађанском костиму (ИАП, Збирка фотографија XIX век, 217)

лике у ставу жена и мушкараца на старијим и познијим фотографијама. Наиме, на фотографијама из раног периода, насталих осамдесетих година XIX века, мушкарац је окружен својом породицом. Такође, на венчаним фотографијама старијег периода, невеста углавном стоји, младожења или кум-девер седи. На каснијим фотографијама дама

је у центру фотографије окружена својим потомцима и супругом, или су равноправни: супруг са мушким дететом, она са девојчицом у крилу. Ово је и потврда супружанске љубави и нове позиције жене у породици.

Продор европских модних стилова, очигледно доста присутних већ почетком осме деценије одвија се убрзаним темпом, што у потпуности одговара целокупном начину живота и привређивања Пожаревца и Пожаревљана. Сведочанство о сусрету Истока и Запада, традиционалног и савременог, морао је да се заврши коначном европеизацијом.

Економско јачање и опште стремљење ка Европи присутно је и у костиму житеља која све очигледније подлеже диктатима моде из европских центара као што су Беч, Пешта, Париз, Лондон. Најзначајнији протагонисти модних схватања и западне културе уопште, су бројни интелектуалци и странци са породицама, који су у значајном броју присутни у граду и чији су утицаји у новој средини неоспорни.⁶⁷⁸ Осамдесете и деведесете године XIX века означавају време смењивања утицаја у костиму грађана Пожаревца и коначне преваге европског схватања одевања. Мушкарци, као комуникативнији, и чија је професија, пословно или едукативно, често тесно повезана са контактима са иностранством, масовно и у потпуности прихватају европску одећу, испред које се традиционални костим повлачи у руралну средину где наставља да живи до краја века или до првих деценија XX века.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Љ. Гавриловић, *Одевање између јавној и приватној*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили А.Столић и Н.Макуљевић, Клио, 2006, стр. 410.

⁶⁷⁹ Према фотографији: Пијачни дан у Пожаревцу за време

Европски начин одевања прихваћен је и раније од млађих жена и девојака из најимућнијих градских кућа, нарочито од жена чиновника и интелектуалаца. Али, већина жена из трговачких и занатлијских породица дуго остаје верна традиционалном „српском костиму“ и носи га са поносом и достојанством. На породичним фотографијама из тог доба мушкарци и деца су увек у европској одећи, а жене у „српској“ ношњи. Разлози за овакво опредељење жена су свакако конзервативизам - „српске жене“ још увек су везане за кућу уз посебна ограничења средине. С друге стране, мушком традиционалном костиму недостаје она скупocenост и сложеност израде као код појединих делова женског костима који је репрезентовао економску моћ и родослов и чување породице. Прихватање новина од особа у зрелом животном добу у патријархалној пожаревачкој средини сматрано је недопустивим.

И док се традиционални мушки костим веома рано одбацује, без процеса трансформације унутар костима, последње две деценије XIX века за женски костим представљају период последње велике мене и уобличавања.

Српски грађански костим, схваћен као релативно фиксиран скуп одевних предмета, постао је социјална одлика и естетски ознака настајуће српске грађанске класе,⁶⁸⁰ и у потоњем периоду задржао је свечани карактер. Пожаревљанка која се определила за српски грађански костим никада се

бугарске окупације у Првом светском рату. Фотографија је снимљена у Синђелићевој улици, на углу код Мале или Рибарске пијаце, где је некада била турска џамија. ИАП, Дигитална збирка фотографија Д.Шалер.

⁶⁸⁰ Према: Илдико Ердеи, *Дуо њујорк у Јевроју*, приказ књиге „Одевање у Београду...“, М.Прошић-Дворнић, у: *Гласник Етнографског института САНУ LVI*, Београд, 279-282.

Петар Мартић, воскар пожаревачки, Председник „Слоге“
(ИАП, Слога 53 41)

није појављивала ван куће без потпуне и комплетне одеће и накита, посебно у свечаним приликама и значајним догађајима у оквиру куће - за славу, свадбу, дочек уваженог госта, национални празник или фотографисање. Специфична елеганција женског грађанског костима полако нестаје са улица и значајних места Пожаревца са генерацијом правих грађанки, и повлачи се у шкриње

Даница П Мартићка, супруга воскара пожаревачког,
носи супругов лик на порцеланском медаљону
(ИАП, Слога 53 91)

и ормане, посебно упакована у ланене ручно ткане пешкире богато украшених ивица, да очувана буде предата у аманет по женској линији.⁶⁸¹ И данас сведочи о умећу занатлија XIX века, осећају за лепо и елеганцији генерација жена које су носиле грађански женски костим.⁶⁸²

⁶⁸¹ Један примерак је у породичном власништву аутора.

⁶⁸² Размишљања и закључке о костиму пренела сам из магистарског рада: *Костим као сеіменїи социокултурних йромена у*

Посматрајући заокружену целину збирке фотографија Историјског архива Пожаревац – „Слога“ и „Пожаревљани“⁶⁸³ – могу се, пратећи посредством података о времену активности одређеног атељеа, видети све нијансе у промени костима од традиционалног до модног, европског. Како се радо о идентификованим фотографијама, може се пратити и колико одећа осликава свог власника – ту су припаднице класе занатлија и ситних трговаца – и то махом досељених из оближњих села, преко представница занатлијских и виших трговачких породица, до породица чиновника, супруге судија, народних посланика, професора, лекара... Фотографије до Првог светског рата представљају портрете „супруга тог и тог“, и још увек не видимо образовану жену која носи своје сопствено име и своју професију. Колико је супруга статусни симбол ожењеног мушкарца, чини се да је фигура мужа као статусног симбола удате жене валиднија и пресудна за њен друштвени положај.

На основу проверених идентификација закључује се следеће: госпође које носе српски грађански костим нису искључиво везане за период далеко пре краја XIX века. Напротив, српски грађански костим са својим основним деловима – либаде, бареш, сукња, ланац или брош са ликом супруга, тепелук или једноставно уплетена коса, прстен, наушнице – одржао се као идеал стамениости грађанске породице, оличење успеха кроз дуги низ година или генерација, па и на фотографији означава моменат не статичности у којој се нису дозволили европски супститути, већ осликава припадање класи друштва која је рано достиг-

Пожаревицу крајем XIX и почетком XX века, (у рукопису)

683 ИАП: Збирка фотографија унутар архивског фонда Удружење 'Слога' пожаревачких занатлија и радника, и Збирке фотографија XIX века која носи радни назив „Пожаревљани“.

ла одређени економски и културни ниво, заузела своју позицију у граду и постојано је држи. На основу фотографија из каснијих периода одевање српског грађанског костима скоро као обавезног је нешто што се само по себи подразумевало када су у питању важни датуми из националног календара или свечаности везане за величање историје – као што је то случај са тренутком освештавања и отварања споменика „Војнику“ 1923. године, у Горњој мали, у Косовској улици, где и данас стоји.⁶⁸⁴ Обавезни украсни детаљ женске грађанске ношње је накит који је експлицитно репрезентовао имовно стање власнице, односно породице из које потиче. Накит је најчешће на мети лопова, па у предметима Пожаревачког примирителног суда, а и касније у Суду општине пожаревачке, налазимо предмете у којима се помиње пљачка накита и мираза.⁶⁸⁵ Исто тако због кривичног дела крађе комада штофа, рипса, у вредности од 62 дин из дућана Ј.Ђ. оптуженица је осуђена на годину дана затвора и губитак грађанске части.⁶⁸⁶

684 Фотографија (која је у приватном власништву) приказује госпође обучене у српски грађански костим, са мањим бројем европски обучених дама – што говори у прилог томе да није био прописан протокол облачења већ да је национално осећање диктирало примереност костима тренутку. С друге стране, фотографија која је снимљена 24. јуна 1894. у част постављања споменика Књазу Милошу у центру парка испред Зграде начелства, осликава једну другу европску варош – даме у потпуно европском модном костиму, уз ташнице, лепезе, велике украшене шешире и амреле, и господа у најбољем западњачком оделу, позирају у тренутку фотографисања. Као да је Пожаревац желео у моменту посвећеном успомени на Књаза који је од Пожареваца установио град, да покаже напредак, ново лице европеизованог града после осамдесет година од Устанка и Милошеве победе код Пожареваца.

685 ИАП, Суд општине пожаревачке, предмети из разних година (1883 до 1914); Ст.Максимовића, Збирка начелних одлука *Одељења и оштинских седница Касационог суда, прво издање Пожаревац 1899*, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 22.402 од 18.11. 1882, у вези права наслеђивања накита из мираза покојне, стр. 81.

686 С. Максимовић, Збирка начелних одлука *Одељења и оштинских седница Касационог суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 4494 од 9. априла 1898, стр 25.

Најчешћи детаљи на женском костиму су брош, медаљон који се састоји из једног или два дела са сликом мужа, брата или неког блиског рођака, златан сат на дугом ланцу, наушнице и прстен. Овако скупocen накит као речито сведочанство економске и друштвене моћи представља део костима најбогатијег градског слоја.⁶⁸⁷ Дух и израз дају му европске метрополе – Беч, Пешта, Париз и Лондон, док српски златари и јувелири само репродукују већ индустријализовану производњу.

Многи делови женске и мушке ношње, који се налазе у музејским фондовима, чувани су у појединим породицама са изузетном пажњом као успомена на претке. Неки од њих имају велику номиналну вредност и често су представљали породичну материјалну резерву у случају немаштине и ратних вихора. То се првенствено односи на златан и сребрни накит, либаде богато извезено срмом или златом, и тепелук од нанизаних бисера или дуката. Такве предмете је ћерка добијала у наследство од мајке, унука од баке и касније их носила у свечаним приликама и уз европску одећу... Захваљујући томе они су доприли до нас преко музејских збирки и оживљавајући прошлост и људе, преносе њихов начин живота, материјално стање и лични укус.

ШИРОКИ ВИДИЦИ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА

⁶⁸⁷ Кроз дуги низ година, у неким грађанским породицама опстао је до данас, представљао је породични накит који се чувао за тешка времена, а онда постао скоро неотуђива `породична реликвија`.

Прво доба – од последњих деценија XIX века до Првог светског рата

„Град је жени омогућио да учествује у одређеним друштвеним процесима, да донекле утиче на њихово обликовање, да буде чинилац развоја грађанског живота и грађанске културе, да изражава и остварује своју личност и ван породичног оквира и да, мада у малом броју, постане економски независна, да буди, развија и негује естетске и интелектуалне способности, да учествује у друштвеном и јавном животу, да се школује и испољава жељу за стицањем и усавршавањем знања.“⁶⁸⁸ Жена се у граду појављује и са својом професијом – бабице, учитељице и слично, али појављује се и са својим именом. Њен утицај више није ограничен само на породицу.

Економски стабилно и увелико на путу модернизације, пожаревачко становништво је показало иницијативу у развоју културних и просветних организација у своме граду. Крајем XIX века Пожаревац добија удружења - занатлија, раденика, трговаца, а већ после Првог светског рата Пожаревац је имао двадесет и једно хумано, културно, витешко и просветно друштво, седам гимназијских и четири спортска друштва.

Крајем XIX века грађанска или еснафска удружења, попут Удружења „Слоге“ пожаревачких занатлија и раденика, формирана у граду оснивају своје читаонице, започињу своју хуманитарну делатност, праве своје забаве које прикупљају добротворне прилоге за угрожене чланове удружења. Оснивање читаонице и хора – које су

имале и своје женске чланове, можемо сматрати почетком модернизације културног живота у Пожаревцу. Раније позоришне представе, које су под утицајем Јоакима Вујића или Стерије, тек спорадично извођене, биле су најава будућег културног живота града. Ти почеци културног живота управо су пружили грађанкама имућније класе могућност да изађу из своје свакодневице.

Крајем XIX века наилазимо на један велики корак – жене, заједно са својим мужевима, али и самостално, јављају се као легатори, завештачи, добротвори и оснивачи хуманитарних, потпорних фондова. Могућност да се на тај начин спомиње породично име породице без наследника, привукла је велики број легатора и завештача из редова средњег грађанског слоја, који су своја имања, радње, куће, оставили у аманет сиромашнима – сиротој деци, убогим старицама или сиромашним удавачама, а у замену за пажњу према њиховом гробном месту и спомену.

Жене пожаревачких занатлија стекле су право и да постану чланице, добротворке, ктиторке сталешког хуманитарног Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика. Њихов рад у самом занатлијском и раденичком удружењу био је ограничен, али могле су да буду потпомогнуте фондом у тешким тренуцима, а Удружење је одавало почаст својим добротворцима кроз спомен и парастосе.

Искорак жена које су добиле посредством `Слоге` био је посебан на пољу културе. У Пожаревцу почињу, по угледу на Београдско прво певачко друштво да се оснивају хорови, а већ 1895. године запевале су, у мешовитом хору Удружењу `Слога` пожаревачких занатлија и раденика, госпође и госпођице додавши свој сопран

⁶⁸⁸ М. Перишић, *Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 211-212.

и алт дотадашњем мушком хору. Ово заједничко полифоно певање донело је специфичан дух културне модернизације: девојке и жене запевале су уз мушкарце, не одвојено већ заједно и то убрзо после београдског догађаја.

Овај моменат формирања мешовитог хора био је један изузетан помак у културном животу града. И сам репертоар који је хор неговао – хоровање су се обраћале Исидору Бајићу, Стевану Мокрањцу, другим хоровима широм земље, за партитуре.⁶⁸⁹ Певале су се Мокрањчеве *‘Руковейи’*, *‘Козар’*, *‘Српкиња’* Исидора Бајића ... Наведено управо иде у прилог закључку о наглом узлету културног живота под утицајем образованих музичара из Чешке, али, свакако и учешће дама у хоровима, којих је од периода последње деценије XIX века до краја посматраног периода у граду било десетак,⁶⁹⁰ са професионалним музичарима – диригентима, значило виши квалитет хорског извођења. А за жене – била је то могућност не само да лепо дотеране изађу из кућа, можда мало безазлено флертују, већ и да покажу своју музикалност, вокалну способност и уметничку вредност.

Све више пажње посвећује се и кућном музицирању. Приватни часови клавира код Вацлава Ведрала и других професора музике, као и часови виолине, виолончела,⁶⁹¹ а нешто касније часове дају и младе госпођице које су се образовале у иностранству, као што су Даница Павловићева (касније Ба-

689 ИАП, архивски фонд *‘Слога’*: постоји богата преписка са композиторима, другим хоровима и диригентима. Такође, сачуван је велики број расписаних партитура што говори да су, рецимо занатлије, окупљене у свом хору, биле научене да, колико-толико, певају по нотном запису.

690 Певачко друштво Удружења *‘Слога’* пожаревачких занатлија и радника, Пожаревачко певачко друштво, Певачко друштво *‘Зора’*, Певачко друштво Пожаревачке Трговачке омладине, итд.

691 Виолончело је предавао у оквиру приватних часова, Мовсе-сијан, досељеник из Јерменије, почетком XX века.

рили), Ружица Богдановићева, Љубица Белка Милосављевићева. Тако су у нототеци пожаревачке музичке школе остале вредне збирке партитура оног времена – Петерсенова издања Бетовенових соната, Шопенова дела, Моцартова, Хајднова, Бахова, али и издања популарних *‘Народних песама за гласовир’* у издању Божицара Фрајта.

Управо поље културе било је међу првима отворено и доступно женама од краја XIX века. Прво као аматери певачи у хоровима, а потом образоване младе даме посветиле су се уметности – најчешће кроз педагошки рад,⁶⁹² да могу да испоје своје уметничке склоности и вредности.

Тек при крају XIX века може се говорити о почецима учешћа жена у јавном животу, и то пре свега у културном и просветном животу града – ангажовању учитељица у женским школама, посећивање хуманитарних вечери са игранкама у елитним градским хотелима и кафанама, посећивање првих позоришних представа у истом амбијенту, организовање забава или других празника које организује еснафско удружење или учлањење у читалоницу или мешовити хор.

Овде морам да напоменем да је обележавање еснафске славе увек остало у домену мушких чланова еснафа, жене су, сем спремања свечане гозбе, искључене из славља.⁶⁹³ Али када удружење занатлија прави еснафску забаву у хотелу *‘Гранд’* или *‘Српска круна’* – то је већ прилика да *‘мајсторица’* са кћерима буде дотерана и да се прикаже у најбољем светлу.

692 Музичка школа у Пожаревцу неће бити организована све до после Другог светског рата. У овом дугом периоду деловали су образовани музичари у оквиру приватних часова.

693 Закључак изведен на основу доступних фотографија еснафских слава, као и из разговора са учесницима који се сећају прослава до почетка Другог светског рата.

мајка (1911, у Пожаревцу основан пододбор 1930. године), *Коло српских сесџара* (1903, у Пожаревцу основано 1905), *Коло (најредних) девојака и Црвени крст* (1876) и многа друга.⁶⁹⁴ Потражити од једне породице помоћ за хумане циљеве сматрало се указивањем пажње и поштовања ономе од кога се помоћ затражила, а бити члан грађанског удружења које се бави племенитим радом, „за сваку угледну Пожаревљанку била је част и узвишени задатак.“⁶⁹⁵ Њихов рад започео је акцијама помоћи сиромашнима, болеснима, али нека удружења проширила су своје деловање на свеобухватну акцију описмењавања, социјализације и економске независности младих жена. Постепено израстајући из хуманитарне мисије у Женски савез, у основи жене су помогле саме себи.

Удружења су првобитно окупљала госпође и госпођице из горњих слојева друштва и њихова идентификација и перцепција проблема и ставова сиромашних слојева била је лимитирана по питању побољшања општег положаја сиромашних слојева. Једнократне помоћи нису могле да реше социјалне проблеме већ су се задржавале на нивоу милосрђа. Већ акције описмењавања и оснивање занатских школа, које су пружиле могућност економског просперитета генерацијама младих жена, имале су позитиван ефекат. Даљи ниво њиховог деловања управо је израстао на проширивању социјалне структуре кадрова у женским удружењима. У хуманитарним удружењима учешће узимају и жене из средњих грађанских слојева, из породица средње имућних трговаца и занатлија, прено-

694 У периоду последњих деценија XIX и почетка XX века у Краљевини Србији деловало је чак 88 хуманитарних друштава и удружења. Према: Ј. Живковић, *Коло српских сесџара*, Пожаревац, 2007, фуснота 46 стр. 22. наводи: М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд 2003, стр. 237.

695 Ј. Живковић, *Коло српских сесџара*, Пожаревац, 2007, стр. 28.

сећи, путем `женске комуникације` ставове, размишљања, стрмљења, позиве за учешће... Делујући преко добротворних манифестација и акција, приређујући забаве, хуманитарне вечери, балове, омасовљавајући своје приложнике и поштоваоце, женска удружења омасовљавала су и своје редове и својим хуманитарних циљевима додале су и идеолошку потку и стрмљења.

У овом периоду о статусу жене није одлучивала ни политика, ни стасавање младе Кнежевине, ни тек започела модернизација, већ петрифицирани патријархат, тек понегде напукао од нових сокова `грађанизације`. У тим пукотинама чули су се захтеви за школовање женске деце. Грађанска класа у формирању, елита вароши пре свега по капиталу и моћи, не по интелигенцији и образованости, желела је да створи нове вредности, да свој капитал уложи у школовање не само синова, већ и женске деце. Развитак трговине, банкарства, занатства и индустрије унеколико је допринео промени менталитета, јер моменат када класа трговаца и занатлија одлучује да школује не само своје синове већ и кћери, и то не само на Женској занатској школи или Вишој женској школи у Београду, већ да девојке треба слати у женске интернате у иностранство, а потом и став да девојке треба да студирају, па чак и у иностранству, пресудан је моменат који је од вароши и `паланачког менталитета` створио град у успону. Евидентно је да је број студенткиња непрестано растао.⁶⁹⁶

696 „Од 1929. године број студенткиња се у следећој деценији скоро удвостручио (са 13на 22%). По броју студенткиња Београдски универзитет се приближио француским, где их је било 25% од укупног броја студената. Што се тиче броја жена, универзитетских радника, он је премашао одговарајући број у Француској, где је 1930, било свега шест жена професора Универзитета. У Југославији их је било 12...“, П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног..*, стр. 107.

„Најзначајнији фактор закасне модернизације у Србији је наслеђена заосталост и успорен економски развој, због којих друштво није могло да прати све промене које је школовање доносило а само образовање се успорено и неједнаким ритмом развијало јер је у многоне зависило од материјалне основе.“⁶⁹⁷ Пожаревац са својим брзим напретком током XIX века, посебно по проглашењу Краљевине Србије, управо показује колико је виши економски основ био база модернизацији образовања и мушке и женске деце. Свакако да је пресудни утицај на цео процес модернизације, поготову на процес прихватања и организовања школовања женске деце имао главно упориште у чињеници да је Пожаревац имао многонационалну грађанску структуру.

Фактор који је знатно утицао на промену идентитета и самосвести жена било је школство, културни живот града и ангажовање жена у разним грађанским организацијама превасходно хуманитарног карактера. Тим чином сфера јавног била је одшкринута и за женски свет.⁶⁹⁸ „Када би се покушала у историјату женског питања одредити кључна прекретница којом су се жени отворила врата за друштвену промоцију, онда би то свакако био почетак њеног образовања.“⁶⁹⁹

697 Љ.Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналистичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 228.

698 Интересантно је напоменути да је гђица Софија Љешевић, прва жена дипломирани лекар у Пожаревцу (студије медицине завршила је у иностранству), била кћер свештеника, док је гђа Љешевић била веома ангажована у Колу српских сестара.

699 Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 364.

Тај одшкриннути прозор образовања нанео је ветар који ће јачати у другој половини XIX века. Пружање могућности образовања женској деци можемо сматрати другим посматраним периодом – битним моментом који ће утицати на токове модернизације Краљевине Србије.

„Образовање је једно од основних обележја које разликује модерно од традиционалног друштва. Већина карактеристика модерног или технолошког друштва проистекла је из веће количине знања и његове шире примене у различитим видовима људске делатности, и развијених могућности усвајања знања у ширим друштвеним слојевима... његовим ширењем настају већина одлика модерног друштва (висока писменост, технолошка револуција, друштвена мобилност, професионализација послова, комуникација посредством различитих медија...)“⁷⁰⁰ Т.Парсонс ће рећи „...револуција у образовању значајна је колико и индустријска и демократска револуција у прошлости.“⁷⁰¹

Својим образовањем у иностранству студенткиње из Србије сусретале су се са другим културама и друштвима, са новим идејама. Нарочит утисак на њих су оставиле Русиње које су најчешће студирале у Цириху и биле препознатљиве, пре свега по свом костиму.⁷⁰² Русиње су учиниле је-

700 Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналистичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 217-232.

701 Т. Парсонс, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992, стр. 122; Т.Парсонс, *Друштва*, Загреб, 1988, стр. 60-61.

702 „Упознање са идејама руских револуционара, оне (студенткиње из Србије) су по повратку са студија покушале да просвећивањем народа и залагањем за социјалну правду и саме учествују у променама српског друштва. Најпознатије су биле сестре Анка и Милица Нинковић, а овом кругу су припадали и Драга Љочић, Милева Андријевић, удаћа Стојиљковић, и Јелисавица Марковић-Пешић. Оне су својим разноликим делатностима допринеле и политичкој и

дан ранији концепт моде који су девојке студенти из иностранства донеле у Србију, а то је `револуционарни начин` облачења који „демонстрира политичко-идеолошки став: став жена које нису хтеле да буду само жене, домаћице и кокете, већ друштвена бића, која траже своје место и свој део одговорности у друштву.“⁷⁰³

Малобројне образоване Српкиње крајем XIX века, које су започеле своје деловање организовањем грађанских удружења и кроз хуманитарни и просветни рад, по правилу свуда у Србији, па и у Пожаревцу, потицале су из виших слојева друштва.

Радно ангажоване Пожаревљанке – од придошлица у град које су биле ангажоване као служавке до радница у малим фабрикама и млиновима – чиниле су све већу популацију града. Борећи се за свој опстанак, издржавајући породицу, јачале су до момента када је женска организованост од хуманитарних активности Женског друштва и Кола српских сестара 1910. године дошла до оснивања Секретаријата жена социјалдемократа које су издавале и свој часопис „Једнакост“.⁷⁰⁴ Доступни и истраживани документи не дају доказа о постојању овог женског организованог, политичког покрета, али скоро да нема места сумњи да је и до

друштвеној еманципацији жена.“ Љ. Трговчевић, *Жене као део елије у Србији 19. века*, стр. 254.

703 Више: Мирослав Тимотијевић, *Приватни животи њојединца*, у: *Историја приватног живота у Срба, Клио*, Београд, 2011, стр.225. Свој став руске револуционарке из седамдесетих и осамдесетих година XIX века наглашавале су подсецањем косе „ношењем наочара и ципела са `енглеском` малом потпетицом.“

704 Више: М.Прошић-Дворнић, „*Једнакост*“ *јласило жена социјалдемократа* (Београд, 1910-1912, 1914. године) и *раднички покрет за еманципацију жена*, Етнолошке свеске VII, 1986, стр.7-21; Више: Б. Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 361-366.

Пожаревца, уз деловање бројних социјалиста, комуниста и демократа, дошло и до неког облика организовања кроз женски социјалдемократски покрет. Управо, запослене жене, које су најистакнутије у борби за свакодневни животни опстанак, свакако да су носиоци женског питања – проблема једнакости, запослења, образовања, укидање дискриминације жена и тлачења. За пуну равноправност жена заузеле су се још рани социјалисти. Светозар Марковић сарађивао је са именима из Пожаревца и околине, и његово дело није остало без следбеника и у Пожаревцу и у околини.⁷⁰⁵

705 Име Светозара Марковића повезано је са именима брачног пара Каравелов. Наиме, Љубен Каравелов, бугарски револуционар, књижевник и новинар, као дописник једног бугарског листа у Београду, повезао се и сарађивао са Уједињеном омладином српском. У својој приповеци „Је ли крива судбина“, описао је размишљања човека који је батинама убио своју жену. на примеру породице у којој је муж господар а жена потчињена и вечито усташена, он разлиже исте идеје који заступају идеолози Уједињене омладине. Муж сматра да је његово право да бије супругу, јер је она ствар која му припада, његова робиња, да су батине створене за слабе и за жене. Каравелов истиче да све што је добро у друштву треба признати жени, али њу уместо признања тиранишу и муче. Религија и друштвене институције обликују жену каква мушкарцу треба за његове циљеве и прохтеве. Али млади прихватају нове идеје и сматрају да се друштвени односи и односи између мушкараца и жена морају из темеља мењати – путем васпитања. (Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 39. наводи: Матица, Нови Сад, 1868, бр. 9-21 и 1869, бр. 6 и 7.) Наталија Петровић Каравелова рођена је у Макцу, 40-так км од Пожаревца 27. априла 1836, а умрла у Карловим Варима 7. јула 1905. кћи свештеника Недељка Петровића, сестра Настаса Петровића – професора Велике школе, била је удата за Љубена Каравелова, бугарског књижевника, венчали се у Макцу марта 1868, у присуству Светозара Марковића. Удајом за Каравелова, који је неко време живео у Београду и писао реалистичке приповетке на српском језику, поделила је његову судбину политичког емигранта, кога су често хапсили, ухитили и прогањали. Љ. Каравелов (1834 – 1879) спада, уз Светозара Марковића и Перу Тодоровића, у зачетнике српског критичког (програмског) реализма.

Наталија је Љубену Каравелову била главни ослонац у књижевном и политичком раду, а помагала му је и у штампању листова. У Букурешту је прихватала многе бугарске емигранте, једно време и Василиа Левског, вођу народне буне против Турака.

Понекад је чак са фалсификованим пасошем, маскирана, у оделу мушкарца, прелазила у крајеве под турском влашћу и преносила списе свог мужа, оружје и новац за устанике. Била је са Каравеловом и у деценији његовог најинтензивнијег књижевног рада, али и у периоду

Али сам проблем борбе за женску равноправност морале су дефинисати и покренути саме жене. А да би био достигнут степен њиховог организовања и `артикулисања` захтева, требали су се стећи одређени услови.

Заточеница кујне, припадница `неме групе`, није била кадра осмислити своју будућу улогу. Затечена у оквирима куће, заточена обичајним нормама, није могла са сагледа како токови времена доносе нова искушења, како ће бити приморана да напусти уску сигурност дома. Али једном започет, процес еманципације жена био је само спор али незаустављив. Некада само супруга која носи и име и презиме свог супруга, и која је могла да своју интелигенцију употреби делујући `из сен-

његове велике кризе, после погубљења Левског...Са Љубеном је Наталија штампарију, набављену у Београду, пренела из Румуније у Трново, а одатле у ослобођени Рушчук.

После смрти Каравелова Наталија је, с несумњивим угледам међу бугарским грађанима, који су је звали „мама Ната“, отворила прву штампарију у слободној Бугарској (1880). У њеном дому уточиште налазе интелектуалци, противници режима и бугарски родољуби, али и српски емигранти, митрополит Михајло и Никола Пашић, кога је и материјално помагала. Сарађивала је с бројним словенским друштвима, председник Словенског добротворног друштва у Петрограду упутио је 3. децембра 1885. године тајни допис отправнику послова руског конзулата у Рушчку и шест хиљада рубаља, с молбом да ову суму „преко удовице Наталије Каравелове“, преда „Српском емигранту“ Николи Пашићу. Наталијин дом у Рушчку био је центар словенофилства. Због тога су јој бугарске власти конфисковале већи део имовине. Вратила се у Београд (1890), али је и даље остала поборник српско-бугарских зближавања. Предано се бринула о запоставштини свог мужа и са 3. Стојановом приредила је дела Љубена Каравелова (Сочињенија). О њеном значају за књижевни рад Каравелова писао је и познати историчар бугарске књижевности Бојан Пенев у Историји новие бугарске књижевности. У Београду је помагала младе писце и интелектуалце, уз њену помоћ и Милан Петровић објавио је 1889. године у Петрограду, на руском језику, превод књиге Спиридона Гопчевића Стара Србија и Македонија. У „послесловију“ ове књиге Наталија је названа „славном женом“ и сврстана у ред великих српских задужбинара. Према: Велиш Јоксимовић, Књижевност пожаревачког краја, Пожаревац, 2014, стр. 173-175. Наталија, хероина свог времена, једна од првих револуционарки, нажалост, у многим редовима посвећеним Љубену Каравелову, није помињана чак ни у сенци свог супруга, иако ми се чини да је њен допринос општем словенофилству и револуционарним идејама изузетан.

ке`, преко свог мужа и његове професије – што су жене вековима чиниле и употребљавале као своју моћ, стигао је у фазу када, с почетком новог века, односно новог доба, са обавезним школовањем и доступним вишим школовањем за жене, може и сама да привређује, сама одлучује, сама да утиче на свој живот и средину.

Друго доба – „време бола и поноса“⁷⁰⁶

Некако годинама уназад присутне тензије између Србије и Двојне монархије кулминирале су просто изнуђеним и исценираним догађајем атентата. Србија, већ увучена у унутрашња и спољашња политичка одмеравања снага, већ уморна од Балканских ратова, сиромашна а богата, није успевала да састави дужи мирни период и да мирно ступа путем модернизације. Вечито прекидана размирицама, како спољашњим уценама и тактизирањима, тако и ситним људским душама и политикантством, одједном се нашла пред највећом опасношћу – ратом много већих размера, пред олујом велике силе. Патриотизам је, као најјаче осећање и обележје тога времена, савладао и победио дојучерашње непомирљиве супротности и постао доминантан осећај свих грађана Србије. У истом строју корачали су ранији политички противници, довољно свесни да није време за политичке ситне маневре већ за опште жртве и национални интерес.

„Први светски рат био је нешто ново и неуобичајено у животу ове генерације Срба. Светски рат деловао је погубно и дужином трајања и последицама које је донео у свим областима социјалног

706 Према наслову монографије Владимира Стојанчевића.

живота. У друштвеном животу Срба десиле су се огромне и нагле промене, често уведене и угрожаване голом силом, па је мало шта из блиске прошлости остало поштеђено промена. Ова констатација односи се и на припаднике елите, друштвене групе која је била носилац развоја и преображаја српске државе и друштва.⁷⁰⁷

Хуманитарна женска друштва током Балканских ратова организују бројне акције, притичу у помоћ рањенима, већ се опредељују за помоћ у војним болницама и прихватним центрима. У Пожаревцу је велики број жена пружао помоћ и при збрињавању рањених и при збрињавању избеглих лица. Први светски рат је, већ организованим женама дао много већу и озбиљнију улогу. Велики број жена диљем Србије прикључује се активној војсци – облачећи униформу и мењајући свој женски изглед, попут Милунке, или активно и отворено се борећи, попут Софије Јовановић, Љубице Чакаревић и многих других.⁷⁰⁸ Највећи део жена прикључује се збрињавању рањених и болесних, посебно се доказујући у својој умешности и снази за време епидемије тифуса – од новембра 1914. до маја 1915. жртвујући и свој живот – попут Надежде Петровић, оснивача Кола српских сестара.⁷⁰⁹ Трећа улога коју је ратно време наменило жени је очување породице. Остајале су на кућним огњиштима, уз децу и старе, орале, сејале, давале окупатору летину колико је захтевао и криле резерве за очување живота, одржавале радње за снабдевање, радиле послове одређене Војним Гувернманом или бугарским одлукама у Морав-

ској области, а све надајући се у брзи повратак Српске војске и слободе.

Један део жена кренуо је странпутицом која није зависила од њиховог претходног социјалног положаја, имовног или образовног нивоа, одајући се проституцији и безпризорном животу.

Стране медицинске мисије, које су биле најчешће организоване од стране жена,⁷¹⁰ имале су додатни ефекат на српске женске хуманитарне покрете. Била су сведоци економске и социјалне моћи жена, не само да организују прикупљање тако велике помоћи и у финансијском смислу и у смислу мобилизације великог броја дародаваца, већ су показале велику мобилност жена и њихову независност, што је свакако импоновало српским самарићанкама и дало им подстрек не само да још више мобилишу своје сопствене снаге, већ и да престанком рата, у мирнодопском периоду, наставе скоро истим темпом на неговању својих активности и развиту своје нове улоге у друштву. Неопходно је напоменути да је узајамност дивљења жена била обострана – док су наше жене биле фасциниране деловањем и пожртвованошћу странкиња које су помагале у отсудним тренуцима, осећале да и оне то могу и покренуле се на веће и боље ангажовање, дотле су странкиње фасциниране пожртвовањем наших жена, дубином њихове емпатије и величном снаге коју су биле спремне да уложе.⁷¹¹

707 Божица Младеновић, *Српска елита у Првом светском рату*, Историјски часопис, књ. XLIX, Београд, 2002, стр. 243.

708 Више: Ј. Живковић, *Хероине са њишком у руци*, у: Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр.3, 2014, стр. 99-110.

709 Више: Љиљана Мирковић: *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, Архивски преглед 1990, Београд, стр. 67.

710 Више: Ј. Живковић, *Самарићанке у српском саниџећу 1914-1918 године*, у: Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“ бр. 4, 2015, стр.113-131. Помињу се: Мабел Грујић, леди Пеџет, Елсе Инглиш, Корнелије Вимборн, Жермена Ле Маршан и многе друге хумане жене.

711 О томе је писала Клара Штурценегер, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009; dr Caroline Matthews, *Experiences of a Woman Doctor in Serbia*, London, 1916.

Треће доба – после рата; нови талас модернизације

Политички преображаји, ратно стање и излазак из стадијума рата, снажно утичу на формирање нових образаца понашања, делања, одевања... Формирани током `критичног времена`, стања измењених околности, прелаза из мирнодопског модернизацијског хода у ратни период Великог рата, потом поново у мирнодопско време које је захтевало повратак на изгубљени пут, искристалисали су потпуно нове вредности у друштву. Србија је из Великог рата изашла не само окренута уједињењу на простору Југославије, већ окренута ка западу, ка Европи. Већ раније је `окусила` културне контакте са Француском, а после рата здружена посебним поверењем и пријатељством са државом која је највише учинила за ослобођење Србије 1918, културни контакти били су посебно надграђени. Стасале су и нове генерације младића и девојака које су, током рата, били на школовању махом у Француској. У свакодневном животу приметна је та окренутост – достигнућа из области технике пристизала су махом из Немачке, док су културни садржаји примали утицаје из Француске.⁷¹²

Дуж Табачке чаршије пробијају се модерни дућани, трговине деликатесима између старих занатлијских радионица и бакалница, док шпедитери и фијакеристи не посустају пред ситроенима и фордовима. У другом свету `ничу` модерне куће по европским узорима, са намештајем који стиже преко Дунава или из Београда, улепшавају се салони, стижу клавири, породични албуми фотографија обавезни су детаљ у салонима у којима се так-

миче чији ће жур бити бољи. Уче се страни језици, стичу дипломе, звања, шију се одела код кројача или модискиња - према узору из Беча или Париза, иде се у позориште или на бал, често се абортира и разводи, седа се за сто док кућна послуга послужује. Скинуте су стеге старог, окошталог, скоро табуисаног у друштву, а друштвени и социјални моменти пуштени низ токове модернизације, које су уз економски напредак донеле су промене на културном плану, али и у социјалним односима унутар градске средине Пожаревца, и у односима унутар породице.

Први светски рат и последице које су проистекле прво непосредно за време и у неколико година по завршетку рата, и у периоду до проглашења Краљевине Југославије, послужиле су нам за сагледавање промена на нивоу обреда прелаза, тренутку цикличног времена унутар његове линеарне путање,⁷¹³ када је популација града стављена у измењене околности, претрпела шок и на демографском и економском нивоу, а успостављањем мира попримила нови квалитет социјалних веза. Нажалост, пожаревачка средина никад није успоставила економски ниво као пре рата, док су се на социјалном и културном плану десиле велике промене. Дел Хајмз сматра да „Културне вредности и веровања, друштвене институције и облици, улоге и личности, историја и екологија неке друштвене заједнице морају се испитивати с обзиром на њихов положај у комуникативним догађајима и обрасцима (упра-

⁷¹³ Временски след догађаја имплицира линеарно време. Међутим, културно време класификовано је као линеарно и циклично – феномени који ће се догађати у цикличном времену и по завршетку своје фазе вратити у линеарно време извршивши одређени утицај на будуће догађаје.

Антрополошко схватање времена према Б. Жикићу, *Временска контекстуализација културних представа о постојећем, будућем, историји и европизацијама...*, стр. 901.

⁷¹² Више: П.Марковић, *Београд и Европа...*, стр. 207-208.

Матуранти Пожаревачке гимназије, 1922. године
(Из приватне колекције М. Александрића)

во као што било који аспект друштвеног живота може бити изабран за проучавање сродства, полова, опречности улога)⁷¹⁴

Својом афирмацијом у рату, жена је показала своју храброст, спремност, спремност да уради много тога – и као војник, наоружана, и као болни-

чарка, и као заштитница огњишта и породице. Притиснута болом, опасностима и бригом током рата, жена је из њега изашла самосвесна и јака. Србија, оставши без трећине својих мушкараца који су много тога тек могли да дају својој домовини, постала је земља са превагом женске популације. Да би одржала своју породицу жена је морала да се прихвати посла и зарађује.

⁷¹⁴ Дел Хајмз, *Еџнографија комуникације, XX век*, Београд, 1980, стр. 16-17.

Међуратни период у Краљевини СХС обележила је, уз остале промене подстакнуте европским утицајима, и борба за афирмацију жене у јавним пословима и за њену свеукупну еманципацију. У новој земљи и у промењеним друштвеним приликама и жене су тражиле нову улогу, захтевајући политичка, грађанска и социјална права. Пописом становништва у Краљевини Србији децембра 1900, Пожаревац је имао 10.835 житеља - 5.973 мушкараца и 4.865 жена. Од тог броја писмених у Пожаревцу је било 3.137 мушкараца и 1.642 жена наспрам 6.056 неписмених.⁷¹⁵ Према попису 1921. године сам град Пожаревац има 10.604 становника,⁷¹⁶ односно мање становника него у години прелома века.

Статистике бележе да у Пожаревцу „личних инвалида са децом има 862, без деце 206; удова са децом 3.169, без деце 2.064; сирочади 413; родитеља – отац и мати 374, отац 427, мати 376; свега 7.891. члановима породица погинулих, умрлих и несталих војних лица и умрлих инвалида.“⁷¹⁷

Услови живота и социјална стратификација, опет су решили проблем на сложен начин. Свакодневица жена запослених у фабрикама, у периоду после Првог светског рата, са малим примањима, односно нижих социјалних слојева, и жена из виших друштвених класа, неоптерећених (толико) условима живота, суштински се разликовала – и док је прва после радног дана настављала да обавља кућне послове око огњишта, кухиње, деце, друга је могла да се посвети образовању, неговању, планирању, уживању... „На један начин дан је проводила

сиромашна домаћица и мајка ако је живела у кварту у коме су постојали водовод и канализација, а на други начин ако је живела можда само стотинак корака даље, у делу града без комуналне инфраструктуре.“⁷¹⁸ Услови живота, на које нису могле утицати, оставиле су печат и на њихову одећу и на њихову самосвест. Радно и слободно време у свакодневном животу жене испреплетено је много више него у животу мушкарца. У извесном смислу могли би се рећи да „мушки“ схваћено слободно време за жену није ни постојало - то је одређивала већ и сама чињеница да су њене радне обавезе биле знатно мање временски дефинисане.⁷¹⁹

Подстицај у женском јавном ангажману имале су прилике у Првом светском рату, када су многе жене биле принуђене да преузму улогу мушкарца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, када је Србија остала без огромног броја радно способних мушкараца који су издржавали своје породице и били их потпора у сваком погледу, жене су се масовније укључивале у производњу јер су биле принуђене да зарађују. У међуратном периоду у Пожаревцу се жене срећу запослене у здравству, просвети, у поштама и телефонским централама, у библиотекама, као чиновнице у судству, у хотелијерству и угоститељству, услужним делатностима као фризерке, маникир и педикир даме, жене које `крпе` - `нецају` скупocene Кајзер свилене чарапе, кројачице, модискиње, али и као јефтина радна снага – као кућна послуга, раднице у кројачким радионицама из којих ће израсти фа-

⁷¹⁵ Статистика Краљевине Србије књ. XXIII, Први део, Београд 1903, стр. 452-457.

⁷¹⁶ П.Мирковић, Ж.Антонијевић, Србски ратни поменик, I, Манастир Рукумија 2008, стр. 147.

⁷¹⁷ Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

⁷¹⁸ Р. Вучетић, *Жена у прагу*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 152.

⁷¹⁹ М.Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006, стр. 397.

брике, фабрици ликера, уљари, ткачници, штампаријама, и у бројним млиновима у Пожаревцу и најближој околини. Као што статистике показују процес броја запослених жена растао је и у Пожаревцу као и у целој Краљевини.⁷²⁰ Са растом индустрије, повећавао се и број радних места које су заузимале жене, али њихово ангажовање било чешће него ангажовање мушкараца, јер су њихове наднице биле знатно ниже, од 20 до 30%.⁷²¹

Тридесетих година XX века за одржавање животног минимума било је потребно око 1500 динара.⁷²² Прегледом сачуваних података плате наставног особља Пожаревачке гимназије кретале су се од 5.400 за суплента и супленткињу, предметних учитеља 4.152 дин, док су професори и професорке, у зависности од година стажа имали између 13.800 и 15.000 динара. Бележимо и да је професор са 22 године стажа имао 22.000 дин, а директор примао плату са додатком у висини од 36.000 дин.⁷²³ Нажалост, само мали број становника могао је да се похвали овако високим примањима. Месечна плата потпоручника, 1931. године, без додатака износила је 575 динара односно 1750 са додацима.⁷²⁴

Пауперизована радна снага прихватала је све послове и под неповољним условима, а жене су

720 Више: М. Миленковић, *Жене раднице у њивреци Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, 218-226; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004; Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

721 ИАП, ГПП, XVII 416, Платне листе и износ занатлијских надница; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...*, стр. 244-248.

722 Податак из 1930. године, П. Марковић, *Сексуалност између њивајног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, стр. 108.

723 М.Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међурајном њериоду (1918-1941)*, стр. 178-179.

724 Према: М.Бјелајац, *Приватност у униформи*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 525-528.

прихватале посао и под родном дискриминацијом.

Модерно радничко законодавство 6. децембра 1926. године добило је нови квалитет ратификовањем конвенција Међународне организације рада потписаном од стране владе СХС. Конвенција је, поред регулисања положаја радника у целини, посебно регулисала положај жена. То је прва законодавна област где су жене, први пут у Србији, третиране равноправно са мушкарцима, штавише, били су предвиђени и случајеви у којима је жена уживала већу заштиту од мушкараца. Конвенција је забрањивала ноћни рад за све жене, док су породиље биле заштићене шест недеља пре и шест недеља после порођаја.⁷²⁵

*„...У жене је велика културна вредност, јер њен ум није заостао, него ради на најрејку човечанства, чим има њрилик за њо. У жене је и велика економска вредност, јер је њспособна за многе и многе њслове, њио су њојребни човечјој заједници.“*⁷²⁶

Велика распрострањеност социјалних болести (акутне заразне болести, туберкулоза, венеричне болести, маларија, алкохолизам, хроничне и дегенеративне болести)⁷²⁷ на својеврстан начин је сведочила о начину становања, исхрани, хигијени, ниском нивоу здравствене просвећености и уопште о култури. Тешки услови рада доприносили су њиховом ширењу међу радницима и сиромашнима. Брже прихватање хигијенских навика, што је пока-

725 Више: М.Миленковић, *Жене раднице у њивреци Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 218-226.

726 Јаша Томић, *Шта је била жена и шта ће бити. Историјско-группивена расправа*, према: Р.Вучетић, *Жена у њраду*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 151.

727 ИАП, Пожаревачка болница, картони и статистика одељења од 1919. године, на даље.

затељ резултата модернизације свакодневног живота у граду, утицало је на то да смртност од туберкулозе опада у граду два пута брже него на селу.⁷²⁸ „Ми немамо старица или нешто што је још горе – ми имамо младих старица, увелих и исцрпних младих и средовечних жена... Наша жена се под теретом двоструких дужности исцрпљује, троши, раније умире. Последице оваквог њеног живота остављају трага и на њеном потомству.“⁷²⁹

Али најзначајније промене које је донео и оставио за собом Први светски рат су промене у друштвеном и економском статусу жена. Промене у односу између полова биле су, у ствари, највеће и потпуно су измениле стари предратни свет и Европе и Србије.⁷³⁰

Еманципација жена управо је у сфери интимног, породичног живота, унела многе промене. Последично, повећао се број развода, и смањила се величина породице. Забележено је да је 1922. и 1923. године број развода био изузетно велики, и тај талас се смањио, али никада до предратног нивоа. Забележен је број развода 1925. године: у Београду 671, у Пожаревцу 437, Нишу 323, Шапцу 223...⁷³¹ Стара патријархална породица се распадала, раширила се контрола рађања,⁷³² све је чешће бекство жена од дојења и прибегавање вештачкој исхрани...⁷³³

728 Више: Ј.Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, у: 175 година болнице у Пожаревцу, Здравствени центар Пожаревац, Београд, 2008, стр. 102, 259-284.

729 Милева Б. Милојевић, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928, стр. 690.

730 П. Марковић, *Сексуалности између приватној и јавној у 20. веку*, стр. 101.

731 П. Марковић, *Сексуалности између приватној и јавној.*, на стр.109, наводи: *Политика*, 14.март 1926.

732 П. Марковић, *Сексуалности између приватној и јавној.*, стр.131.

733 Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I, Београд, 1996, стр. 73.

Српска православна црква била је најдиректнији противник новог поретка, негирања патријархалног и промене у потчињености жене према мушкарцу.

Жени је, према мишљењу већине православних теолога, било место у породици, дому, поред мужа који је заузет многим „спољним дужностима и бригама“, док жена мора бити посвећена вођењу домаћинства и подизању деце.⁷³⁴ Чак је предлаган закон и став који треба да заузме држава:

*„да женске сукње, код жена и одраслих девојка, не смеју бити краће бар од 25 сантиметара изнад земље; да се женскиње од 15 година на даље не сме шишати; да се женскиње не сме скићати јавно иушићи; да бесјослено и проблематично женскиње не сме седећи по јавним локалитетима ради „кибицовања“ и у неморалној намери...“*⁷³⁵

*“Та стираси и шај кули (моде и шела..) врло често су извор моралне и економске пројаси породице и народа.“*⁷³⁶

Промене у одевању и понашању после Првог светског рата биле су најочигледније и најшокантније. Дуги низ векова женске сукње и хаљине биле су дуге готово до земље недозвољавајући да се укаже ни чланак на нози. После Првог светског рата, стечени осећај да се трагедија може догодити сваког тренутка, ефемерност живота, доживљени страх и шок, резултирали су, попут сегрегације у обреду прелаза, настајањем новог момента – новог доба кратке сукње, кратке косе, самосвесне жене, којој је пружено универзитетско образовање, по-

734 А. Вулетић, *Власи мушкараца, њиховости жена – између идеологије и праксе*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 117.

735 Р. Вучетић, *Жена у граду*, стр. 150 наводи: „Наши свештеници против данашње моде“, *Политика*, 14.новембар 1926.

736 Р. Вучетић, *Жена у граду*, стр. 150.

сао и каријера, слободан одабир брачног партнера и контрола рађања. Сви вековни женски атрибути – од изгледа до норми понашања, били су, у најмању руку, преображени.

„Пре раџа све је било некако дуџачко; дуџа сукња, дуџа коса и дуџачак брак; сад, њосле раџа, све је краџко: краџка сукња, краџка коса и краџак брак... њре раџа жене су се декоџовале одозџо, а сад, њосле раџа, одоздо. Пре раџа муж се мешао у њоџиџику а жена је оџоварала, сад, њосле раџа, мужеви оџоварају а жене воде њоџиџику. Пре раџа жена је рађала једном њодиџње; сад, њосле раџа, рађа и њо њириџиџи, али без њоследица на њириџиџиџај сџановниџиџа. Пре раџа, ако се за женом и вукао какав реџи, сџаџиџало се њо и она ња је, њреџиџиџа, скривала и заџиџиџавала на све моџуџе начине; сад, њосле раџа, реџи је њосџиџао сасџиџавни део њоалеџиџе. ...Пре раџа зазорно је било за неку жену реџи да је расџиџиџиџиџиџа; сад, њосле раџа, њо је чак и квалификаџиџа...”⁷³⁷

Нашим дистинкцијама можемо додати и употређивање пре рата – после рата у духу: дуга сукња – кратка сукња, дуга коса – кратка коса, потчињена – самосвесна, али: без права гласа – без права гласа...

Модне промене пратило је и шминкање и додатно дотеривање. На крају XIX и почетком XX века, нашминкана жена је давала сигнал да је „сексуално доступна“, што се сматрало крајње неморалним,⁷³⁸ а завршетак рата довео је и заоштрио и став заједнице према нашминканој жени.

Прво је шминка била употребљавана само у посебним приликама, уз свечану тоалету, а потом је постала свакодневна потреба дотеране и неговане

жене која ће уз шминку додати и црвени лак на ноктима. Шокирана јавност реаговала је бурно, али провокативни моменти који учествују у феномену костим брзо су од „жене достојне жаљења“ и синонима лаког морала, постали атрибут лепе, дотеране, неговане и самосвесне урбане жене. Као релативно урбана средина Пожаревац је толери-сао нашминкане госпође – попут позоришних глумица, али дуго се зазирало од дотераних – помодарки, које су скоро изједначаване са женама сумњивог морала.⁷³⁹ Судаџи по сачуваним фотографијама, скромност и смерност чешће су презентовани као доминантна особина Пожареваљанки.⁷⁴⁰ Патријархално друштво у процесу модернизације, како ипак можемо именовати свеукупни грађански патерн Пожареваца двадесетих година XX века, прихватило је и себи прилагођило опште модне вредности, увек са свешћу да је одевање знак припадности и пристојности, што је ограничавало индивидуалнији избор у одевању, али и породични моменат и сферу интимног.⁷⁴¹

Мода је један од путева за ослобођење жена строгих патријархалних правила која су је у пуној мери подређивала мушкарцу. Борба за моду била је у основи борба за афирмацију женског принципа.⁷⁴²

Међутим, фокусирајући се на костим као сегмент културе и његову промену у Србији, односно

⁷³⁹ Фотографија из приватне колекције, пожаревачка глумица у посебној пози, ране двадесете XX века.

⁷⁴⁰ ИАП, Збирка фотографија и збирка фотографија `Слога`. Смерност се очитује из става, склопљених руку, озбиљности на лицу, дотераности и пристојности. Модерност се очитује код раних фотографија, у асесоару- лепезе, шешири, амрели, рукавице. Ципеле провирују на врло малом броју фотографија (Збирка фот, 268, 29, 113, 114).

⁷⁴¹ Б. Поповић, *Одевање и мода у Србији у њрвој њоловини 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, стр. 341.

⁷⁴² Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне ѡриваџиџиџи*, стр. 199.

⁷³⁷ Р. Вучетић, *Жена у ѡраду*, стр.148-149, наводи: Политика, 6.јануар 1924.

⁷³⁸ Е. Морен, *Дух времена*, књ.1, стр. 143 и даље.

ЈЕДАН ДОКУМЕНАТ ВРЕМЕНА: НАШЕ МЛАДЕ ЖЕЛЕЗНИЧАРКЕ У УНИФОРМИ

Фотографија из часописа “Жена и свет”, 1932.
(ИАП, Збирка периодике)

уже узев у Пожаревцу, промене у начину одевања, промене у самом костиму могу се пратити као последица политичких, економских, образовних, војно-историјских и других узрока.⁷⁴³

Пратећи процесе трансформације сфере одевања могли смо да предочимо промене које су извршене у реверзибилном смеру:

- у мушкој сфери модни костим је преносио поруку о степену образовности, професионализма, имућности, модерности;

- у женској сфери модни костим означио је у првом моменту имућност, а потом: образованост, освајање нових грађанских и родних права и слобода, самоувереност, професионализам, модерност.⁷⁴⁴

⁷⁴³ О утицају политике на костим писао је и Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије...*, I, стр. 76.

⁷⁴⁴ Д. Милорадовић, *Костим као семенити социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад, 2014; Д. Милорадовић, *Мода у Пожаревцу 1880-1929 - сусрет Истока и*

Можемо сматрати да је мода један од најбољих показатеља модернизацијских промена. Кроз њу се огледа преображај појединца, али и његова подложност утицајима колективних образаца који убрзо постају општеприхваћени. У првом моменту мода је зависна од економског, социјалног и културног момента појединца и друштва, а онда „представља специфичну социјалну форму необично отпорну на све привредне и друштвене промене, феномен који опстаје чак и у најдубљим кризама, ломовима и оскудици.“⁷⁴⁵ Штавише, модни трендови постају `кривци` за либерализацију форми женског понашања.⁷⁴⁶

По мишљењу Љ. Димића државну политику⁷⁴⁷ можемо сматрати једним од кључних фактора који су утицали на процесе модернизације и њихов темпо. Прво политику државе према Порти и Европи (од стицања независности, постанка Кнежевине и Краљевине), политику странака од 1881. године и окретања државног `кормила` у сталном кретању између модернизације – напред и конзервативизма – назад.

Моменат утицаја политике и на костим видимо управо на обавезности облачења при великим државним свечаностима. После периода негације свега модног у тренуцима угроженог постојања државе и живота њених становника, политика се окреће утицајима који струје из Француске, па и модни костим следи француске утицаје.

Женска удружења временом прерастају у идеолошке покрете. Први пут је у Београду обележен

8. март непосредно пред рат, 1914. године. У новој земљи и жене су тражиле нову улогу, и већ у септембру 1919. основан је Народни женски савет СХС који је брзо ширио своје подружнице и нашао повољну климу и у Пожаревцу, а његови основни задаци били су опште просвећивање народа и, пре свега, изједначење жена и мушкараца.

У изједначење жена и мушкараца спадају право гласа, грађанска једнакост и једнако право наслеђа.⁷⁴⁸ Управо на пољу освајања права гласа вођена је главна борба. Оно је у начелу било признато чланом 70. Видовданског устава, тако да ни већина странака није била против тога.⁷⁴⁹ Али није била ни децидирано за.

„Модерно и традиционално (патријархално) нашли су се у Србији један насупрот другом, често и у сукобу у коме је изгледало да један искључује другог. Жестина политичке реторике која је владала политичким животом стварала је утисак да су се пред Србијом налазила два сасвим одвојена пута. Један је водио у болне процесе модернизације који увек носе високу цену коју традиционално друштво треба да плати да би се трансформисало. Други је значао конзервацију традиционалног, отпор променама и стално трагање за „сопственим путем“. Представници интелектуалне и политичке елите сврставали су се на једну или на другу страну политичког спектра, у зависности од својих темељних политичких уверења или конкретне политичке ситуације.“⁷⁵⁰

Зайада, Историјски архив Пожаревац, 2019.

745 М.Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду...*, стр. 309; Моду као „карактеристичан пример проширених хоризоната“ види П. Марковић, *Београд и Европа 1918-1941*, Београд, 1992, стр.66.

746 Р.Вучетић, *Жена у граду, између приватног и освајања места у јавном животу*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 132-164.

747 Према: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије...*, I, стр. 76.

748 П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 103.

749 П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 104.

750 Дубравка Стојановић, *Рецепција идеала слободе, једнакости, браћинства и јединства код српске елите почетком 20. века*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003, стр.74.

У овом добу можемо говорити о новој жени. То више није био само глас из тишине успешном мушкарцу – способна госпођа Зора посланику Несторовићу, мајка-Боса трговцу и посланику Стојанчићу Павловићу, госпођа Милева господину Златичанину...

Она је образована, професионална, доступна су јој многа занимања, променила је изглед, води рачуна о себи, одлучује самостално о својим животним корацима, али је изнад свега показала да може бити и запослена и супруга и мајка. И не одустаје од, сада већ политичке борбе, за своја већа права у сфери запослења, бенефите, за поништење родне дискриминације при запошљавању, за признато породичко одсуство, право да вози аутомобил, па и аероплан, да се бави спортом, да стекне наследно право, да стекне право гласа... право да буде изједначена као људско биће са разликама проистеклим само из биолошког исходишта, и поништи различитости проистекле из погрешног културног контекста, јер „...корене потчињености жене тражи у друштвеном устројству, а не у биологији“.⁷⁵¹

⁷⁵¹ Жарана Папић и Lydia Sklevicky, *Antropologija žene*, XX vek, Beograd, 2003, стр. 14.

Процеси модернизације - „неминовност епохе“⁷⁵² *Lento e sostenuto*

Промене кроз које је пожаревачко становништво пролазило тумаче се процесима модернизације, урбанизације и индустријализације.

Пожаревац представља пример како економски степен развоја града диктира начин живљења и стварања културних потреба људи, формира комплетну физиономију урбаног културног и социјалног идентитета. Ситуиран материјални положај једног дела грађанске заједнице утицао је на подизање нивоа културне свести, на развој потребе за духовним искуствима, на интелектуалну структуру града, односно дао је почетни импулс променама. А укупан профил града извајала је друштвена, економска, психолошка и образовна структура његових становника кроз дужи временски период. Трговачко-занатлијска средина трудил се да оплемени начин свог живљења и у томе је показивала изузетну упорност. У том послу помагали су и давали полета млади образовани људи који су се враћали у свој град, који је покушавао у међуратном периоду да се изграђује у културном смислу.

Они су, уједињени, чинили осовину процеса европеизације и модернизације града. Што је делање покретачког слоја било успешније, то је критика других, конзервативнијих била ригорознија. Тако се током посматраног периода град поделио на образоване, имућне, напредне, носиоце новог времена, и старије и конзервативније, који су жалили због нестанка патријархалне смирености и скро-

⁷⁵² Љ. Димић, *Културна историја и модернизација југословенској друштва 1918-1941*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, стр. 193.

многи. Поларизација је обухватала и жене и мушкарце, заступљена по политичким опцијама, професионализацији и месту становања односно припадности градској мрежи. Центар града - `варош` - ишла је напред, док су ситне занатлије и становништво које се махом бавило пољопривредом и становало у малама на периферији, кочили неминовни процес европеизације и модернизације. Чак је и костим је у овој поларизованој борби `напредњака` и `конзервативаца` имао манифестну улогу припадности: одражавао је сва њихова стремљења и схватања, као и услове живота којима су били условљени и проблемима породице односно положаја жене у њој.

Сам град, односно његови делови, слали су поруку о својим житељима: Бурјанци, Бугар-малци и Горњомалци и даље се баве пољопривредом, облаче се код абација и ћурчија, носе опанке,⁷⁵³ славе заветине, седају у чело стола док жена стоји и служи.

Тиме долазимо до краја двадесетих година XX века, до времена када је Пожаревац тек добио струју⁷⁵⁴ – кашњење које је једна од кључних чињеница стагнације његовог развика и знатног успоравања на путу модернизације. Нажалост, и потоњи догађаји утицаће на промену темпа промена и привидне стагнације. Прва је чињеница да Пожаревац више није, од 1914. године, погранична варош, и да се руше устаљени токови стицања капитала пограничном разменом.⁷⁵⁵ Стижу велики вртлози: Велика светска криза, која ће посредно оставити последице преко страних инвестиција

⁷⁵³ Према фотографији из приватног албума: абација из Брдње мале који је искључиво носио `сељачко` одело, а припадао је ситуираној грађанској породици.

⁷⁵⁴ 1926. године, захваљујући холандским улагањима.

⁷⁵⁵ Пожаревац је у прво време остао средиште Округа, са царинарницом у Великом Градишту, али више није постојала ђумрукана у Дубравици, већ су Дубравица и Рам само места пристајања бродова и скела.

и у Србији, наравно и у Пожаревцу; проглашења бановина, када ће се Пожаревац наћи у Дунавској бановини са седиштем у Новом Саду, и до проглашења Краљевине Југославије, када се већ може констатовати да Пожаревац, иако има рудник у близини, више није онако привлачан град за настањивање, мада је и до данас задржао своју многонационалну демографску структуру.

Суштинска карактеристика модернизацијских процеса у сфери друштвености подразумевала је повећање адаптивне и интегративне моћи друштва, односно стварање нових интегративних структура, механизма и система вредности који појединце или групе промовишу као равноправне чланове заједнице. Женско питање могло је да буде тумачено само у том контексту и само на начин да се интеграција свих сегмената друштвеног живота оствари у својој потпуности.⁷⁵⁶

И док „једна култура представља комплексно тело норми, симбола, мотива и слика који прожимају јединку, уобличавају инстинкте, усмеравају емоције [које се остварују] путем менталних размена и пројекција и идентификација... Култура практичном животу пружа имагинарна упоришта, а имагинарном животу практична“.⁷⁵⁷ Посредством комуникација и масовне културе који узимају залет на самом почетку XX века, у посматраној заједници грађана Пожаревца до краја двадесетих година можемо говорити о настанку поликултурних момената.⁷⁵⁸

Уверили смо се да у свим друштвено-културним системима постоји тесна веза између облика

⁷⁵⁶ Према: Б. Прпа, *Неуспешни реформисања – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрватца и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3, Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003, стр. 122.

⁷⁵⁷ Е. Морен, *Дух времена*, стр. 13.

⁷⁵⁸ Према: Е. Морен, нав. дело, 14.

друштвеног, социјалног, и културног живота од економског и демографског. Наиме, „у формализованим интеракцијама комуникација између учесника одвија се на строго утврђен начин, кроз њихове друштвене, економске и културне положаје и улоге, тако да и облик културног живота у таквим околностима, путем препознатљивих симбола, има функцију обележавања социјалних карактеристика његових носилаца.“⁷⁵⁹

Колективни дух,⁷⁶⁰ јавно мњење или малограђанска будност – какогод – били су свакад задужени за поштовање реда и мира у граду. Свако померање устаљених норми будило би пажњу вредних добронамерника и звонило на узбуну о нечем друштвено и патријархално неприхватљивом. Уз такав аларм сваки иступ или преступ женских мишљења или стицање слобода, било би враћано корак назад. „Живот свих градских породица, људи различитих струка и друштвених слојева, одређивала су, у основи, два чиниоца: друштвена стварност као производ дотадашњег начина живота прожетог модерним утицајима, који су у живот уносили понекад нимало безначајне промене, и колективни дух вароши који је условљавао понашање људи, неприкосновено господарио њиховим животним погледима, прихватао и одбацивао, просуђивао, одржавао наслеђени систем вредности и био заправо нека врста локалне филозофије. Раздељен на две сфере – јавну и тајну, односно спољни и унутрашњи свет, живот је на колико био отворен, друштвен и модеран, носио у

⁷⁵⁹ У. Еко, *Култура информација комуникација*, Београд, 1973, стр.223-224.

⁷⁶⁰ `Колективни дух` је термин који употребљава М.Перишић, *Жена у друштвеном животу града у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 214.

себи доминантну црту прошлости, док је у врстама занимања, начину облачења и удобности становања било великих разлика између тадашњих и претходних генерација, дотле у моралним напорима оне готово да нису постојале или су биле незнатне.“⁷⁶¹ То је, нажалост, по оцени многих, био пресутни фактор на путу модернизације који је главни кочничар и често мењач правца пута целокупне заједнице. Пожаревац је, нажалост, сем историјских чињеница које су га саплеле на путу брзог успона, окусио и моћ колективног духа који усмерава и формира општи фон.⁷⁶²

Посматрајући (пре)доба рекогносцирања проблема `женског` можемо да констатујемо да су, иако малобројни, архивски документи својим историјским квалитетом дали слику почетака озакоњења традиционалних форми понашања у сфери појединца и интимног. Они представљају и квалификовану основу проучавања развојних кретања српског народа у његовом настојању да на путу формирања сопствене државотворне заједнице, покрене и одржи стабилне институције. Традиционално у том периоду добија нове вредности, потврду националног идентитета и суверенитета. Модерно у том периоду тек долази са Запада, и као ерозивни таласи, доноси новине које уграђује у нове система вредности и правила понашања.

⁷⁶¹ М.Перишић, *Жена у друштвеном животу града у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 214.

⁷⁶² Због ситних међусобних личних анимозитета који су прерасли у политички сукоб, Пожаревац није 1912. године добио електрификацију – иако је А.Е.Г. фирма из Аустрије урадила комплетан план који је финансирао индустријалац Карамарковић (иначе велики легатор граду) већ тек 1926, међу последњим градовима у Краљевини. Изгубљену трку никад није надокнадио. А велики број образованих младих људи, и младића и девојака, потражило је негде другде своје ухљебљење и дом.

Модернизација, индустријализација и урбанизација, замишљени као универзални кључ за просвећивање читавог света, убрзо су показали низ диференцирајућих импликација. Оне су најме, захваљујући неједнаком развоју створиле нове односе зависности на релацији центри:периферија. Модернизација и са њом повезани феномени је омогућила да у оквиру јединственог процеса модернизације паралелно и истовремену теку процеси унификације и диверсификације, неки као последица спољашњих фактора, други као резултат свесних избора изнутра. У тако комплексној мрежи односа, одвијале су се трансформације Пожаревца од краја XIX до тридесетих година XX века. Само постојање супротних елемената и структура унутар градске целине не мора да представља препреку у развоју. Традиција може да олакше и поспешу процесе трансформације, али их може и спречити, зависно од тога како се реинтерпретира и употребљава. Са друге стране, институције које са собом доноси модернизација, као што су образовање, комуникације, идеологија, култура, могу бити стављене у службу спречавања напретка, демократизације друштва, фрагментације институција и занимања или развоја унутрашњих слобода.

Ако процес модернизације посматрамо кроз омеђени простор и време, морамо ради систематизације етнолошких проблема, да додамо и трећу, неопходну осу посматрања – садржински моменат да би добили коначну концепцију кроз просторно-временски-садржински референтни оквир за систематизацију етнолошких проблема.⁷⁶³

⁷⁶³ Према: Иван Ковачевић, *Старајемље етнолошког истраживања*, у: ЕС IV, Београд, 1982, (391-397), стр. 22.

Није у свим аспектима друштвеног живота модернизација текла истим темпом. Неки моменти су диктирани с врха власти. Говорећи о културној политици у периоду између два светска рата налазимо на констатацију: „Успех у реорганизацији управног апарата је ипак изостао. Ред и дисциплина у културној и просветној администрацији до краја периода који нас интересује нису били заведени у оној мери и на начин како је то захтевала добро организована и ефикасна културна политика. Процеси модернизације у области управе били су, на тај начин, маргинализовани.“⁷⁶⁴ Просветна политика међуратног периода такође трпи критике: „...Привременост је била основна одлика законодавства, и наставних планова и програма, и система просветних и културних установа, и уџбеника, и администрације. Отпори унификацији просвете и културе стандардизацији њиховог законодавства представљали су значајну препреку модернизационом процесу.“⁷⁶⁵ На путу модернизације просвете, посебно по питању школовања женске деце, стављане су многе препреке. Ретроградна је била одлука из 1894. године о забрани похађања гимназија. Резултанта је била оснивање нових и приватних школа које су махом падале на терет општина, да би 1895. године одлука поништена и девојкама је одобрено да могу похађати ниже разреде гимназије заједно са мушкарцима. Најзначајније је и пресудно било доношење закона о основним школама, 1882. године, којим је уведено обавезно школовање за „свако дете које живи у Србији“. Пот-

⁷⁶⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Моћности и ограничења)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 193-210.

⁷⁶⁵ Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, стр. 198.

пуно изједначавање са мушким средњи средњим школама уследило је тек 1912,⁷⁶⁶ док су се девојке од 1905. године равноправно са мушкарцима уписивале на Београдски универзитет.⁷⁶⁷

Диктатура, прокламована 6. јануара 1929. године, такође је успорила процес модернизације јер је пошла од погрешне претпоставке о зрелости „нове државне идеологије“. Идеја завођења диктатуре „темељила се на две илузије: илузији да је десет година живота у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца довољно дуг период након кога се може приступити оживотворењу нове државне идеологије и илузији да се људска свест може изменити применом административних мера у кратким и ограниченим роковима.“⁷⁶⁸

Културна политика у Краљевини Југославини није успела да постане одлучујући фактор усмеравања културног и друштвеног развоја. „Недовољно добро осмишљена, слабо организована, без континуитета спровођена, материјално необезбеђена, претерано идеологизована, она је доприносила модернизацији југословенског друштва мање него што су њени планери очекивали. У земљи у којој су се сусретале различите културе и цивилизације, конфесије, културна и историјска наслеђа, менталитет, обичаји, навике, животна искуства културна политика која је настојала да готово неспојиве ствари integriше применом непримењивих метода, постигнуто, ипак, није било

766 Више: Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналистичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 217-232.

767 Према: Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 361-366.

768 Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, стр. 199.

мало. Инерција историје узмицала је пред изазовима модерног времена, коме је, уз остало, утирала путеве и културна политика.“⁷⁶⁹

„Најважнија препрека модернизацији је оно што творци модела ретко узимају у обзир: геополитички положај и историјска судбина. У земљи у којој велики ратови сваких неколико деценија уништавају имовину и животе народа, тешко је одржати развојни континуитет. Неповољан положај и судбина у садејству са антимодерним друштвеним вредностима, економском и друштвеном заосталошћу, успоравао је процес модернизације.“⁷⁷⁰

Хермесову улогу у међуратном периоду и процесу модернизације свакодневице имају модерни медији. „Њихова модернизациона улога је трострука. Они су подстрекач и средство модернизације, а њихова распрострањеност је њено мерило.“⁷⁷¹ Сталним присуством кроз новине, филм, радио, били су и идентификатор и социјалног, образовног и имућног статуса. Њихово конзумирање од стране ширег слоја значило је идентификацију са богатим слојем, а временом и партиципацију у бенефитима модерних медија. Јер сиромаштво даје малобројну елиту.⁷⁷²

Констатација да „модернизација подразумева одређене садржаје савремености: научно-техничку цивилизацију у непрестаном самодограђивању и

769 Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, стр. 208.

770 П.Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима, 1994, стр. 446.

771 П.Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 442.

772 Л. Перовић, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, стр. 242.

самобогатењу⁷⁷³ разрадио Љ. Димић, примећујући да се модернизација друштва остварује „као неминовност епохе“ јер је то „вишедимензионални процес препун квалитативних и квантитативних промена и њихове узајамне повезаности“.⁷⁷⁴ Спона која повезује отворено питање и на микро и на макро плану, у односу друштво – појединац, је образовање.⁷⁷⁵

У (пре)добу и првом истраживаном добу – до Великог светског рата – можемо говорити о дуализму процесу модернизације⁷⁷⁶ – када уз импортоване делове културе и друштва Запада, Кнежевина/Краљевина Србија у свом свакодневном животу задржавала своје националне аутентичне одлике, где се конзервативизам противи иновацијама, али и посустаје. У својој студији о модернизацији,⁷⁷⁷ Данијел Милер посматра ефекте процеса модернизације на затворене културе, острвљане Тринадада. Говорећи о култури Тринадада и утицају модернизације која се 'обрушила' на острвљане, констатује да нас управо изнети дескриптивни материјал води и потврђује веродостојност постојања дуализма. Да њихова култура није 'укинута' већ да наставља да постоји али и да се мења. С друге стране то је носило последицу да се јави попут какофоније, конфузије, старог и новог, превазиђеног и непревазиђеног. Ипак, примећујем да се Милерова закључивања односе на колонијално острво и културу која је задржала своје облике власништва и односа међу полови-

ма, што представља отежавајући моменат за модернизацију свих сегмената друштва. Начин на који су острвљани прихватили модернизацију је ипак универзалан – кроз дужи временски период и смењивањем генерација.

Све одлике стасавања друштва на којима констатујемо процес модернизације – политика, установе државе, институционалност, (породица, морал, образовање, свакодневни живот медији, култура, костим...) модификовале су се препуштене променљивом али сигурном темпу, и нису насилно, декретом или неким другим актом, примењиване мењајући културу из корена. Љубодраг Димић сматра да културне промене треба посматрати „као међусобно преплитање, прожимање, колебање, узмицање и надирање традиционалног и модерног“⁷⁷⁸ што имплицира да процес модернизације није праволинијски и увек у истом темпу, већ да традиционално/конзервативно у неким тренуцима бива јаче у својој идеји о непотребности модернизације у свим сегментима друштва.

Своју пажњу антропологија усмерава на микро процесе, на све оно што се збива унутар микро оквира дефинисаних група. Предмет интересовања су они ситни механизми који у одређеном временском раздобљу ипак доводе до промене постојећег стања. „Носиоци тих процеса су људи који активно учествују у свему што их окружује, користе могућности које их стоје на располагању и доносе одлуке у вези са тим. У таквом склопу социјалних односа, савремена антропологија све чешће бира приступ који истиче практичну страну људске делатности.“⁷⁷⁹

773 Теза А. Митровића коју наводи А. Ђуровић у *Модернизација образовања*, стр. 42.

774 Љ. Димић, *Културна историја и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Могућности и ограничења)*, у: Србија у Модернизацијским процесима..., стр. 193.

775 На то нам је указао А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1904-1914*, Историјски институт, стр. 42. и даље.

776 Према: Daniel Miller, *Modernity, An Ethnographic approach*, Oxford, UK, 1997, p.295.

777 Daniel Miller, *Modernity, An Ethnographic approach*, Oxford, UK, 1997, p.295 etc.

778 Љ. Димић, *Културна историја и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Могућности и ограничења)*, у: Србија у Модернизацијским процесима..., стр. 193.

779 Г.Љубоја, *Улога историје у западној и домаћој етнологији*, у: *Етнолошке свеске VII*, 1987, стр. 83-90.

Допуњујући основне карактеристике проучава-
ног проблема еманципације жена кроз простор и
време, просторно-временски-садржински оквир
пружио је визуру отварања проблема где смо ас-
пекте живота града поделили на економске, со-
цијалне и интимне кроз доба.

Како испитивани проблем не припада догађај-
ној историји, иако она утиче посредно на њега,
испитивани феномен смо сместили у одређене
временске сегменте називајући их добима и кри-
тичним временом које, протоком линеарног вре-
мена, представља измењене околности и повра-
так мирном, свакодневном животу са новим ква-
литетом испитиваног феномена – улогом жена у
социјалном и културном животу града. „Антро-
полошка идеја о времену као о културној катего-
рији јесте идеја о поимању времена, заправо, те
о опажљивим последицама тога у друштвеном и
културном животу.“⁷⁸⁰

Под лупом социјалне стратификације, на осно-
ву сачуване истражене архивске грађе, видимо да
су у првом добу истраживања феномена, учешће
у оснивању женских хуманитарних удружења
учешће узеле жене из виших слојева грађанства,
жене чиновника, трговаца и богатих занатлија.
Њихов начин живота, статус у граду, мрежа по-
везаних породица родбинским, друштвеним,
социјалним везама, узроковала је њихово орга-
низовање и партиципирале у удружењима. Та-
кође, у том слоју је сазревала и идеја о неопход-
ности школовања женске деце, да би се издвојила
од сиромашнијег, необразованог, неелитног слоја
грађанства.⁷⁸¹ У каснијем, постратном добу, жен-

780 Б. Жикић, Временска контекстуализација културних пред-
става о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама..., стр. 900.

781 Подсетимо се запажања из дела В. Дентона, где он наводи
да сва деца, и богатих и сиромашних, иду заједно у школу, и да се не
разазнаје њихова социјална разлика... Дентон Вилијем, *Србија и Срби*,
Службени гласник, Београд, 2013.

ска удружења добијају форму женских покрета и у
њима партиципирају жене махом из нижих, сиромаш-
нијих социјалних слојева, јер се боре против
фактора угрожености и обесправљености. Њихов
начин живота, рад за надницу или малу зараду,
условио је њихово, можемо рећи, политичко ан-
гажовање. С друге стране, политичка клима По-
жаревца, са првацима политичког живота Србије
– Васа Пелагић, Стојан Рибарац, Никола Пашић,
Брана Давинић, Никола С. Јовановић Америка-
нац, Триша Кацлеровић и други радикали, либе-
рала и социјалдемократе – утицала је на форми-
рање политичког мишљења у свету жена.

Став жена је у првом добу обликовала њихова
жеља за изласком у јавност, личним ангажманом,
иако су ипак остале у сенци професија својих му-
жева. Пораст незадовољства жена, узрокован у
трећем добу економским моментом, тешким жи-
вотом и радом запечаћен оскудицом и немашти-
ном, позвао је на јавну сцену жене из нижих слоје-
ва које свој протест не пласирају из доколице
већ из глади. Историјско-каузалном стратегијом
увиђа се да 'унутрашњи' узроци, испровоцира-
ни ширим друштвеним и политичким контекстом
на макро плану, резултирају неуједначеним про-
цесом модернизације у сваком посматраном сег-
менту стасавања друштвеног и културног живота
града, али и на пољу улоге жена у друштвеном и
културном животу и на путу освајању јавне сфере.

Сама подељеност града на махале, које се у ос-
нови могу поделити на земљорадничке-неземљо-
радничке, центар-периферија, али не могу тако
једноставно пратити и на сложеном пољу страти-
фикације социјалног положаја (богати земљорад-
ници, сиромашни земљорадници, насељени-ста-
ринци, итд) дају мапираност града подељену на
професије и економску моћ. Другачије је тако

живот у земљорадничким, занатлијским, трговачким или чиновничким породицама. Самим тим, закључујемо да економска моћ и социјална стратификација условљава и диктира начин живота али и начин мишљења. Схватања о неопходности школовања женске деце – која су се усложњавала и повећавала у вишим социјалним круговима, створила су и модернизацијску климу која свакако није била иста у другим, нижим економским круговима. Такође, живот жена у тако оствареној клими богати-сиромашни резултирала је претходно реченим: ангажовањем жена из богатијих слојева у хуманитарним и културно-просветним удружењима у првом добу, а ангажовањем жена из сиромашних социјалних кругова у трећем добу у женским покретима. Ангажовање жена у трећем посматраном добу у женским покретима никако није искључивао жене из богатих кругова. Штавише, оне су ту и организују бројне едукативне, хуманитарне али и политичке акције, али нису више скривене иза професије свог супруга, већ носе своје професије јер припадају образованим женама. Ова измењена структура припадница женских покрета донела је не само масовност, већ и нови квалитет у процесу сазревања женског идентитета и борбе за одређена права.

Ако сондирамо женске професије кроз цео истраживани период, кренућемо од само једне професије доступне женама – од једине званичне службе коју су могле да добију у градским магистратима, а то је био посао бабице,⁷⁸² преко болничарки, нудиља, учитељица, потом доступних професија у уметности – сликарка, пијанисткиња и сл, жена је прешла огроман пут до освајања професија лекарка, фармацеут, професор, судија... Освајање јавне

782 ИАП, Протопрезвитерат, бр. 65, Бабичко свидетелство бабице Султане Арсић, 1862. године; М.Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006, стр. 393.

сфере остварило је своју функцију: допринело је професионализацији жена, њиховом интегритету и самоостварењу, већој социјалној мобилности, остварен је либералнији став јавности према односима између полова. Многе друге проблеме из живота, жене нису решиле у овом посматраном периоду. Жена не само што није добила право гласа,⁷⁸³ већ је и даље Грађански законик из 1844. године био на снази у Србији, иако је Србија била део Краљевине Југославије. Није решен проблем родне дискриминације при запошљавању и у заради, као ни проблем мајки око неговања тек рођене деце. Такође, вечити 'балкански проблем' - „не буди језична да не будеш модрична“⁷⁸⁴ – угрожаваће и даље подређену особу. Све до Другог светског рата женама није призната пуна правна способност, право на имовину и њеним располагањем.

Посматрањем проблема кроз омеђена доба успостављене су дијахронијске везе између више синхронијских пресека што је омогућило лакше продирање у детерминистичку структуру истраживаног проблема.⁷⁸⁵ Недогађајну историју свакодневног живота и процесе њеног мењања треба везати за специфичне моменте догађајне историје дајући јој зависност од општих политичких, економских и културних догађаја. Смештајући истраживани проблем – положај и улогу жена у стасавању културног и социјалног живота микро заједнице града Пожареваца у шири оквир српског друштва и државе, показало је да није могућ просперитет заједнице уколико се положај жена не еманципује у социјалном, економском и културном смислу.

783 Подсетимо да су жене у Швајцарској право глас стекле тек фебруара 1975. године.

784 Из научног чланка објављеног у *Грађанину*, 1926. године.

785 И.Ковачевић, *Стратегије етнoлошког истраживања*, у: ЕС IV, Београд, 1982, (391-397), стр. 22.

Поштовање супруге
ИАП, Слога 53/127

ЗАКЉУЧАК

„Историје нема без човека, човек живи само у свакодневици, а свакодневице нема без историје као ни историје без свакодневице. Пошто је човек ирећносћавка свећа, кључно је иако како човек живећи у свакодневици, живи историју,⁷⁸⁶ а људски кратки живот успева да утка свој делић у свакодневицу и да је покреће и мења.

Иманентне вредности културе, друштвене догађаје, па и цртице из обичних живота налазе се забележени у архивској грађи која пружа неисцрпан извор истраживања. Истражујући архивску грађу фондова и збирки првенствено Историјског архива Пожаревац, а потом и Архива Србије, дошла сам до података који су пружили увид у развитак Пожаревца који од 1815. године, наредбом кнеза Милоша, постаје важно трговачко, административно и културно средиште Пожаревачког округа. Архивска грађа такође ми је пружила и увид у свакодневни, приватни живот мојих суграђана у периоду од зидања дворског комплекса кнеза Милоша (1825) до касних тридесетих година XX века. Богатство података које сам истражила прелила је време које је задани оквир рада предвидео, али добила сам вредност сагледавања одређених догађаја из живота кнежевске породице, која је својим боравком у вароши оставила траг кроз дуги временски период, кроз цео XIX век. С друге стране, династија која је тако дуги низ година столовала у Пожаревцу, учинила прве и главне кораке да од касабe блатњавих сокака, неартикулисане архитектонске структуре насељене турским, српским, влашким, ромским и бугарским живљем, створи варош која ће на крају друге владавине кнеза Михаила бити пот-

⁷⁸⁶ М.Ристовић, *Од традиције ка модерности 1878-1990*, стр.392. наводи А. Митровића.

пуно организована мултиетничка урбана средина, али оставила је наслеђе које се не види само у регулационом плану, архитектонским здањима и институцијама које су у Пожаревцу поникле.

На основу истражене грађе и састављене слике, закључила сам да период прве владавине кнеза Милоша и његове наредбе о устројавању трговачког језгра, а потом и наредбе које представљају прву урбанизацију српске вароши, означава почетак процеса модернизације у Кнежевини Србији.

Може се рећи да је то процес напуштања старог модела живљења и прихватања новог. Сви елементи градског живота повезани су и сједињени у круг узрочно-последичних веза; променом једног сегмента чини се низ симултаних промена које су водиле новом квалитету.

Корени демографске разноликости Пожаревца почињу управо насељавањем трговаца, миграцијама Цинцара,⁷⁸⁷ Грка, Јевреја,⁷⁸⁸ односно економским миграцијама, политичким - досељавање

⁷⁸⁷ Архивски фондови Историјског архива Пожаревац: Занатлијско удружење за град Пожаревац и срез пожаревачки, Удружење занатлија среза пожаревачког и Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика, били су извор података о занатлијама и њиховим занатима. О другим професијама подаци су били доступни у: Г. Вуловић, *Пушовања, адресар кроз Пожаревац и срез Пожаревачки*, Пожаревац, 1939.

⁷⁸⁸ Кнез Милош, боравећи у иностранству, видео је велики напредак који доносе западним земљама јеврејске банке и уопште банкарски систем, па је, дозволио веће насељавање Јевреја у Београду. Каснија власт није благонаклоно гледала на досељавања Јевреја, али дозволила је њихов останак у Београду, на Дорћолу, и у Пожаревцу, у Јеврејској махали. Према: ИАП, Начелство среза звишког (НСЗ) 1844, LXX 731 (50) и LXXI 940 (412); Милорадовић-Николић Драгана и Живковић Јасмина, *Архивски фонд „Начелство среза Звишког“ као основа проучавања целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском округу током XIX века*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 293-313. Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари*, Београд, 2010, стр. 173-187; Д. Милорадовић, *Косиим као сеимениј социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад, 2014. у рукопису.

Бугара, Чеха, Пољака, Русина - развитком привреде, конкретно рударства, досељавање Немаца, Аустријанаца, Словенаца... У случају демографске, мултиетничке и конфесионалне разноликости Пожареваца квалитет се огледао, пре свега, у изузетној толерантности свих његових суграђана. Чак ни историјски догађаји који су ударили у такав грађански амалгам – сукоби са Бугарима, са Турцима, Први светски рат – нису од Пожаревљана пореклом Аустријанаца, Немаца, Бугара створили директне непријатеље, уколико се они сами нису декларисали као такви. Када су у питању досељавања свака етничка струја донела је нов квалитет у пожаревачку варош: Јевреји банкарство, Грци трговину и хотелијерство, Цинцари трговину и занатство; Турци су у вароши опстали у већем броју до 1869. бавећи се својим занатима; Бугари и Влаши, насељавајући периферне делове вароши, махом су гајили стоку; Немци су доносили техничка знања, Чеси и Руси били су изузетно образовани и доносили новине у области уметности, просвете, архитектуре; Цигани су уградили своју музику и живост у град и забаву, али су се и населили и бавили занатима – лимарским, ковачким, корпарским; Срби старинци, насељени у Брдњој, Горњој и Бурјан мали, највише су се бавили пољопривредом, док су се имућнији, насељени око Саборне цркве бавили трговином.⁷⁸⁹ Свако је уткао свој допринос јединственом билу вароши и дао допринос израстању вароши пожаревачке у град.

Опсервација положаја и улоге жена у приватном и јавном животу започета је од четврте деценије XIX века у Пожаревцу. Разлог за то пружила нам је доступна архивска грађа Кнежеве канцела-

⁷⁸⁹ ИАП, Градско поглаварство Пожареваца (ГПП), Регистри становништва општине Пожаревачке, (књиге) сигн. I-VI.

рије,⁷⁹⁰ документа настала у пожаревачкој канцеларији која документују живот на кнежевом и кнегињиним двору у Пожаревцу. Династија је, првенствено захваљујући боравку кнегиње Љубице у конаку, оставила трагове у свакодневном животу, моралности, положају, васпитању, деловању жена у оквиру приватне, породичне сфере, и утрла пут појавности жена у јавној сфери.

Жена је, посредно утицала на обликовање града. Наиме, жена која се са мужем доселила у Пожаревац из Аустроугарске, из средњеевропског културног миљеа, при зидању нове породичне куће унела је новину – док су међу старим кућама доминирале градске куће са доксом,⁷⁹¹ појавила се кућа са кибиц-фенстером који јој је омогућио посредну комуникацију са спољним светом. Жена је утицала на амбијент дворишта – све више пажње се посвећује врту-башти који обилује цвећем, шимширом, клупама у хладовини где жене из породице проводе више времена. По угледу на неписана женска правила – обавезу свих грађанки да почисте испред сопствене капије и баште, и градска власт је обзанила писану наредбу о обавезном чишћењу, уз поливање прашине, суботом испред капија и дуж ограда.⁷⁹² Жена је, размењујући искуства са својим рођакама и комшиницама, унела многе новине у уређење дома, кућну хигијену, исхрану, свакодневне навике, оплеменила свој осећај за лепо, постала свесна свог

⁷⁹⁰ АС, КК - XXI, Кнежев конак и породица у Пожаревцу 1825-1839.

⁷⁹¹ Данас у Пожаревцу постоји још само једна кућа са доксом из XIX века, кућа Ристе Колоњаса, на почетку Брдње махале, у Југовићевој улици.

⁷⁹² ИАП, Начелство среза звишког НСЗ 1844 LXX 783, од 19. априла 1844: распис начелника Округа да се обнародује наредба о одржавању чистоће на улицама и у кућама; ИАП, Суд општине пожаревачке, 1911.

изгледа као 'огледала куће.'⁷⁹³ Модернизација је тиме дотакла сферу приватног дома, културу ставова и живљења.

Анализирајући збирку архивских фотографија из периода 1880-1930. године, примећујемо разлике у ставу жена и мушкараца на старијим и познијим фотографијама. Наиме, на фотографијама из раног периода, насталих осамдесетих година XIX века, мушкарац је окружен својом породицом. Такође, на венчаним фотографијама старијег периода, невеста углавном стоји, младожења или кум-девер седи. На каснијим фотографијама дама је у центру фотографије окружена својим потомцима и супругом, или су равноправни: супруг са мушким дететом, она са девојчицом у крилу. Ово је и потврда супружанске љубави и нове позиције жене у породици.

Простор дома је у данима породичних слава – крсно име, свадба, у каснијем периоду имендан или рођендан, примајући госте попримила одлике јавне сфере. Жена је морала да се исказе и као домаћица и као образована особа која води конверзацију са гостима.

Жена је и својим, још лимитираним али све чешћим изласком на улицу, у сферу јавног, обликовала и културу опхођења према њој – ниво указаног јој поштовања зависио је од њеног статусног положаја и социјалног нивоа, односно положаја њеног мужа у граду.

Прилика за излазак из куће било је све више: одлазак у цркву, позориште, биоскопске пројекције, у читаоницу, на пробе хора, али и на матине, излете, шпацирунг или корзо, дансинг, сас-танке женских удружења.

⁷⁹³ По васпитању Пожаревљанки, не може се изаћи на улицу дотерана и срећена, а да ти је кућа у нереду – правило је које се у старим породицама и данас чује. Према ауторовом истраживању, необјављена грађа.

Отвореност Пожареваца и његова повезаност речним путевима и прелазима са државама у околности, за XIX век је значила успон робне размене. Политика кнеза Милоша учинила је да Пожаревац и Пожаревачки округ постану изузетно богати део Кнежевине Србије и Краљевине Србије. Богатство стечено пољопривредом, сточарством и трговином, резултирало је стварањем елите у граду. Елита није била образовани слој људи, већ имућни трговачки део који је, у контактима са иностранством, увидео моћ писане речи, познавање права, техничких наука, уопште моћ образовања.

Већ раније заснована институција школства образовала је сву децу, без обзира на националност или имовински и социјални статус. У поглављу о образовању предочена је архивска грађа и подаци који документују и образовање женске деце. Почетак образовања женске деце велики број аутора, истраживача модернизацијских процеса у Србији током XIX и XX века, види као прекретницу на путу модернизације државе Србије.⁷⁹⁴ Истражујући доступну архивску грађу и објављене изворе, дошла сам до закључка да је образовање, посебно образовање женске деце било пресудно и за експанзију процеса модернизације у Пожаревцу у периоду од краја XIX до тридесетих година XX века.

Процес модернизације, посебно на пољу образовања женске деце, нису могле да зауставе стално присутне политичке борбе између припадника различитих странака које су коегзистирале у Пожаревцу. Политички прваци који су деловали

⁷⁹⁴ Љ. Трговчевић, Љ. Димић, П. Марковић, А. Ђуровић, Л. Петровић, Б. Прпа, Н. Божиновић, М. Немањић и многи други.

у Пожаревцу – Васа Пелагић,⁷⁹⁵ Стојан Рибарац,⁷⁹⁶ Никола Пашић, Триша Кацлеровић,⁷⁹⁷ Никола Јовановић Американац,⁷⁹⁸ Брана Давинић⁷⁹⁹ са својим бројним следбеницима и истомишљеницима, као и свештенство које се често оглашавало преко локалних новина, сукобљавајући своје ставове за и против, нису зауставили већ су, чини се убрзали процес образовања женске деце. Привремене мере забране школовања, као и затварања неких приватних женских школа, нису поколебале ни породице ни девојке жељне образовања да посустану и устукну пред проблемима. Близина Београда свакако да је утицала на процес образовања, могућност школовања у иностранству није била недоступна већем броју девојака из имућних породица, а хуманитарна женска удружења учинила су да се образовање сиромашне женске деце омасови.

Крајем XIX века појављују се сталешка и професионална удружења и друштва. Неким удружењима приступају и жене – попут Удружења „Сло-

⁷⁹⁵ Просветни радник, активан у покрету Уједињене омладине српске, социјалистички трибун; 1897. осуђен и утамничен у Забели, где је и умро. М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 237-238; Део рукописне заоставштине чува се у Историјском архиву Пожареваца.

⁷⁹⁶ Стојан Јовановић – Стојан Рубарац, првак Либерално-Напредњачке странке, министар унутрашњих послова у влади Јована Авакумовића 1892. године, министар правде у влади Стојана Новаковића 1909; више од тридесет година био народни посланик. М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 254-255.

⁷⁹⁷ Триша Кацлеровић, као посланик Социјалдемократске странке, новембра 1911. године, поднео је предлог Народној скупштини да се Уставом успостави „опште, једнако, непосредно и тајно право гласа за све грађане и грађанке.“ Н. Божиновић, *Женско њишање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 88.

⁷⁹⁸ Либерал, новинар, дипломата, преводилац, школовао се у Америци, на Колумбија универзитету у Њујорку, одакле се вратио 1876. да би, као добровољац учествовао у рату против Турске. М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 163-164.

⁷⁹⁹ Истакнути радикал у Пожаревцу, народни посланик, индустријалац. М. Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 73-74.

га“ пожаревачких занатлија и раденика⁸⁰⁰ – које уписује своје чланице у списак црвеном бојом, на тај начин их одвајајући од својих мушких чланова. Жене су у „Слози“ могле бити ктитори и добротвори, и, као и мушки чланови, имале су права на помоћ када су у статусу удовице, а Удружење је помагало својим члановима и у школовању њихове деце оба пола. У оквиру „Слоге“ деловао је и хор у коме су се први пут у Пожаревцу, непосредно после оснивања мешовитог хора у Београду, зачули сопрани уз теноре и баритоне.

У граду је основано и неколико женских друштва која су имала хуманитарни карактер (Друштво Кнегиње Љубице, Женско удружење, почетком XX века Коло српских сестара, Коло девојака). Већ сам чин оснивања каритативних и хуманитарних женских удружења у основи је преузимање једног дела јавне сфере која је до тада, у оквиру `комуналних послова` припадала искључиво мушкарцима, а жене су могле да учествују само анонимно.⁸⁰¹ Анализирајући чланство удружења чињеница је да су оне биле из виших друштвених слојева грађанских породица, да својом активношћу неоспорно промовишу своју хуманитарну мисију, али су кроз прилоге истицале свој статус добростојећих грађанки из чиновничких, официрских, трговачких и занатлијских породица. Резултанта њиховог деловања је и оснивање Женске занатске школе и велики број образованих младих девојака које су, сем описмењавања и стицања одређеног нивоа знања, стекле и занат који ће им помоћи у осамостаљивању и стицању прихода.

⁸⁰⁰ Удружење је основано на дан Св. Цара Константина и царице Јелене, 1893. године.

⁸⁰¹ Више: Неда Божиновић, *Женско њишање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 70-71.

Током XIX века прве професије доступне женама биле су бабице, дојиље, куварице, слушкиње и праће. Професије која су, као и учитељица, окренуте женама односно женској деци. Нешто касније жене су у могућности да испоље свој осећај у уметности – сликарству, музици, књижевности, али и преводилаштву и глуми.⁸⁰² Такође, жене су партиципирале и у пољопривреди, занатима – кројачице, шваље, ткаље, плетиље, воденичарке, типографкиње...

Први светски рат, `време бола и поноса`, ставило је на историјску прекретницу жену која је остала унутар окупиране територије. И док је све способно мушко било на ратишту, на Крфу, на Солунском фронту, жене су привређивале за опстанак и породице и куће. Морале су да одраде кулук, да обезбеде одређене количине хране – да предају колико су окупационе власти наредиле, али и сакрију оно неопходно за одржање породице. То је значило да су жене уложиле изузетне напоре да обраде њиве и спреме летину, да одржавају породичну трговину или кафану, да исхране и одбране најмлађе и најстарије чланове породице. Неке су узимале оружје и прикључивале се војсци, док су друге опасивале беле кецеље и видале ране. Током Великог рата у Србију су пристигле бројне иностране женске медицинске мисије. Већ установљена мрежа подружница Кола српских сестара, организована и моћна женска организација, ступила је у контакт са њима... Контакти наших жена са странкињама којима није било тешко да хиљадама километара далеко организују и допреме помоћ у Србију, подигло је у очима жена њих саме. Колико се ту крије снаге, срчаности, спремности на акцију,

⁸⁰² Попут: Данице Павловић (Barilli), Милице Јанковић, Ружице Пандуровић, Љубице Белкице Милосављевић, Жанке Стокић и многих других.

храбрости. Прихватање ове велике одговорности и улоге болничарке, милосредне сестре, ратнице или одржаватељке породице, дало је нови квалитет улози жена у друштву. Прихватиле су нове улоге, избориле су се са тешкоћама, нису посустале, и постале самосвесне и јаке личности.

Наступањем мирног периода између два светска рата, када су се сви трудили да наставе корак тамо где их је рат прекинуо, жене нису устукнуле корак назад, већ су надградиле стечене позиције. Болнице поникле у рату и контакти остварени преко медицинских мисија, учиниле су да Болница Елсе Инглиш на Дедињу, која је у својим правилима предвиђала искључиво женско руководство и особље, буде попут светионика на пољу освајања јавних служби од стране жена. И у Пожаревцу, лекарски кадар све више чине и жене лекари, а не само бабице и болничарке.⁸⁰³

У периоду између два светска рата жене добијају многа звања која су условљена образовањем. Жена из периода између два светска рата има сопствено име, често мужевљево презиме додаје, образована је на разним вишим школама или факултетима, има своју професију, своја примања.

Жене су постале телефонисткиње и телеграфисткиње, биле у просвети, здравству, државној управи, приватним новчаним заводима, банкама и штедионицама, на железници, самостално водиле посао, све више биле раднице у фабрикама, млиновима... Радно време постепено се смањивало од 13 и више часова на 8 радних сати, али надница за исти рад за жене била је 20 до 30% нижа од наднице исплаћиване мушкарцима.

803 ИАП, Пожаревачка болница, кадровско одељење, спискови за 1919. годину и даље.

Са новом државом, Краљевином СХС/Југославијом, знатно проширених видика и граница, и Пожаревац је добијао нове житеље – Словенце, Хрвате, досељенике из Босне, који су доносили нова занимања, а стварао се и нови менталитет окренут модернизацији и самог града, пословне политике, али и модернизацији у оквиру самих породица, њихових животних навика и модела понашања. Нова епоха, ново време, донело је новине које су одмах биле прихваћене: нова занимања, нову врсту забаве, музику, нов изглед и мушкараца и жена, нова понашања...

Локални лист „Грађанин“ био је присутан у Пожаревцу и имао своју бројну публику још од 1887. године, и неоспоран је његов утицај на обавештавање и формирање јавног мњења.⁸⁰⁴ Период између два рата обележило је појављивање многих новина и листова који су налазили своју читалачку публику и у Пожаревцу, а све је више и часописа који су намењени женској читалачкој публици. Моћ писане речи незаобилазна је у процесу модернизације друштва, а моћ женских часописа – пуних савета у вези одржавања дома, моде, здравља, васпитања деце, брачних савета, али и чланака који се баве питањем женских удружења и покрета, била је, чини се, доминантна у изграђивању женске личности.

Жена више није „објект брачних размена“.⁸⁰⁵ Првобитна борба за права ускраћена Грађанским закоником – право на имовину, одлучивање о сопственом животу, установљење очинства и слично - иако је Законик био на снази до 1946. године, као да су његови параграфи постали блажи. Ипак надређеност и подређеност још не уступају пред комплементарношћу.

804 Последњи број *Грађанина* изашао је 6. априла 1941. године.

805 Зорица Ивановић, *Појовор*, у: Жарана Папић, Lydia Sklevicky, *Анђропологија жене, XX век*, Београд, 2003, стр. 388.

У периоду до Шестојануарске диктатуре јачају женски гласови који траже већа социјална права за жене и право гласа. Женско питање више није монолог - постаје дијалог међу политичким странкама које заступају мишљење о потреби решавања женског питања и конзервативаца. Њихов дијалог трајаће дуго.⁸⁰⁶

Сарадња и контакти женских удружења и покрета у Србији са сличним организацијама у оквиру велике заједнице Краљевине СХС/Југославије, као и са иностраним сличним организацијама, подигла је ниво женских циљева. Жене из Пожареваца, организоване у Женски покрет и друга удружења и организације, приступиле су и учествовале у њиховом раду, преносећи речи својих колегица изречених на конгресима. Чланице Женског покрета нису само жене из виших грађанских слојева Пожареваца, већ углавном запослене жене суочене са проблемима егзистенције, вредновања професионалног знања и спреме, проблемима социјалних давања и права.

Основна људска права допуњавана су побуном против институције брака – против ограничења које је закон наметао удатим женама, за равноправност у браку али и право на развод брака. Слободно и самостално располагање сопственом имовином или зарадом, доступност женама свих занимањима за које су се оспособиле и запошљавање под истим условима и за жене и за мушкарце; право гласа. У земљама где су жене стекле право гласа остварење њихових захтева за социјалним и здравственим мерама – већа контрола радног времена и злостављања на послу, мере социјалне

806 Треба рећи да и у другим европским земљама процес стицања права гласа за жене траје истовремено као и у Краљевини СХС/Југославији. Општеузов, женско право гласа у Европи, односно европским земама почиње 1895. у Енглеској, али у Аустрији, Пољској, Ирској, Шпанији, Белгији, почиње од 1918, 1922, 1931...

и здравствене заштите запослених жена и деце, заштита породиља и новорођенчади – нашла се у скупштинској процедури.

Неда Божиновић историју феминизма види као мукотрпну историју борбе за признавање основних људских права половини човечанства.⁸⁰⁷ Овековечена доминација мушкараца и отпор према било каквој афирмацији жене као слободног и људског бића, где су мушкарци и жене „две категорије људских бића чији су односи свуда структурирани на основу биолошких полних разлика... [у ствари] посебни социјални и културни процеси доводе до тога да се мушкарци и жене појављују као међусобно различити.“⁸⁰⁸

У процесу анализе истраживане улоге жена у социјалном и културном животу Пожареваца, односно посматрано шире, као проблем `женског питања` у оквиру посматраних доба који третирају периоде повезане са догађајном историјом али не и чврсто повезаним, сматрам да је женско питање у Србији прешло пут од средине XIX века, када је женско питање одбацивано, крајем XIX века занемарено, а са почетком XX века прихваћено,⁸⁰⁹ али у усталасалој политичкој ситуацији, превирањима, сменом династија и ратним недаћама, стављано у други план.

Може се рећи да је суштинска карактеристика модернизацијских процеса у сфери друштва подразумевала повећање његове адаптивне и интегративне моћи, односно стварање „нових интегративних структура, механизма и система вредности који појединце или групе промовишу као

807 Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 258.

808 Жарана Папић, Lydia Sklevicky, *Антропологија жене, XX век*, Београд, 2003, стр. 406.

809 Више: Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 258.

равноправне чланове заједнице. Женско питање могло је да буде тумачено само у том контексту и само на начин да се интеграција свих сегмената друштвеног живота оствари у својој потпуности.⁸¹⁰ Захтеви `женског питања`, који су обликовани у XIX веку, односили су се на потпуну промену правног статуса жена, право на редовно школовање, економску слободу и политичка права, садржали су и захтев за моралну реформу друштва и сексуалну слободу. У зависности од датог друштвеног, економског, политичког и културног контекста различита је њихова јачина и аргументованост у микросрединама. Уз живу политичку ситуацију, каква је владала у Пожаревцу у периоду између два светска рата,⁸¹¹ у оквиру активности и стратегија женских удружења на плану политичке националне и културне презентације и социјалне политике, политички вид деловања био је посредан и прикривен,⁸¹² али и врло присутан и успешан. Истрајност на захтеву решавања `женског питања` диктирала је и темпо модернизацијских процеса. Две најкрупније реверзије у односу на традиционална друштва биле су преокретање односа колектив:индивидуа и прошлост:садашњост. Неминовност епохе захтевала је спремност да се прихвате иновације и да се стално иде у корак са променама.⁸¹³

810 Према: Б. Прпа, *Неусијешни реформисаји – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрватца и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3, Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003, стр. 122.

811 Више: Јасмина Николић, *Прилози истраживању политичких друштвених и политичких прилика у Краљевини Срба, Хрватца и Словенаца/Југославији у периоду између два светска рата, са посебним освртом на Пожаревац*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 4, Пожаревац, 2015, стр. 148-167.

812 О политичком деловању женских удружења више: Ана Столић, *Сесије српкиње*, Еволута, друго издање, Београд, 2015.

813 Више: М. Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Стубови културе, Београд, 2006, стр. 497 и даље.

Представљајући битне моменте из стасавања једне касабе у варош до тренутка када ће постати град, покушала сам да посредством процеса модернизације, урбанизације и индустријализације створим реконструкцију града и процеса стварања његове `душе` у времену од настанка Краљевине Србије до проглашења Краљевине Југославије, до новог ратног сукоба који ће изнова, уз огромне жртве довести до преиспитивања вредности идеја и живота. Пожаревац је у периоду до почетка XX века у овом делу Србије постао центар интелектуалног живота, креатор промена и носилац модернизације, стетиште и расадник стваралачких идеја и остварења, жижа политичког живота, седиште најзначајнијих институција управо и захваљујући бројним странцима који су врло брзо постајали пуноправни грађани вароши. Уз грађане који су тесали своје каријере и судбину вароши, активно и нимало занемарујуће, тесале су своју судбину и судбину вароши и његове грађанке. Жена се у модерном друштву, које је постепено узимало маха у Србији међуратног периода, све више налазила наспрам најважнијих егзистенцијалних питања. Женски шапат из прошлости постао је јасан, разговетан глас.

УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Айсиџракиј:

Пут од жене која нема никаквих права до жене која је образована, запослена и правно способна, трајао је дуже од истраживаног периода у овом раду, али протоком времена, од краја XIX до почетка XX века, односно до тридесетих година XX века, малим корацима 'недогађајне' историје градило се ново место жене у друштву и стварала нова економска, социјална, политичка и културна клима у Пожаревцу, и шире гледано, у Србији.

Основна хипотеза од које полазим у истраживању је претпоставка да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот града Пожаревца у дужем временском периоду – од наслеђа Кнежевине, настанка Краљевине Србије, преко периода Првог светског рата, до позних тридесетих година XX века, и то као целовиту појаву, кроз призму стицања одређених права жена на појављивање у јавности, образовање, запослење, и резултат корпуса промена које су довеле и до промена у приватном породичном животу. Управо архивски фондови и збирке пружају увид у породичне прилике ранијег периода које су биле скоро непромењене кроз дуги временски период. Током времена Кнежевине Србије и општег полета за национално осамостаљење, положај жене и њена улога и место у друштву су остали непромењени, да би стицањем независности и настанком Краљевине Србије почео и тихи бунт жена и њихова борба у циљу стицања права – родних, личних, образовних, политичких. Фактор који је знатно утицао на промену идентитета и самосвести жена било је школство, културни живот града и ангажовање жена у разним грађанским ор-

ганизацијама превасходно хуманитарног карактера. Тим чином сфера јавног била је одшкринута и за женски свет.

Основни циљ овог рада састоји се у томе да се кроз антрополошку и мултидисциплинарни призмом сагледа како је, са једне стране, начин живота пожаревачког становништва у периоду на размеђи векова одражавао друштвено-културну реалност града, а са друге, како су сами модернизацијски процеси друштва и културе учествовали у формирању физиономије градског живота и која је била њихова улога у тада изразитим процесима акултурације, сусретања и спајања различитих културних образаца и стварања јединственог пожаревачког културног модела, а све то фокусирано на уздизање жена до основних људских права, једнакости и слобода.

Претпоставке је да је могуће уз помоћ дијахронског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот Пожаревца кроз визуру жена у периоду од краја XIX до почетка XX века, као целовиту појаву, односно да је могуће показати како се мењао свеукупни живот, како је сталним проширивањем хуманих, просветних, културних, спортских и других активности подигнут на један виши ниво у односу на стање током XIX века.

Иманентне вредности културе, друштвене догађаје, па и цртице из свакодневног живота налазе се забележени у архивској грађи која пружа неисцрпан извор истраживања.

Архивска грађа је инспиративна и полазна тачка истраживања овог рада – архивски фондови и збирке,⁸¹⁴ од којих су неки до сада необјављени

или коришћени при истраживању битно другачијих тема. Коришћење историјских извора, валоризоване архивске грађе, представљао би етску/ спољашњу методолошку позицију у истраживању социјалних и културних појава којима су жене овладале. Важне податке сазнала сам из збирки фотографија које су пружиле свој специфичан ниво информација, а евентуалну фрагментарност архивске грађе надоместила је периодика која, хронолошки, прати све догађаје у посматраној средини и омеђеном времену. С друге стране, у градској средини, која опстаје као живи организам, добијала сам низ информација из породичних прича, сећања, анегдота, које сам покушала да уткам као емску/унутрашњу перспективу сагледавања промена очима потомака актера. Ове две методолошке позиције у истраживању одликује различито поимање објективности и реалности, али тек садејством оба – спољашњег и унутрашњег, етског и емског, може се добити, попут слагалице, адекватна слика величина промена које су се догодиле током дугог временског периода. Сматрам да је позивање на чисто један од понуђених приступа, који искључује онај други, умногоме одстрањивање важних чињеница, или одређеног фона и валера који су обликовали стварност.

Истраживање је потврдило полазне претпоставке о току и разлозима промена у друштвеном и културном животу Пожаревца и учешћу жена у њима. У Пожаревцу, наомак Аустроугарског царства, живело је двадесеттри народа и нација које ће исковати јединствен амалгам културе, језика, обичаја, забаве, навика и менталитета. Тако су првобитно економске миграције у периоду независне Краљевине Србије постале квалитативно виши ниво – довеле до социјалних и културних

⁸¹⁴ Превасходно архивска грађа из фондуса Историјског архива Пожареваца.

промена у процесу стасавања урбане средине. При том мислим и на улогу жена припадница различитих етницитета, култура, социјалних статуса, које су управо својим контактима чиниле и покретале многе промене у животу града. Установила сам да се највећи квалитет промена догодио управо у периоду између два светска рата када је Пожаревац достигао одређени степен модернизације, и када је остварен и одређени економски, социјални и културни ниво.

Заточеница `кујне`, припадница `неме групе`, није била кадра осмислити своју будућу улогу. Затечена у оквирима куће, заточена обичајним нормама, није могла са сагледа како токови времена доносе нова искушења, како ће бити приморана да напусти уску сигурност дома. Али једном започет, процес еманципације жена био је само спор али незаустављив. Некада само супруга која носи и име и презиме свога мужа, и која је могла своју интелигенцију да употреби делујући `из сенке`, преко свога супруга и његове професије – што су жене вековима чиниле и употребљавале као своју моћ, стигао је у фазу када, с почетком новог века, односно новог доба, са обавезним школовањем и доступним за жене академским звањима, може и сама да привређује, сама да одлучује, сама да утиче на свој живот и средину.

THE ROLE OF WOMEN IN SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF POŽAREVAC AT THE END OF XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

Abstract:

The woman with no rights had to take a long road to become an educated one, having a job and the legal rights. That road lasted, obviously, longer than the period of this research. However, with the time passing by, at the end of XIX and the start of XX century, woman's new position made small steps throughout everyday history to build the new social position. The result was also the creation of the new economic, social, political and cultural climate in Požarevac and broadly, Serbia, as well.

My starting hypothesis in this research is the premise to study social and cultural life of urban Požarevac, considering wider period of time – The Principality heritage, the creation of Kingdom of Serbia, World War I, late thirties in XX century, with the help of the diachronic, historic and anthropological approach. My research also represents a study of this entity, throughout the prism of getting certain women rights- to appear in public, to be educated and employed. In addition, the result of the change corpus which influenced the changes in private family life was seen through this prism. It is precisely the archival funds and collections that give us the insight into family circumstances from the previous period when they used to remain unchanged for a long time. During the Principal Serbia and general national amnesty verve, the women position and role in the society remained the same. With the national independence came women's silent rebellion and fight for their rights- gender, personal, educational or political rights. The schooling, cultural town-life and participation in various urban organizations, primarily of the humanitarian character, were the factors which significantly affected the change of

women's identity and self-consciousness. In this way the door of public life was opened to the world of women.

The primary goal of this work is to follow how, on one hand, the life style of people in Požarevac during the period between two centuries, reflected the socio-cultural reality of that town and on the other hand, how did the mere processes of social and cultural modernization participated in forming the urban life physiognomy. Furthermore, to discover which was their role in the dominant (outstanding) processes of aculturation at that time, while meeting and blending various cultural patterns and ways of creating a unique cultural model in Požarevac. All that was mentioned had the focus on placing women to a position on which they would have essential human rights, freedom and equality.

The assumption that is it possible to research social and cultural life in Požarevac between two centuries, while being in women's shoes, using diachronic, historic and anthropological approach as an entity, is raised to a higher level in comparison to the XIX century's state. In addition to that, it was possible to show how the life in general used to change due to constant broadening of humanitarian, educational, cultural, sport and other activities. The eminent cultural values, social events and sketches have been recorded in the archival data and that heritage represents an everlasting source for the research.

The archival heritage is the inspiring and starting point of this work's research-the archival funds and collections⁸¹⁵ of which some are still not published or used in researching other different topics. The use of historical sources, valuated archival data would

⁸¹⁵ Data predominantly from the archival funds of the Historical Archive of Požarevac

represent outer methodological position in social and cultural research in which women overmastered. I received the significant data from the photo collection which was a unique “room with a view” on the events in the particular environment and in the specific moment of time. The eventual fragmentation of this archival heritage was compensated with the periodicals which chronologically follow all the events of the time and place.

On the other hand, I received handful of information on family stories, memories, anecdotes, from the urban surrounding, which functions like a living organism. I have tried to weave these information, like an inner perspective, in the carpet of the changes seen by the people who were the descendants of people involved. These two research methodological positions differently perceive the objectivity and reality. However, when combined these outer and inner positions have given the adequate picture of how vast the changes occurred, during a long period of time. I find that we should not rely only on one of the offered approaches since they exclude each other. The important facts or rather background and values, which have shaped the reality, are being destroyed in that way.

The research has confirmed the starting assumptions on the change flow and its reasons in the social and cultural life in Požarevac and women's participation in them. Twenty-three people and nations used to live in Požarevac, so close to Austro-Hungarian Empire. They forged a unique amalgam of culture, language, customs, entertainment, routines and mentality. Therefore the primarily economic migrations in the period of Kingdom of Serbia went to a qualitatively higher level –they initiated social and cultural changes while the urban surrounding was maturing. I am taking also the role of the women from different

ethnicities, cultures, social status into consideration since they had been the inspiring point of many changes in the urban life.(with their connections.) My conclusion was that the greatest quality change happened exactly in the period between two World wars when Požarevac reached a certain level of modernization and when certain economic, social and cultural level was reached.

The prisoner of “kitchen”, the member of “the silent group” was not capable of imagining her own future role. Caught in the boundaries of household and imprisoned by conventional standards, she could not have perceived the new temptations brought by the river of time and the fact that she would be forced to leave the limited safety of her home. However, once started, process of women emancipation turned to be slow and yet unstoppable. Once just a wife with her husband's name and surname, using her intelligence from the “shadow”, throughout her husband and his profession- something women practised for centuries always adding that state to their own power. The new phase has begun in a life of a woman with the dawn of the new age, there came compulsory schooling as well as the academic degrees accessible to her. She could earn money, decide on her own and change her life and surroundings.

Промене у култури становања - породица Мирковић у дворишту
ИАП, Дигитална збирка И. Мирковић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ – АРХИВСКА ГРАЂА

1. Историјски архив Пожаревац (ИАП)

- Великоградиштанска царинарница, Велико Градиште (1906-1945) ВГЦ
- Градско поглаварство, Пожаревац ГПП (1922-1946)
- Добротвори и задужбинари Браничевског округа, ДЗБО
- Друштво пријатеља Француске (1926-1940)
- Фонд сиромашних ђака пожаревачких основних школа (1906-1945)
- Женска занатска школа Пожаревац (1880-1941)
- Занатлијски еснаф Пожаревац (1895-1932)
- Лични фонд Божидача Антића, Пожаревац (1905-1989)
- Лични фонд Чечелски (1906-1923)
- Лични фонд Милосава Павловића, грађ. Инжењера из Пожаревца (1897-1921)
- Народно позориште Дунавске бановине (1929-1930) НПДб
- Начелство округа пожаревачког (1839-1918) НОП
- Начелство среза звишког (1839-1918) НСЗ
- Начелство среза пожаревачког (1872-1915) НСП
- Пожаревачка болница (1919-
- Пожаревачка Гимназија, (1862-) 1919-
- Пожаревачко женско друштво (у оквиру збирке Varia)
- Пожаревачко певачко друштво (1885-1893)
- Пожаревачка трговачка омладина (1903-1947) ПТО
- Први парни млин Игњат Бајлони и синови, Мало Црниће, (1870-1943)
- Протопрезвитерат пожаревачки (1817-1889)
- Соколско друштвоу Пожаревцу (1911-1940)

- Суд општине Пожаревац (1883-1914)
- Суд округа пожаревачког (1861-1894) СОП
- Занатлијско удружење за град Пожаревац и среза пожаревачки (1895-1947)
- Удружење `Слога` пожаревачких раденика и занатлија (1893-1950)
- Трговачка радња „Мирковић и Павловић“ Пожаревац (1885-1945)
- Збирка црквених матичних књига Општине пожаревачке храма Св. Архистратига Михаила и Гаврила (рођених, крштених, брачно испитаних, венчаних и умрлих) (1837-1930)
- Збирка црквених матичних књига Општине пожаревачке храма Св. Николаја (рођених, крштених, брачно испитаних, венчаних и умрлих) (1891-1938)
- Збирка периодике
- Збирка плаката
- Збирка разгледница
- Збирка старе и ретке књиге: *Грађански законик за Кнежевину Србију обнародован на Блајовесџи 25. марта 1844*, сигн. 25.
- Збирка фотографија XIX века
- Збирка фотографија Први светски рат
- Збирка дигиталних фотографија
- Varia (1791-)
- Збирка Драгана Шалера, дигитализовано
- Збирка Живка Мирковића, из Дубравице, дигитализовано
- Збирка Јована Милачића, дигитализовано
- Збирка М.Јанковића, дигитализовано
- Збирка Танасија Бате Димитријевића, дигитализовано
- Збирка И. Мирковића, дигитализовано

Објављени извори

- *Попис сѣлановнишѣва и домаће сѣоке у Краљевини Србији 1895. године*, Београд, 1896.
- *Шемањизам за Краљевину Србију 1892. године*
- *Сѣлањисѣика Краљевине Србије* књ. XXIII, Први део, Београд 1903.
- *Двор и њородица Књаза Милоша у Пожаревицу 1825-1839*, Зборник докумената 1, (избор из арх. фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2011.
- *Нахијски суд Пожаревац 1821-1839*, Зборник докумената 2 (избор из арх. Фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2013.
- *Пожаревачки алманах*, Пожаревац, 1957.

Периодика

(Историјски архив Пожаревац и Народна библиотека Пожаревац)

- *Грађанин*, локални лист, (1887-1941) коришћени бројеви из периода 1909 – 1939. године
- *Домаћица*, орган Женског друштва и његових подружина, коришћени бројеви из периода 1908-1935. године
- *Вардар* – календар, годишњак Кола српских сестара, Београд, 1906-1940.
- *Фрајменѣарно: Новине србске, Жена и дом* – часопис за забаву и практичну поуку жене, бр. 1, Београд јул 1933; *Жена и свѣт* – бр. 9; *Браничево* (1898-1900).

Приватне колекције

- Приватна колекција (фотографија) Александрић
- Приватна колекција (фотографија) Шалер
- Приватна колекција Милачић
- Приватна колекција Фелдић

2. Архив Србије (АС)

- Кнежева канцеларија (КК)
- Збирка Мите Петровића (ЗМП)
- Министарство унутрашњих дела (МУД)
- Министарство финансија Краљевине Србије, Административно одељење (МФА)
- Министарство грађевина
- Министарство просвете (МПс)
- Пописи становништва Кнежевине Србије, 1863.

3. Архив Југославије (АЈ)

- Министарство трговине и индустрије МТИ (занатске школе)

4. Војни архив Института за војно-стратегијска истраживања, Београд

- Војска Кнежевине/Краљевине Србије

ЛИТЕРАТУРА

А

- *Адресар Краљевине СХС за индустрију, обрћ, трговину и пољопривреду*, Београд, 1928.
- *A History of Fashion and Costume, I-VIII*, New York, 2005.
- Антонијевић Драгана, *Карађорђе и Милош, од мита до историје*, Етнолошка библиотека књ. 33, Београд, 2007.
- Антонијевић Д, *Карађорђе и Милош – између историје и предања*, Етнолошка библиотека, књига 32, Београд, 2007.
- Антонијевић Д, *Насиље над женама и сексуални морал: историјски поглед у Србији*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, стр. 65-78.
- Антонијевић Живислав, *Документарна фотографија као историјски извор и формирање збирке фотографија Историјског архива Пожареваца*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр.2, Пожаревац 2013.
- Антонијевић Ж, *Петиције у Пожаревици и околини 1914-1915. године*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 386-396.
- Аријес Филип, Жорж Диб, *Историја приватног живота*, 5, Клио, Београд, 2004.
- *Аутомобил у Београду 1918-1941*, каталог изложбе, Историјски архив града Београда, Београд 2002.

Б

- Беневоло Леонардо, *Град у историји Европe*, Клио, Београд, 2004.
- Бјелајац Миле, *Приватност у униформи*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, приредио М.Ристовић, Клио, Београд, 2007.
- Бјелајац М, *Војска као фактор модернизације*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994. (научни скуп), стр. 361-366.
- Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1996.
- Божиновић Н, *Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 505-533.
- Бок Гизела, *Жена у историји Европe, од средњеј века до данас*, Клио, Београд, 2005.

В

- Влајковић Добрила, *Ношња у Крајевцу XIX века*, Народни музеј, Крагујевац, 1987.
- Војковић Г, Срећковић Ј, *Стиановништво Браничевској округу у 19. веку*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 263-279.
- Вујић Јоаким, *Пушешествије по Србији*, Београд 1902.
- Вукановић Т, *Удео Цинцара (Аромунa) у чаршијском животу, култури и етногенези Јужних Словена*, Врањски гласник књ. X, Врање 1974, 276-279.
- Вучо Н, *Привреда Београда од 1919-1941*, Историја Београда, Београд 1995.

- Вујовић Сретен, *Градско стиановање и приватност у Србији током 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 267-317.
- Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Посебна издања књ. 35, Београд, 2002.
- Вулетић А, *Власти мушкарца, његова жена – између идеологије и праксе*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006.
- Вуловић Д. Градимир, *Пушовања, адресар кроз Пожаревац и срез Пожаревачки*, Пожаревац, 1939.
- Вучетић Радина, *Жена у граду, између резервата приватној и освајања места у јавном животу*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

Г

- Гавриловић Љиљана, *Одевање између јавној и приватној*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, приредили А.Столић и Н. Макуљевић, Клио, Београд, 2006.
- Гавриловић Љ, *Балкански костими Николе Арсеновића*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања књ. 52, Београд 2004.
- Гавриловић Славко, *Сеобе Срба у Хабсбуршку монархију у другој половини XVIII и почетку XIX века*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, стр. 63-74.
- Гајин Милица, *Најиси о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевој доба*, Нови звук, Факултет музичке уметности, Београд, 1993, стр. 147-159.
- Гиро Пјер, *Семиологија*, XX век, Београд, 1983.
- Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, Здравствени центар Пожаревац, 2008.

- Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862 – 2012*, Пожаревац 2012.
- Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014.

Д

- Debeljković Branibor, *Die alte serbische Photographie*, Museum für angewandte Kunst, Belgrade 1980.
- Дентон Вилијем, *Србија и Срби*, Службени гласник, Београд, 2013.
- Димић Љубодраг, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, I,II,III, Стубови културе, Београд, 1996-1997.
- Димић Љ, *Културна историја и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, (Моћност и ограничења), у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 193-210.
- Димитријевић Милан, *Историја израдање урба уске колосека - ширине 0,76 метара*, Пожаревац, 1988.
- Драшкић М, Поповић-Обрадовић О, *Правни положај жене према српском Грађанском закону (1844-1946)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2, Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 11-26.
- Дулић Милошевић Наташа, *Основно школство у Пожаревцу 1815-1882*, Историјски архив Пожаревац, 2017.
- Душковић В, *Градска култура у Србији 1804-1914*, каталог изложбе, Етнографски музеј, Београд, 1991.
- Душманић М, *Робство и слобода, доживљаји, ојажања и усвојене у рату и миру*, приредио М.Манојловић, Пожаревац, 2015.

Ђ

- Ђокић Даница, *Женска олавља у Браничеву*, каталог изложбе, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац 2006.
- Ђокић Д, *Занати у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, каталог изложбе, Народни музеј Пожаревац, 1996.
- Ђокић Н, Милорадовић Д, Шалер Д, *Својошћивост одбране Србије и Браничева – на коину, води и ваздуху – 1915-2015*, Историјски архив Пожаревац, 2015.
- Ђордано К, *Опелети о интелектуалној комуникацији*, XX век, Београд, 2001.
- Ђорђевић Д, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962.
- Ђорђевић Тихомир, *Србија пре својошћивости, XIX век*, Етхос, Београд, 2008.
- Ђорђевић Тих, *Положај жене*, у: Наш народни живот, II, књига 4, Просвета, Београд, 1984.
- Ђорђевић Тих, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, Београд 1925.
- Ђорђевић Р.Тих, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 1983.
- Ђорђевић Р.Тих, *Наша народна ношња*, у: Наш народни живот, I књ.1, Београд, 1984.
- Ђукић Александра, *Нека буде град*, рецензија каталога изложбе: Скица кроз време – нека буде град, изложба ИАП, приређивачи: Г.Ранђеловић, Д. Милорадовић и Ј.Николић, Пожаревац, 2005.
- Ђуровић Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историјски институт, Београд 2004.

Е

- Еванс-Причард Е.Е, *Социјална антропологија*, Просвета, Београд, 1983.
- Еко Умберто, *Култура информација комуникација*, Београд, 1973.
- Ердеи Илдико, *Дуо њиховање у Јевроју*, приказ књиге „Одевање у Београду у XIX и почетком XX века, М.Прошић-Дворнић, у: Гласник Етнографског института САНУ LVI, Београд, 279-282.
- *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Зборник радова, Етнографски институт САНУ, Београд, 1998.

Ж

- Живковић Јасмина, *Савезничке санитарне мисије и лечење Српске војске*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 96-116.
- Живковић Ј, *Хероине Првој светској рати*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 135-144.
- Живковић Ј, *Самарићанке у српском санитету 1914-1918. године*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 4, Пожаревац 2015, стр.113-130.
- Живковић Ј, *Хероине са њихом у руци*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 3, Пожаревац 2014, стр. 99-109.
- Живковић Ј, *Заштити црквених материјалних књижа у Браничевском округу*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 1, Пожаревац 2012, стр. 40-49.
- Живковић Ј, *Округ јохаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007.

- Живковић Ј, *Судство као семенит српске државности 1804-1914, Пожаревачки суд од мајстара до суда Округ јохаревачкој*, Историјски архив Пожаревац 2004.
- Живковић Ј, *Пожаревачки мајстари први Нахијски суд у Србији 1821-2011*, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Живковић Ј, *Коло српских сестара Пожаревац*, Народни музеј Пожаревац, 2007.
- Живковић Ј, *Занатска школа Пожаревачкој женској друштва*, у: Зборник радова са научног скупа „Браничево кроз војну и културну историју“, II св. 4, Историјски архив Пожаревац, 2007.
- Живковић Ј, *Пожаревачка гимназија у Кнежевину/Краљевину Србији (1863-1914)*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац 2012, стр. 9-152.
- Жикић Бојан, *Временска контекстуализација културних представа о јосифоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији*, у: Етноантрополошки проблеми, св.4 Београд, 2012, стр. 899-930.

И

- Ивановић Зорица, *Појмовор* у: Ж.Папић, Sklevicky L, Антропологија жене, XX век, Београд 2003.

Ј

- Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Историјски институт, Посебна издања књ. 47, Београд 2004.
- Јовановић Добривоје, *Ђаци из Пожареваца на школовању у Француској у време Првој светској рати*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац II, Пожаревац 2007, стр. 259-164.

- Јовановић Мирослав, *Досељавање руских из-бејлица у Краљевину СХС 1919-1924*, Стубови културе, Београд, 1996.
- Јоксимовић Велиша, *Књижевност њојаревацкој краја*, Пожаревац, 2014.
- Јоксимовић В, *Трајно и лажно*, Београд, 2003.
- Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

К

- Каниц Феликс, *Србија – земља и сџановништво*, I-II, Београд 1986.
- Карић Владимир, *Србија- ојис земље, народа и државе*, Београд 1997.
- Кастратовић прим. др Душан, *Жене зубни лекари у Пожаревицу и Великом Градишћу 1922-1941*), у *Viminatum*, Народни музеј Пожаревац, 2000.
- Кастратовић Д, *Историја медицине у Пожаревачком округу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991.
- Кнежевић Сребрица, *Пожаревљани сџуденџи и наша омладина у рајним збивањима џоком 1912 – 1919. џодине*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св. 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2007.
- Кнежевић С, *Рајна дивљаштво над нашим сџановнишвом у џешим временима 1914-1918*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.3, Пожаревац, 2006, стр. 85-105.
- Кнежевић С, *Ејноанџројолошки џрисуи исџраживању феномена џожрџивованости мало-лејних нејовашељца у ослободилачким рајновима 1912-1919. џодине*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 73-87.

- Ковач Сенка, *Маска као знак. Тајни језик заџадноафричке маске*, Филозофски факултет, Београд, 1996.
- Ковач Сенка, *Жива џтрадиција у Афричкој урбаномј средини, на џримеру Дакара*, Етнолошке свеске IX, Београд 1988, стр. 175-180.
- Ковачевић Иван, *Сџрашејје ејнолошкој исџраживања*, у: Етнолошке свеске IV, Београд, 1982, (391-397).
- Крстић-Поповац Љубица, *Беоџрађанка XIX века*, каталог изложбе, Музеј града Београда, 2001.
- Крушковић Р, *Накиџ из ејноџрафске збирке Музеја у Нишу*, каталог, Ниш, 1972.

Л

- Лебл Жени, *Јеврејске књије шџамџане у Беоџраду 1837-1905*, Дечје новине, Г. Милановац, 1990.
- Levi-Stros Klod, *Strukturalna antropologija*, Zagreb, 1958.
- Лич Едмунд, *Кулџура и комуникација*, XX век, Београд, 1983.

Љ

- Љубоја Гордана, *Улоџа исџорије у заџдној и домаћој ејнолоџији*, у: Етнолошке свеске VII, 1987, стр. 83-90.
- Љушић Радос, *Србија 19. века*, I-III, Војноиздавачки завод ВС, Београд 1994-1998-2005.
- Љушић Р, *Кнежевина Србија (1830 -1839)*, Београд 1986.
- Љушић Р, *Историја срџске државности*, I-III, Београд 2001.
- Љушић Р, *Досељавања, исељавања и џубици сџановништва у нововековној Србији (1804-1918)*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 77-99.

М

- Максимовић Стеван, *Суђења у Пожаревачком мајисџијау*, Пожаревац 1973.
- Максимовић С, *Суђења у Кнежевини Србији пре њисаних законика*, Пожаревац, 1898.
- Максимовић С, *Успомене из окупиације - Немачке, Аустријске и Бујарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919.
- Максимовић С, *Нова збирка начелних одлука одељења и ојшњих седница Касационој суда (1894)*, Организациони одбор за обележавање 185 година од оснивања првог нахијског суда у Пожаревцу, Пожаревац, 2006.
- Максимовић С, *Збирка начелних одлука одељења и ојшњих седница Касационој суда*, Едиција посебних издања књ. 6, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Малић Горан, *Фотографија 19. века*, Фотограм, Београд, 2004.
- Маневић Зоран, *Палаће на џлу Србије у 19. веку*, у: Окружно здање 1898-1989, Пожаревац, 1989.
- Манојловић Мирољуб, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015.
- Манојловић М, *Окупијорска ујрава у Србији 1916 – 1918*, у: Браничево и Србија у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 209-218.
- Манојловић М, *Бујарска окупиација у Пожаревачком окрују 1916 – 1918*, у: Браничево и Србија у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, 219-228.
- Манојловић М, *Пожаревачка гимназија у међурајном џериоду (1918-1941)*, у: Пожаревачка гимназија 1862-2012, Пожаревац, 2012, стр. 153-292.
- Манојловић М, *Пожаревац у доба џодизања Окружној здања*, у: Окружно здање 1889–1989, Пожаревац, 1989.
- Манојловић М, *Срби и Грци са џосебним осврћом на Грке у Пожаревцу*, у: Viminatum 10, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, Пожаревац, 1995 – 1996.
- Манојловић М, *Пожаревац од џурске касабе до срјске вароши 1804-1858*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2005.
- Манојловић М, *Зайагномакедонски исељеници из Сиасће у Пожаревцу*, у: Viminatum 13-14, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, Пожаревац 2003, 189-199.
- Манојловић М, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002.
- Манојловић М, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Едиција посебна издања књ. 5, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Манојловић М, *Кнежев конак (двор) и џородица у Пожаревцу*, у: Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Манојловић М, *190 џодина локалне самоујраве*, Пожаревац, 2009.
- Манојловић М, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009.
- Манојловић М, Живковић Т, Милорадовић Д, *Периодика Браничева 1875-1941*, каталог изложбе, Народни музеј Пожаревац, Народна библиотека Пожаревац и Историјски архив Пожаревац, 2002.
- Марковић Предраг, *Београд и Евроја 1918-1941*, евројски ујицаји на џроцес модернизације Београда, Савремена администрација, Београд, 1992.

- Марковић П, *Теорија модернизације и њена примена на међурајну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 435-446.
- Марковић П, *Место жене у јавном мњењу Београда 1918-1965*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 373-384.
- Марковић П, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Марковић П, *Друштво међурајног Београда – „град прелазник“*, у: Аутомобил у Београду 1918-1941, Историјски архив Београда, 2002.
- Матановић Кулачин Мирјана, *Осврт на њорески систем у Србији (1891. године)*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр.553-556.
- Matthews dr Caroline, *Experiences of a Woman Doctor in Serbia*, London, 1916.
- Миладиновић Михаило, *Пожаревачка морава*, Пожаревац 1928.
- Миладиновић Михаило и други, *Народна библиотека у Пожаревцу 1847-1987, прилози за историју читалишта и Народне библиотеке у Пожаревцу*, Пожаревац, 1987.
- Миленковић М, *Жене раднице у привреди Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, 218-226.
- Miller Daniel, *Modernity, An Ethnographic approach*, Oxford, UK, 1997.
- Milić Vojin, *Sociološki metod*, Beograd, 1978.
- Милићевић Ђ. М, *Кнежевина Србија*, фото-типско издање, Ужице, 2005.
- Милићевић Милић, *Знаменити Пожаревљани у војсци Кнежевине и Краљевине Србије*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.1, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2006.
- Милојевић Милева Б, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928, стр. 690.
- Милорадовић Драгана, *Мода у Пожаревцу 1880-1929 - сусрети Истока и Запада*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2019.
- Милорадовић Д, *Антрополошко виђење жена са мајина друштва - осуђенице Женског затвора у Пожаревачком казненом заводу у 19. веку*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр.7, Пожаревац, 2018, стр. 162-175.
- Милорадовић Драгана, *Антрополошко виђење занатлија у другој половини XIX и првој половини XX века*, у: Милорадовић Драгана, Живковић Јасмина, „Занатство Округа пожаревачког“, Историјски архив Пожаревац, 2017, стр. 37-50.
- Милорадовић Драгана, *Улога жене у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, докторска дисертација у рукопису, ментор проф. др Сенка Ковач, одбрањена 2016.
- Милорадовић Драгана, *Осуђенице Пожаревачког казног завода*, у: Група аутора, „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода 1853-1918“, књига прва, Посебна издања књ.14, Историјски архив Пожаревац, 2016, стр. 153-181.
- Милорадовић Драгана, *Кроз албум фототрафија - архивска грађа и фототрафија у етнолошким и антрополошким истраживањима*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 5, Пожаревац, 2016, стр. 31-42.

- Милорадовић Драгана, *Косиим као сеіменіи соціокултурних іромена у Пожаревцу крајем XIX и іочейком XX века*, магистарски рад у рукопису, ментор проф. др Сенка Ковач, одбрањен 2014.
- Милорадовић Д, *Архивска ірађа и фойіірафіја као извори у истіраживањима у ейнолоіји, анііройолоіји и истіірији*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац”, бр. 4, Пожаревац, 2015, стр. 38-46.
- Милорадовић Д, *Три іеішке райіне іожаревачке іодине у Пожаревцу*, у: Група аутора, Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 229-256.
- Милорадовић Д, *Прилоі іроучавању соціјалних односа на іримеу архивскоі фонда Удружења „Слоіа“ іожаревачких занайілија и радника у іеіриоду 1893-1950*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св. 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Милорадовић Д, *Сусреіі истііока и зайада – културна одевања іожаревљанки на меіи векова, ірилоі іроучавању истіірије културе*, у: Зборник резимеа „Браничево у историји Србије“, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац, 2008.
- Милорадовић Д, *„Слоіа“ іожаревачких занайілија и радника, 1893-1950*, каталог изложбе и историјска белешка, Историјски архив Пожаревац, 2000.
- Милорадовић Д, *Дарови іроіших времена, из збирке оіікуйа и іоклона*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2002.
- Милорадовић-Николић Д, Живковић Ј, *Архивски фонд „Начелстйво среза Звишкої“ као основа іроучавања целокуйних друшійвених и іолііічких ірилика у Браничевском округу ііііком XIX века*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са меіународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 293-313.
- Милошевић Милан, *Добеіавање и квази оііміце у свадбеним обичајима Браничева и Србије XIX века*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа, II св.4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 93-106.
- Милутиновић С, *Кайе и оілавља, чешљање и іокривање ілаве у Краіујевцу и околини у XIX и у ірвим деценијама XX века*, Народни музеј Крагујевац, 1994.
- Миљковић-Катић Бојана, *Структура ірадскоі стіановнишійва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Посебна издања књ. 36, Београд 2002.
- Мирковић Љиљана: *Грађа о колу срійских сесіара у Архиву Србије*, Архивски преглед, Београд, 1990.
- Мирковић П, Антонијевић Ж, *Србски райіни іоменик Браничево 1912-1918*, I-IV, Манастир Рукумија 2008, 2012, 2014 и 2015.
- Митровић Катарина, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 294.
- Мишковић Наташа, *Базари и булевари, свей живоіа у Беоіраду 19. века*, Музеј града Београда, Београд, 2010.
- Младеновић Божица, *Райі и іривайіносій: Први свейски райі*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр.792-793.
- Младеновић Б, *Срійска елііа у Првом свейском райіу*, Историјски часопис, књ. XLIX, Београд, 2002.
- Морен Едгар, *Дух времена*, I-II, XX век, Београд, 1979.

Н

- Надовеза Бранко, *Радикализам у Браничевском крају*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“ 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Наумовић Слободан, *Пићање визуелне грађе у етнологији*, у: Етнолошке свеске IX, Београд 1988, стр.113-123.
- Немањић Милош, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, Београд, 2001.
- Немањић М, *Жене Србије као део стваралачке интелигенције од почетка стварања самосталне државе до 1920. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 263-277.
- Николић Десанка, *Значај архивских извора XIX века за етнологичка истраживања*, у: Симпозијум о методологији етнологичких наука САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови књ. II, Београд, 1974, стр. 181-193.
- Николић Јасмина, *Политички листови у Пожаревцу у периоду између два светска рата*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 5, Пожаревац, 2016, стр. 118-130.
- Николић Јасмина, *Проституција у Пожаревцу током 20. века*, у: Зборник резимеа „Браничево у историји Србије“, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац, 2008.
- Николић Ј, *Прилој истраживању привреде пожаревачкој окружја почетком 20. века на примеру архивској фонда Великоградичанска царинарница 1906-1945*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, 2007.

- Николић Ј, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеној и културној животи у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, III св. 6, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 323 - 335.
- Николић Ј, *Прилој истраживању оштрих друштвених и политичких крилика у Краљевини Срба, Хрватина и Словенаца/Југославији у периоду између два светска рата, са посебним освртом на Пожаревац*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 4, Пожаревац, 2015. стр. 148-167.
- Николић Ј, Милорадовић Д. и Живковић Ј, *Век банкарства у Браничевском округу*, изложбени каталог, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2003.
- Николић Тихомир, *Становништво*, у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957.
- Нушић Бранислав, *Алфа и Омега*, Сабрана дела, књ.20, Београд, 1966.
- Нушић Б, *Мога*, Сабрана дела књ.20, Београд 1966.

О

- Обрадовић Љ, Манојловић М, *Два века музике и 50 година музичке школе „Стеван Мокрањац“ у Пожаревцу*, Пожаревац 2000.
- Обрадовић М, *Теорија модернизације и модели развоја*, у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.
- Обрадовић Мирјана, *Друштво београдских женских лекара*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000.
- Обућа у Србији, каталог изложбе, Етнографски музеј у Београду, 1996.

П

- Павловић Стеван, *Србија, историја иза имена*, Клио, Београд, 2004.
- Пајовић Миливоје, Николић Јасмина, *Два века војске у Браничеву*, Медија центар „Одбрана“ и Историјски архив Пожаревац, 2013.
- Папић Жарана, Lydia Sklevicky, *Antropologija žene*, XX vek, Beograd, 2003.
- Peri Marvin, *Intelektualna istorija Evrope*, Klio, Beograd, 2000.
- Перишић Мирослав, *Ваљево крај у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Ваљево, 1997.
- Перишић М, *Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 211-218.
- Парсонс Талкот, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992.
- Parsons T, *Društva*, Zagreb, 1988.
- Перовић Латинка, *Модерност и иапријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: Србија у модернизационим процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације, Београд, 1998, 141-161.
- Перовић Л, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Беорад, 1994.
- Перунички Бранко, *Град Пожаревац и његово ујравно подручје*, Београд, 1977.
- Петковић Ђорђе, *Др Војислав Маринковић (1876-1935) пожаревачки посланик (1906-1935), с освртом на деловање до 1918*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.1, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2006.
- Петковић Ђорђе, *Нека ишћања из политичке активности др Војислава Маринковића у времену 1918-1928*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Петровић Драган, *Српске политичке странке*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Петровић Драган, *Историја индустрије Београда*, I, Српско географско друштво, Београд, 2006.
- Петровић Драган и Николић Јасмина, *Српски народ и велике силе – културно- историјски процеси*, Прометеј – Институт за политичке студије, Нови Сад-Београд, 2008.
- Петровић Драгош, *Дипломатије Браничева у XIX веку*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008.
- Пирх О.Д, *Путовање по Србији у јодини 1829*, Београд 1900.
- *Пожаревачки алманах*, зборник радова, Пожаревац, 1957
- Поповић Бојана, *Мода у Београду 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2000.
- Поповић Бојана, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Поповић Ј. Душан, *О Цинцарима*. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва, Београд 1998.
- Поповић Љ, Николић Ј, Милорадовић Д, *Здравствене прилике на подручју Пожареваца у 19. и почетком 20. века*, у: 175 јодина болнице у Пожаревицу, Здравствени центар Пожаревац, Београд, 2008.
- Поповић Мирољуб Цицко, *Нека сећање ираје – сјари Пожаревац*, Пожаревац 2003.
- Поповић М, Тимотијевић М, Ристовић М, *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011.

- Прелевић-Мишковић Љиљана, *Накић кнеза Милоша у Историјском музеју Србије*, Зборник ИМС, 13-14, Београд 1977.
- Протић М, *Милена Павловић-Barilli*, Београд, 1966.
- Прошић-Дворнић Мирјана, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Стубови културе, Београд, 2006.
- Прошић Мирјана, *Модни журнари у Београду до краја Првој светској рат - „Париска мода“ ванредно издање дневног листа „Мали журнал“*, Зборник музеја примењене уметности, бр. 28/29, Београд, 1984-85, стр. 63-74.
- Прошић-Дворнић М, *„Једнакост“ иласило жена социјалдемократија (Београд, 1910-1912, 1914. године) и раднички покрет за еманципацију жена*, Етнолошке свеске VII, 1986, стр.7-21.
- Прошић-Дворнић М, *Женски грађански костим у Србији XIX века*, Зборник Музеја примењене уметности 24/25, Београд, 1980-1981.
- Прошић-Дворнић М, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд 1984, стр. 23-32.
- Прошић-Дворнић М, *Мојућност коришћења фототрафије у проучавању материјалне културе*, Етнолошке свеске IV, Београд, 1982.
- Прошић-Дворнић М, *Социјална антропологија Еванс-Причарда*, предговор у: Е.Е.Еванс-Причард, *Социјална антропологија*, XX век, Београд, 1983.
- Прошић-Дворнић М, *Женско одећање у Србији крајем XIX и почетком XX века и часопис „Домаћица“ (1879-1914)*, у: Гласник ЕИ XXXIV, Београд, 1985, стр. 47-71.
- Прпа-Јовановић Бранка, *Процеси модернизације и положај жене током 19. и прве половине 20. вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.

- Прпа Бранка, *Неуспешни реформисања – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3 Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003.
- Пурковић Миодраг, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934.

Р

- Радовановић Бора – Грчки: *Велико Градиште*, В. Градиште 1990.
- RauDžHaulend, *Tehnička pomagala u antropologiji: istorijski pregled, Fotografija, Antropologija danas*, Beograd 1972.
- Радојевић М, Димић Љ, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, СКЗ, Београд, 2014.
- Радојковић Бојана, *Накић код Срба XII до XVIII века*, МПУ, Београд, 1969.
- Рељић Јелица, *Школовање српске омладине у Русији 1916 – 1918. године*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр. 667-672.
- Ристић Р, *Венчања у Краљеву у 19. веку*, у: *Наша прошлост*, Народни музеј Краљево-Историјски архив Краљево, 2012.
- Ристовић Милан, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007.
- Ристовић М, *Од традиције ка модерношћу 1878-1990*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011.
- Ристовић М, *Разорени оквири приватности: рат и приватност*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011.
- М.Ристовић, *Забележити пролазност*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио Београд, 2011.
- Родић Небојша, Јовић Иб. Љубомир, *Владе Србије 1805-1996*, Службени гласник, Београд, 1996.

С

- Савић Љ, *Завод за њивонему децу (1896 – 1899)*, Народни универзитет у Пожаревцу, 1954.
- Спасић В. Мирослав, *Први београдски двор Обреновића*, Историјски музеј Србије, Београд, 2004.
- Станисављевић Драгомир, *Развој сјорџа у Пожаревцу између два светска рата*, Браничево, година Х, свеска 6 новембар-децембар, Пожаревац, 1964. стр. 86-94.
- Стојановић Д, *Евројско одевање у Србији у другој њоловини XIX века*, Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. године, Београд, 1970.
- Стојановић Д, *Женска мода од средине 19. до 30-џих њодина 20. века*, Музеј љримењене уметности, Београд, 1966.
- Стојановић Д, *Градска ношња у Србији џоком XIX и њочейком XX века*, Музеј примењене уметности, Београд, 1980.
- Стојановић Дубравка, *Рецеџија идеала слободе, једнакости, брајсџива и јединсџива код срџске елиџе њочейком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003.
- Стојановић Миленко, *Ликови сџарој Пожаревца*, Пожаревац, 1957.
- Стојановић Трајан, *Балканска цивилизација*, Центар за геопоетику, Београд 1995.
- Стојанчевић Владимир, *Кнез Милош и истџочна Србија 1833-1838*, Београд, 1957.
- Стојанчевић Владимир, *Градови, вароши, њаланке и џржииџа љред љрви срџски усџанак 1804. њодине. Кулџурно-истџоријска љроблемаџика*, у: Градска култура на Балкану (XV- XIX век), Зборник радова, Балканолошки институт, Пос.изд. књ.20, САНУ, Београд, 1984.
- Стојанчевић В, *Србија 1914-1918. Сеђање на време бола и њоноса*, Београд, 2006.
- Стојанчевић В, *Савезничке медицинске мисије у Србији на њочейку I светска рата*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 61-73.
- *Скица кроз време – нека буде љрад*, каталог изложбе, приређивачи Ранђеловић Г, Николић Ј. и Милорадовић Д, Историјски архив Пожаревац, 2005.
- *Службено одело у Србији у XIX и XX веку*, каталог изложбе, Историјски музеј Србије, Београд 2000.
- Совиљ Милан, *Преџиџање љриваџној и јавној живоџа: љпростџор ваљевских љијаца и кафана између два рата*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Степановић Миодраг, *Сџорџ у Браничеву (1830-1914)*, Народни музеј Пожаревац, 2007.
- Стојадиновић Р, *Народно њозориџије Дунавске бановине у Пожаревцу 1929-1934*, у: Браничево 3-4, Пожаревац, 1975.
- Столић Ана, *Сесџре срџкиње*, Еволута, Београд, 2015.
- Столић А, *Од истџорије жена до родне истџорије*, поговор у: Гизела Бок, Жена у историји Европе, Клио, Београд, 2005.
- Столић А, *Концеџиџи феминизма њочейком 20. века*, у: Улога жене, Феминистичка гледишта Јаше Томића, Сабрана дела, Прометеј, Нови Сад, 2006.
- Столић Ана, Микуљевић Ненад, *Приваџни живоџ код Срба у девеџнаесџом веку*, Клио, Београд, 2006.
- Стојановић Дубравка, *Рецеџија идеала слободе, једнакости, брајсџива и јединсџива код срџске елиџе њочейком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003.
- Ступар Д, *Фармација у Пожаревцу 1857-1997*, Пожаревац, 1997.

Т

- Тимотијевић Милош, *Град у унутрашњоси, облици, историја и границе приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Тимотијевић Мирослав, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006.
- Тимотијевић Мирослав, *Приватни живот јојединца*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011.
- Тимотијевић Мирослав, *Приватни живот у породици*, у: Историја приватног живота, Клио, Београд, 2011, стр. 312-343.
- Тодић Миланка, *Конструкција идентитета у породичном фото-албуму*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 526-565.
- Тодић М, *Уједињавање приватности. Породични албум пролазности*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 29-58.
- Тодић М, Душковић В, *На лудом камену. Венчана фотографија у Србији 1850-1998*, каталог, Етнографски музеј, Београд, 2002.
- Трговчевић Љубинка, *Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку (аналитичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, стр. 217-232.
- Трговчевић Љ, *Чезња за домовином и светлости велерада*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006.
- Трговчевић Љ, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916 – 1918*, Историјски часопис, XLII-XLIII
- Трговчевић Љ, *Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања*. ([http:// www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf](http://www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf))

Ф

- Трговчевић Љ, *Планирана елија. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Посебна изд. књ.43, Београд, 2003.
- Фелдић Драган, *Стиари Пожареваца*, Пожаревац 1992.
- Фелдић Д, *Из стиарој Пожареваца*, Пожаревац 1974.
- Фелдић Д, *Кафана стиарој Пожареваца*, Пожаревац 1984.
- Фелдић Д, *Изградња пожаревачког здања*, у: Окружно здање 1889-1989, Пожаревац, 1989.
- Фелдић Д, *Изградња и уређивање Пожареваца у првим деценијама прошлог века*, у: *Viminatum 1*, Зборник радова Народног музеја Пожареваца, Пожаревац 1986, 97-120.
- Фелдић Д, *Ђорђе Вајферт у Костолицу и Пожаревацу*, *Viminatum 11*, Зборник радова Народног музеја Пожареваца, Пожаревац 2000, 195-201.
- Фелдић Д, *Фабрика стакла у Костолицу*, *Viminatum 4-5*, Зборник радова Народног музеја Пожареваца, 1989-1990.
- Фелдић Д, *Фотографија у Пожаревацу и околини*, Пожаревац, 2009.
- Фелдић Д, *Пожаревац почео изложити својој историји*, каталог изложбе, Пожаревац, 2001.
- Фелдић Д, *Технички одељак у Пожаревацу и његови инжењери*, у: *Viminatum*, бр. 13-14, Народног музеја Пожареваца, 2003, стр. 199-216.
- Фелдић Д, *Пожаревац на старим плановима*, рукопис.
- *Феномен етноса у делима српских писаца – кроз научни опис етнологије др Видосавца Стојанчевића*, приредиле: Ј. Николић и Д. Милорадовић, Историјски архив Пожареваца, Посебна издања књ. 3, Пожаревац, 2008.

- Фотић Александар, *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, Клио, Београд, 2005.

Х

- Хајмз Дел, *Етнографија комуникације*, XX век, Београд, 1980.

Ц

- Цветковић Слободанка, *Позоришно удружење „Чича Илија“*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, 2007.
- Цветковић С, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, изложбени каталог, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Цветковић С, *Добротворни фондови и задужбине на простору данашњег Браничевског округа*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 335-355.
- Цветковић С, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 293-317.

Ч

- Чолак-Антић Тијана, *Један крајњак погледа у књију рецејаша*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Чолаковић Слободанка, *Доброћворима с поштовањем*, дигитални каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2007.
- Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941, Успорени најредак у индустријализацији*, Клио, Београд, 2004.

Ш

- Шарац-Момчиловић В, *Обућа у Србији*, каталог изложбе, Етнограски музеј, Београд, 1996.
- Шемјакин Андреј, *Почеци Радикалне партије. Никола Пашић у Пожаревцу (1879-1880)*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008.
- Штурценегер Клара, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009.

ИЗВОД ИЗ РЕФЕРАТА / РЕЦЕНЗИЈЕ

(...)

„Докторска дисертација мр Драгане Милорадовић Улоја жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века припада области историјске и социо-културне антропологије. Теза је настала као резултат вишегодишњих интердисциплинарних истраживања расположивих архивских извора из Историјског архива у Пожаревцу, Архива Србије, Архива Југославије, Архива Војводине, и других необјављених извора од настанка Краљевине Србије, преко периода Првог светског рата до тридесетих година XX века. Анализирани су штампани медији. У раду је коришћена релевантна литература о социокултурним односима и процесима модернизације“.

(...)

„Предмет докторске дисертације је улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века. Циљ дисертације је сагледавање историјских и модернизацијских промена и процеса који су утицали на начин живота пожаревачког становништва и процес борбе жена за стицање родних, личних и грађанских права.

Главне претпоставке од којих је кандидаткиња пошла у истраживању јесте да су *кријични догађаји* утицали на активности жена у јавном друштвеном и културном животу Пожаревца и да постоје велике разлике по питању активности жена у неколико истраживаних хронолошких равни.

Кандидаткиња сматра да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот Пожаревца у дужем временском периоду – од наслеђа Кнежевине, настанка Краљевине Србије, преко периода Првог светског рата до тридесетих година XX века, као целовиту појаву, кроз призму

стицања одређених права жена и промена у породичном и јавном животу.

Кандидаткиња је у *Уводу* дефинисала предмет, циљ и теоријско-методолошки оквир истраживања.

У поглављу *Архивски извори у реконструкцији друштвених промена и положаја жена у Пожаревцу током XIX века*, Драгана Милорадовић је анализирала урбане и социјалне промене у Пожаревцу од четврте деценије XIX века на основу објављених извора, литературе и доступне архивске грађе Кнежеве канцеларије која документује свакодневни живот на кнежевом и кнегињином двору у Пожаревцу, као и утицај кнегиње Љубице на женску популацију. Закључује да је период прве владавине Кнеза Милоша и његове наредбе које се односе на урбанизацију Пожаревца - почетак процеса модернизације у Кнежевини Србији.

На основу расположиве архивске грађе, као и збирке црквених матичних књига са подручја вароши/града Пожаревца од 1837. до 1930. године, које се чувају у Историјском архиву у Пожаревцу, посебно грађе Протопрезвитерата, Драгана Милорадовић је реконструисала ступање у брак, брачне односе и развод. Анализирајући проблеме које је решавао Духовни суд, уочила је промене које су се одиграле у друштву у сфери приватног од 1836-1889. године.

У следећем поглављу *Освајање јавне сфере живота*, кандидаткиња је анализирала: просветне прилике у Пожаревцу, обухватајући школовање у основним, занатским школама, гимназији и на факултетима. Предмет њене анализе биле су жене у здравству и запослене жене. На основу бројних извора и литературе реконструисала је културни живот у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века.

Анализирала је улогу жена у хуманитарним удружењима: добротворним фондовима и задужбинама, као и грађанским и сталешким удружењима.

Указала је на драматичне промене које донео Први светски рат. У последњој целини овог поглавља анализирала је улогу жена након Великог рата и промене у сфери приватног на примеру јавног простора, дружења и забава у Пожаревцу.

У поглављу *Анализа: њројтори сусрећања "јривајној" и "јавној" живојиа*, кандидаткиња је дала анализу истраживаних периода названих *доба*, временског оквира који је у својим истраживањима користила Драгана Антонијевић, а који је, како кандидаткиња истиче, прилагодљив 'недогађајној' историји и антропологији свакодневног живота. Издвојила је важне процесе који се дешавали у *(Пре)доба-време које је ѡрећиходило*, наглашавајући активности кнеза Милоша и кнегиње Љубице у Пожаревцу. Закључује да "традиционално у том периоду добија нове вредности, потврду националног идентитета и суверенитета, а модерно тек долази са Запада и уграђује се у системе вредности и правила понашања". У овом поглављу анализира три периода: *Прво доба – од ѡоследњих деценија XIX века до Првој свејској рајиа*; *Друјо доба – „време бола и ѡноса“*; *Треће доба – ѡсле рајиа; нови ѡјалас*. Ауторка сматра да су *кријични дојађаји* утицали на активности жена у јавном, друштвеном и културном животу Пожаревца. Указује на утицај драматичних политичких и ратних догађаја на положај жена, прелаз из модернизацијског хода у ратни период, потом у мирнодопско време и процесе који су утицали на обликовање нових вредности и положаја жена у друштву. Закључује да су у ратним годинама многе жене биле принуђене "да преузму улогу муш-

карца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, када је Србија остала без огромног броја радно способних мушкараца,(...) жене су се масовније укључивале у производњу јер су биле принуђене да зарађују”.

Ауторка се на крају овог поглавља бави променама кроз које је пожаревачко становништво пролазило, објашњавајући процесе и темпо модернизације у анализираним временским сегментима.

Истражујући доступну архивску грађу, као и објављене изворе, Драгана Милорадовић је закључила да је ”образовање, посебно образовање женске деце, било пресудно и за експанзију процеса модернизације у Пожаревцу у периоду од краја

XIX до тридесетих година XX века”. У *Закључку* ове дисертације обухваћени су резултати до којих је кандидаткиња дошла истражујући улогу жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века.

Докторска дисертација Драгане Милорадовић представља значајан допринос бољем познавању положаја жена, приватног живота, јавне сфере, социокултурних односа и процеса модернизације у Пожаревцу. Архивска истраживања о брачним и породичним односима, које је кандидаткиња презентовала у раду, допринеће бољем познавању положаја жене у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века. Резултати ове докторске дисертације представљају основу за даља интердисциплинарна истраживања”.

др **Сенка Ковач**, редовни професор (ментор)
Филозофски факултет у Београду

др **Љубодраг Димић**, редовни професор
Филозофски факултет у Београду

др **Илдико Ердеи**, ванредни професор
Филозофски факултет у Београду

др **Данијела Велимировић**, доцент
Филозофски факултет у Београду

др **Предраг Марковић**, научни саветник
Института за савремену историју у
Београду

Док глава породице седи...
слика улога у породици
ИАП, Слога 53/123

САДРЖАЈ

Реч унапред	5
УВОД	9
ИЗВОРИ	16
АРХИВСКИ ИЗВОРИ У РЕКОНСТРУКЦИЈИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА	
И ПОЛОЖАЈА ЖЕНА У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА	19
УРБАНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА	20
Утицај кнежевске породице на формирање градске средине	21
ЗАТОЧЕНИЦЕ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА.....	36
Ступање у брак и брачни односи	36
Разводи.....	49
ОСВАЈАЊЕ ЈАВНЕ СФЕРЕ.....	53
ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ПОЖАРЕВЦУ	54
Девојчице у основним школама	54
Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва	60
Пожаревачка гимназија	68
Студентикиње	74
Школовање током Првог светског рата	80
ЖЕНЕ У ЗДРАВСТВУ	84
ЗАПОСЛЕНЕ ЖЕНЕ	91
КУЛТУРНИ ЖИВОТ У ПОЖАРЕВЦУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА	99
Привилегија писмених.....	99
Друштво Пријатеља Француске.....	102
ХУМАНИТАРНА УДРУЖЕЊА.....	103
Добротворни фондови и задужбине	104
Грађанска и сталешка удружења.....	106
Пожаревачко Женско Друштво	108
Коло Српских Сесџара	113
ГОЛГОТА ЖЕНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	122
ОДЕВАЊЕ И МОДА.....	134

ЈАВНИ ПРОСТОРИ ДРУЖЕЊА И ЗАБАВЕ.....	143
Прославе, забаве, игранке.....	143
Позориште и биоскоп	148
Рекреација и спорт.....	153
ПРОМЕНЕ У СФЕРИ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА	160
АНАЛИЗА: ПРОСТОРИ СУСРЕТАЊА „ПРИВАТНОГ“ И „ЈАВНОГ“ ЖИВОТА	167
ВИДИЦИ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА	168
(Пре)доба – време које је претходило	171
ШИРОКИ ВИДИЦИ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА	185
Прво доба – од последњих деценија XIX века до Првог светског рата.....	186
Друго доба – „време бола и поноса“	192
Треће доба – после рата; нови талас модернизације	194
Процеси модернизације - „неминовност епохе“ Lento e sostenuto	202
ЗАКЉУЧАК.....	211
ИЗВОРИ	225
ЛИТЕРАТУРА	229
Извод из реферата / рецензије	243

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ ЕДИЦИЈА „ПОСЕБНА ИЗДАЊА“ (2004 -)⁸¹⁶

У оквиру едиције „Посебна издања“ Историјског архива Пожаревац, у периоду од 2004. до 2019. године, објављени су следећи наслови:

16. „Освајање сфере јавног живота – Улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем 19. и почетком 20. века“, књига 15 (аутор др Драгана Милорадовић), Историјски архив Пожаревац, 2019.
15. „Учитељска школа „Вељко Дугошевић“ Пожаревац – Лепопис школе 1947-1974“, књига 14 (приредила: Слободанка Цветковић), Историјски архив Пожаревац, 2017.
14. „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода, 1853-1918 - књига прва“, књига 13 (аутори: доц. др Ивана Крстић Мистрицеловић и др.), Историјски архив Пожаревац, 2016.
13. „Србија и Пожаревац у Другом светском рату 1941-1944 - Окупациона управа, избеглице и просвета“, књига 12 (аутори: др Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, мср. и Слободанка Цветковић), Историјски архив Пожаревац, 2015.
12. „Стогодишњица одбране Стига и Браничева - на копну, води и ваздуху, 1915-2015“, књига 11 (аутори: мр Небојша Ђокић, мр Драгана Милорадовић, мр Драган Шалер и мр Гордана Каровић), Историјски архив Пожаревац, 2015.
11. „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918“, књига 10 (група аутора), Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2014.
10. „Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу“, књига 9 (аутор Јасмина Живковић, мср), Историјски архив Пожаревац, 2013.
9. „Два века војске у Браничеву“, књига 8 (аутори: мр Миливоје Пајовић и мр Јасмина Николић), Медија центар „Одбрана“ и Историјски архив Пожаревац, 2013.
8. „Збирка одлука Касационог суда“, (приредили: Добрица Живковић и Синиша Недељковић), Историјски архив Пожаревац, 2011.

⁸¹⁶ Идејни творац, покретач и први главни и одговорни уредник едиције је др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац.

7. „Пожаревац, окружна варош 1858 – 1918“, књига 7 (аутор: др Мирољуб Манојловић), Историјски архив Пожаревац, 2011.
6. „Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа“, књига 6 (аутор: Јасмина Живковић), Историјски архив Пожаревац, 2009.
5. „175 година болнице у Пожаревцу“, књига 5 (аутори: Љубодраг Поповић, Јасмина Николић, Драгана Милорадовић и др), Историјски архив Пожаревац и Здравствени центар Пожаревац, 2008.
4. „Шездесет година Историјског архива Пожаревац“, књига 4 (група аутора), Историјски архив Пожаревац, 2008.
3. „Феномен етноса у делима српских писаца кроз научни опус етнолога др Видосаве Стојанчевић“, књига 3 (приредиле: Јасмина Николић и Драгана Милорадовић), Историјски архив Пожаревац, 2008.
2. „Браничевска епархија у првој половини 19. века«, књига 2 (приредили: мр Небојша Ђокић и Љубодраг Поповић), Историјски архив Пожаревац, 2006.
1. „Пожаревачки округ и манастир Хиландар у XIX веку - до 1870. године“, књига 1, (приредио: Љубодраг Поповић), Историјски архив Пожаревац, 2004.

Меморабиліје породице Душманић
ИАП, Збирка М. Караџић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.662-055.2(497.11)“18/19“
930.85(497.11 Пожаревац)“18/19“
316.728(497.11)“18/19“
305-055.2(497.11)“18/19“

МИЛОРАДОВИЋ, Драгана, 1964-

Освајање сфере јавног живота : улога жена у друштвеном и културном животу Пожареваца крајем XIX и почетком XX века / Драгана Милорадовић. - Пожаревац : Историјски архив „Пожаревац“, 2019 (Земун : Бирограф). - 252 стр. : илустр. ; 24 x 24 cm. - (Едиција Посебна издања / Историјски архив „Пожаревац“ ; књ. 15)

„ ... измењена, докторска дисертација ,Улога жена у друштвеном и културном животу Пожареваца крајем XIX и почетком XX века, која је одбрањена 16. септембра 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду ...“ --> стр. 7. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 300. - Стр. 5-6: Реч унапред/ Јасмина Николић. - Summary: The role of women in social and cultural life of Požarevac at the end of XIX and the beginning of XX century. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 225-243.

ISBN 978-86-84969-96-7

а) Жене -- Друштвени положај -- Пожаревац -- 19в-20в б) Жене -- Културни живот -- Пожаревац -- 19в-20в в) Пожаревац -- Друштвени живот -- 19в-20в

COBISS.SR-ID 282099724

